

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

М. ТОЖИБОЕВ, Ш. ЮСУПОВА, Э. БЎРИЕВА

**АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА
МУМТОЗ БАДИИЙ ТИЛ**

**ТОШКЕНТ
“УНИВЕРСИТЕТ”
2013**

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Илмий кенгаши Қарори билан нашрга тавсия қилинган.

УДК: 398 (075)

ББК 83.3 (5Ў) 1

Ўқув қўлланмаси жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари асосида бадий асар матнини герменевтик ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили орқали ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини поэтик истифода қилиш, лирик асарларда матн архитектураси ҳамда бадий матилар фалсафий-поэтик ва семантик-стилистик имкониятларини кенгайтиришнинг назарий асосларини яратишга қаратилган.

Қўлланмада хорижий тилни ўрганишнинг муҳим қирраси бўлиши бадий матн таҳлили асосида ётувчи бадий тилнинг лингвопоэтик хусусиятларини тадқиқ қилиш борасида янги қарашлар илгари сурилган.

83.3 (5Ў)1

Т – 89

Тожибоев, Мусо ва бош. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил // Ўқув қўлланма.

ББК 83.3 (5Ў) 1

Масъул муҳаррир: ф.и.ф.д. проф. Б. Мамедов

Тақризчилар: ф.и.ф.д. проф. Н. Раҳмонов

ф.и.ф.и. доц. Б. Эрматов

ISBN 978-9943-398-35-1

**ТОШКЕНТ
“УНИВЕРСИТЕТ”**

2013

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қатор асарларида ёшларда миллий руҳ ва менталитетни ошириш борасида ўтмиш ва замонавий маданият ёдгорликлари, буюк шахслар ҳаёти ва ижодини кенг тарғиб қилиш ҳамда уларнинг руҳий-маънавий имкониятларини тўлақонли очиб бериш зарурлиги таъкидланган. Унинг «Юксак маънавият-енгилмас куч» асарида «Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётний қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар, осори-атнақалар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади»- деб ёзилган эди¹.

Бадий адабиёт намуналарида акс этган миллий, индивидуал оҳанг ёки руҳни аниқлаш турли тадқиқот усуллари орқали амалга ошади. Бу борада герменевтика фани ҳар бир ижодкор ёки асарнинг ўзига хос овозини, оҳангини аниқлаш ва тушунишга хизмат қилади.

Герменевтика (юнонча *hermeneutikos* - тавсифловчи, баён қилувчи) термини «таржима санъати», «тавсифлаш санъати» (Гермес юнон мифологиясида худоларнинг хоҳиш-истагини одамларга тавсифлаб берувчи, ўзаро фикр етказувчи ҳисобланган) маъноларини англатади². У тил ҳақидаги классик фаннинг ўзига хос методи сифатида тан олинган бўлиб, қадимги адабий ёдгорликларни талқин қилишнинг назарияси ва умумий қоидаларини бирлаштирган ҳолда дастлаб Александрия мактабида Библия матилари учун қўлланган.

Герменевтика ҳозирда тил шакллари ва конструкцияларни англаб етиш билан шуғулланувчи фан соҳасидаги ҳолатидан фарқли равишда умуман бегона инсон ички дунёсига кириб бориш, унинг индивидуал руҳий дунёсини, психологиясини очиб бериш учун қўлланмоқда. Адабиётшуносликда герменевтика бадий матнларнинг турли талқини орқали бадий тафаккур қирраларини очиб бериш ва умуман бадий асар матнини, бинобарин, матнда акс этган бегона инсон ички дунёси, унинг қалб манзараларини, жамиятдан фарқли ўларок ўзига хос дунёсини турли шаклларда

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч -Т. Маънавият 2008. 29-30-беглар

² Философия: Энциклопедический словарь/под ред. А.А.Ивина. —М.: Гардарика, 2004.стр. 107.

тушуниб етиш усули ҳисобланади. Қолаверса, маълум бир бадний матн орқали ўқувчининг ўзида шаклланидиган индивидуал менталитет, руҳий-психологик жараёнлар ҳам герменевтик тадқиқотлар доирасига киради.

Бадний асар таҳлилни кўп киррали жараён. Муаллифнинг асар матнига киритган ғояси унинг матн имкониятлари, матнда қўлланган бадний-тасвирий воситалар ёки бошқа поэтик усуллар орқали ўқувчига етиб боради. Адабий герменевтика матн архитекtonикаси тавсифи, талқини парадигмаларини тушуниш, асар замирига енгидрилган маъно-моҳият, инсон ички дунёси орқали акс этган бадний-фалсафий ғоя, эмоционал-эстетик таъсирнинг ранг ва даражаларини ҳам аниқлайди.

Жаҳон адабиётида шеърят энг кўҳна жанрлардан ҳисобланади. Ҳар бир миллий адабиёт бевосита шеърый асарлар воситасида пбтидо олади. Шеърятда бадний тил, ғоя ва эстетик ифода тили ҳам қадим замонлардан бўён тадқиқотлар марказида турган. Бу борада қўлимиздаги энг эски материаллар юнон адабиёти борасида антик олимларининг илмий рисоалари ҳисобланади.

Жаҳон шеърятини ва унинг матн, бадний тил хусусиятларини ўрганиш борасида тадқиқотларнинг қанчалик қадимий ва кенг бўлишига қарамасдан бу мавзу ҳамипа навкирон ва долзарб. Ваҳоланки, шеърят инсониятнинг ажралмас орзулар уммони каби муттасил ва ажралмас ҳамроҳ. Қўқлаги юлдузлар инсониятнинг илк ҳаёт кунларидан бошлаб қандай порлаган ва чорлаган бўлса, уларнинг ўрни ва тафти ҳамда тортиш қуввати ҳали-ҳануз сўнмаган ва аксинча ортмоқда.

Бу фикрлар жаҳон шеърятини фалсафаси, мантики, маъно-моҳияти, энг муҳими ҳозирда бадний матнни унинг архитекtonик имкониятлари орқали англаб етишнинг янги тамойилларидан ҳисобланган герменевтиканинг, бинобарин, бадний асар ғоясини англаб етишнинг янги усул ва услублари учун мунтазам ва муттасил йўл счиб бориш заруриятини тақозо қилади. Асар моҳияти, унинг бадний – эстетик хусусиятларини очиб беришнинг усулларида бири бу – асар матни, тили ва тил бирликлари, ассоциацияси, бадний матн архитекtonикаси орқали акс этган ижодкор ғояси, «сўзи» ва индивидуализмни шарҳлаш, яъни асар матни, унинг ғояси орқали бадний тафаккурнинг янги жиполарини англаб етишдир. Бу ўринда айтиб ўғиш лозим бўлган

хусусиятлардан яна бири бу – бадий матнда нафакат ижодкор айтмоқчи бўлган ғояни аниқлаш, балки у айтолмаган ва ҳатто унинг ўзи фахмлай олмаган ғояни ҳам кашф қилиш масаласидир.

Бадий асар матн хусусиятларини ўрганиш асар поэтикасининг лингвистик имкониятлари билан чамбарчас боғлиқ. «Маълумки, тилнинг эркин ва мунтазам истинкомат макони бадий адабиётдир»³. Бадий асар тили, унинг лингвопоэтик хусусиятлари бадий матннинг ифода имкониятларини кенгайтиради. Зеро биз англаб етган ҳар қандай воқеа-ҳодиса инсон лисоний идроки имкониятлари доирасида ётади. Ҳозирга қадар ўтказилган тадқиқотлар бадий тилнинг умумхалқ тилига, унинг дугавий ёки грамматик тараккиёт йўлига муносабати юзасидан олиб борилди. Эндиликда бадий тилнинг асар моҳиятини, ғоясини, унда акс этган бегона инсон психологияси ҳамда бу орқали миллий менталитетни очиб бериш борасидаги янги имкониятларини аниқлаш зарурияти туғилди.

Герменевтика вужуд ички вулконлари натижасида тошга чиқаётган кудрат силсиласининг бадий матн орқали акс этган ҳолатлари, кирраларига ном бериш демакдир. Мусика – инсон рухий, ботиний дунёси ҳолатлари, ҳаракатларининг овози, саси. Овоз, сас ноталарини номлаш шеърят, поэтиканинг вазифасидир. Герменевтика ном олган элементларнинг маъно кирраларини очиш воситасида иккинчи тўлқин - ички бўҳронлар партиясига йўл очади. Кейингиси яна кейингисига йўл беради. Бу рухий кашфиётлар тизими чексиз давом этаверади. Бирек ҳар бир партия рухий тўлқинлар инсон тасаввур дунёсини, олами рухий ўзлаштириш имкониятларини янги босқичга олиб чиқади. Бинобарин, инсон олдида дунёнинг янги ранглари кашф қилади.

XIX аср адабиётида бош планга кўтарилган ҳол бу – инсон ички дунёсининг поэтик тасвири эди. Инсон ички дунёсининг индивидуал кирраларини топиш, унинг янги штрихларини кашф қилиш, бинобарин, ижтимоий психологиянинг янги-янги тамойилларини шакллантириш бадий адабиёт, бадий тафаккурнинг фақатгина фалсафий – эстетик ҳодиса сифатидаги ҳолатини истисно қилди.

XX асрнинг 90-йилларида инсоният иккита буюк инқилобни бошдан кечирди. Булардан биринчиси сиёсатда, иккинчиси технологияда амалга оширилди. Сиёсий инқилоб социалистик

³ Махмудов Н. Бадий сўз масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010 йил 23 апрель. 17-сон.

лагерни барбод қилди, чегараларни очиб юборди ёки интизомни бўшаштирди. Одамларнинг дунё бўйлаб эркин айланиб юришлари учун шароит яратди. Илм-фан натижаларининг инсон фактори ёки оммавий нашр, китоб воситасида халқаро истилоҳга кириши тезлашди. Коммуникациянинг кучайиши янги бадний асарлар билан бирга, янги адабий қарашларнинг ҳам ўзлаштирилишида ҳудудий тўсиқларни олиб ташлади. Шу ўринда иккинчи – технология соҳасидаги инкилобнинг ҳам ўрни ва аҳамияти буюк. Одамлар интернет, мобил алоқа воситалари орқали қисқа муддатларда борлиқнинг турли чеккаларида юз берган, бераётган ва ҳаттоки юз бериши мумкин бўлган янгилликдан хабардор бўлиш имкониятига эга бўлиб қолдилар.

Имкониятларнинг кенгайиши инсон онги, тафаккури, бадний-эстетик қарашида улкан ўзгаришлар ясади. Натижада одамлар борлиққа, ҳаётга, жамиятга тамомил янги қўз, янги нигоҳ билан қарай бошладилар. Авваллари инсон менталитетида иктисодий, сиёсий, ижтимоий фактор бош роль ўйнаган бўлса, эндиликда инсон ички дунёси, индивидуал психология, унинг қалб манзараларини ўрганиш, шу орқали борлиқнинг, жамиятнинг янги рангларини кашф қилиш муҳимроқ бўлиб қолди. Бадний асарнинг ҳам санъат намунаси, ҳам ижтимоий – эстетик онг намунаси сифатидаги имкониятидан фойдаланган ҳолда жамият психологиясининг янги рангларини топиш, яратиш ва шакллантириш борасидаги имкониятлари герменевтиканинг аҳамиятини ошириб юборди. Бадний матн таҳлили орқали инсон асарда акс этган ҳаёт манзарасини ўз имконияти даражасида ўз менталитетига мувофиқ шаклда қабул қилиши мумкин эди.

Қўлланма жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари бинобариди лирик асарлар герменевтик таҳлилинини ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида амалга оширишга мўлжалланган. Унда энг муҳим тамойил – асар архитектураник бадияти ва унинг замирида ётадиган бадний тил хусусиятларининг герменевтик таҳлил воситасида шеърнинг мазмун-моҳиятини, эстетик дунёси, маърифий-маънавий парадигматик товланишларининг, бинобарин, унинг бадний тафаккур тараккиётида тутган ўрни ва аҳамиятининг назарий қирраларини ишлаб чиқишдан иборат.

“Ижод бу – соғлиқ, бу – ҳар қандай хасталикка қарши кураш, бу-янгиланиш ва руҳан покланиш, катарсис” демакдир⁴.

⁴ Аригаудов М. Психология литературного творчества. – М. 1970. стр. 49.

Ижодкорнинг бадий фантазияси унинг миллий ва шахсий металитетига мувофиқ равишда лисоний имкониятлари, халқ тилидан қанчалар баҳраманд экани ва ўзи эгаллаб турган тил хусусиятларини бадий матнда қанчалар маҳорат билан қўллаб олишидан иборат. Бирок ёлғиз билиш ва қўллашнинг ўзи муаллифнинг чекланган имконияти ҳолос, у шунинг учун ҳам ижодкорки, тилнинг янги бадий имкониятларини ҳосил қилиши, яратиши лозим. Худди мана шу ўринда ижодкор окказионал ҳолатлар вужудга келтиради, бадий фантазия яратади, бадий тафаккурнинг янги қирраларини шакллантиради. Бинобарин, инсоният ижодкорлиги имкониятларини кенгайтиради. Тилнинг лексик-семантик имконияти, ўқувчи-китобхон менталитети ва унинг ижодий тайёргарлиги мана шундай шароитда бадий матн ифода имкониятлари тараққиёти асосида ётади.

Ўзбек миллий адабиёти ўзининг кўп минг йиллик тарихи давомида қатор халқлар адабиёти билан турли даражада алоқаларга эга бўлди. Мусулмон Шарқи адабиётининг таркибий қисми сифатида араб, форс адабиётлари, қадимги рабқ даврда хитой, хинд қаби шарқнинг кўҳна адабиётлари намуналари унинг тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатган. Замонавий адабиётда бевосита рус тили ва адабиёти орқали шаклланган адабий муҳит имкониятларини алоҳида қайд қилиш зарур.

Инсониятнинг янги – техника тараққиётига асосланган даврида Европа халқлари адабиёти тизимли назариялари дунё халқлари бадий тафаккурининг янги уфқларини кашф этди. Бинобарин, Европа адабиётининг жуда кўп хусусиятлари бутун дунё халқлари учун умумий бўлиб қолди. Шу йўналишда Европа адабиётининг ўзи ҳам қатор адабий муҳитлар, мактабларнинг илғор томонларини ўзида мужассамлаштириб тақомиллаштирди. Европа адабиётининг дунёвий адабиётга айланishiда айнан шу ҳолат ҳал қилувчи роль ўйнади. Араб ва хинд адабиётларидаги гуманизм, сентиментализм, хитой, япон адабиётларига ҳос дидактизм, Америка халқлари фольклорига ҳос аболационизм ва трансцендентализм хусусиятлари умумжаҳон адабиёт хазинасининг мулкига айланди.

Ҳар қандай миллий тил ўзининг барча хусусиятларини бадий адабиётда намоён қилади. Ҳозирги замон бадий адабиёти инсониятнинг фақатгина эстетик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган маданият ҳодисаси сифатидаги функцияси

аллақачон чиқиб бўлган. Глобаллашув жараёни адабиётнинг ижтимоий функциясини кенгайтириб юборди. Адабиётнинг жамият ва умуман инсоният олдигаги вазифалари бекиёс даражада юксалди. Ҳозирда жуда кўп глобал умуминсоний муаммолар бадний асарларда образли тил воситасида ўзига хос услубда инъикос топмоқда.

Айнан шу ҳол бевосита жамиятни, тилни, миллий психологияни ўрганишда биринчи манба сифатида бадний адабиёт намунасини илгари суради. Бас шундай экан, хорижий тилни ўрганаётган ҳар бир инсон она тилидаги миллий адабиётни мукаммал ўргангани ҳолда ўша позициядан туриб хорижий тилдаги адабиёт ва адабиётшуносликни ўрганиши ҳамда таҳлил қилиши зарур. Бу зарурият унинг ўша халқ тили, дунёқараши ва миллий психологиясини чуқур ўрганишга хизмат қилади. халқнинг ичига кириб боришига йўл очади.

Жаҳонда илғор маданият мактаблари яратган халқлар адабиёти бевосита уларнинг инсоний гўзалликларни бадний тафаккур воситасида таҳлил қила олиш имкониятини ҳам таъминлаган. Тилнинг барча маънавий, фалсафий ва эстетик ранг-баранглиги ўз навбатида адабиётнинг камолотини таъминлайди. Инглиз филологияси таҳлилида Шекспир, Байрон, Диккенс, француз филологиясида Гюго, Камю, Стендаль, немис филологиясида Гёте, Гейне ва испан филологиясида Сервантес кабиларнинг ижодий дунёси, луғавий бойлиги таҳлилисиз ёш инсонга тилни мукаммал ўргатиш асло мумкин эмас.

Бадний адабиёт намунасини ўқиб-ўрганиш ва таҳлил қилиш адабиётшунослик фанининг асосини ташкил қилади. Демак, адабиётшунослик фани шахс эстетик тарбиясининг энг муҳим мезони сифатида бадний адабиётнинг бадний-ғоявий аҳамиятини инсон томонидан ўзлаштирилишида синтезатор вазифасини ўтайди. Янги авлод тарбияси кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг бош омили бўлиб турган пайтда бу муҳим вазифа алоҳида аҳамият касб этади. Хорижий тилларни эгаллаётган ёшларга адабиёт тарихи таълими жараёнида миллий адабиётнинг ривожланиш босқичлари ва бу ўринда адабий сиймолар ижодий меросининг аҳамиятини мукаммал ўргатиш учун адабиётшунослик фанларида бадний адабиёт намуналарини тил ва баднийлик нуктаи назардан таҳлил қилиш зарур.

Хорижий адабиёт таълимида энг аввало унинг қатор қирраларини ўз миллий адабиётимизга қиёслаб ўрганишимиз тил ўрганишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Хусусан, инглиз адабиётида роман жанрининг таракқиёти уни кейинчалик йирик сиёсий воқеаларнинг сўз орқали бадий панорамасини қайта тиклаш жараёнига асос солди. Қолаверса, француз адабиётида Жюль Верн асарлари инсоният тарихида техник таракқиётга хизмат қилган бўлса, Бальзак ўз асарларида жамият психологиясининг нозик қирраларини кашф этди. Буларнинг ҳаммаси адабиётнинг жамият таракқиётидаги ўрнини белгилашда янги босқичга асос солди, деб айтишимиз мумкин.

Инсоният романтикасиз, ўй-фикр, ҳаёлот, орзусиз яшаши мумкин эмас. Зотан, уларсиз ҳаёт инсонни маҳдудликка кишанлаб қўяди. Ваҳоланки, романтика энг аввало китоб мутолааси, бадий асар таҳлили орқали амалга ошади. Қолаверса, романтика, мутолаа инсон маънавиятини сайқаллаштиради. “Ҳар бир инсон ақл-заковатини ўткирлаштирмоқ учун, маданий савиясини юксалтирмоқ учун бутун умри давомида бир дақиқа ҳам тиним билмай курашмоғи, меҳнат қилмоғи керак. Бундай меҳнат шу бугундан бошланмоғи зарур. Одам учун ақлни пешламоққа, маънавий дунёни бойитмоққа имкон берадиган воситалар кўп. Шулардан энг самарадори, энг қулайи, энг беминнат ва энг камчикими китобдир”⁵.

Юкоридагилардан келиб чиққан ҳолда хорижий Европа ва Шарқ тилларининг таҳсили жараёнида адабиёт тарихини босқичма-босқич ўргатиш, ҳозирги адабий жараёни эса алоҳида муҳим босқич сифатида ўқитиш зарурати туғилади. Бадий материалдаги архитектуроник матний-лисоний имкониятлар китобхон сўз бойлигини, у ўрганаётган тилнинг грамматик қурилиши, морфологик тизимини ўрганишида энг муҳим ва ягона ёзма манба ролини ўтайди. Бадий адабиётни бевосита ўрганилаётган тилда ўқиш ва таҳлил қилиш тил ўрганишнинг энг муҳим тамойилидир. Хорижий тилларни ўрганаётган инсонга тил ва адабиёт уйғунлигида сабоқ бериш уларнинг етук кадр сифатида жамиятга хизмат қилинларида безавол манбадир.

Қўлланмада бадий матн архитектуроникасини тушунишнинг энг муҳим курали сифатида поэтик тил таҳлили жараёнида назарда тутилиши лозим бўлган бадий тилнинг янги таҳлили мезонлари

⁵ Шарафуддинов О. Маънавий камолот йўлларида -Т.: 2001. 85-бет.

ўртага ташланган. Бинобарин, буларнинг барчаси бадий асарни ўзлаштириш жараёнида ижодкор билан китобхоннинг бадий тафаккур имкониятлари, бадий таъби доирасидаги фарқларни бартараф қилишга қаратилган.

Бундай ҳолларда асарда реципиент (қабул қилувчи) ва прокудент (яратувчи) ўртасидаги ахборот алмашувининг дискурсив, рационал, эмоционал (сентиментал), психологик жараёнларининг даражасини белгилаш усулларини аниқлаш зарур. Улар жумласига 1) бадий адабиёт, энг аввало лирик асарларда бадий тафаккурнинг лирик – эмоционал - ҳиссётли қирраларини шакллантириш орқали асар таъсирчанлигининг мезонларини аниқлаш; 2) бадий асар муваффақиятини таъминлайдиган декоратив, ғоя ва шакл қирралари орқали матида бадий ғоя товланиши имкониятларини белгилаш; 3) ижодкор салоҳиятини белгилловчи омилларни қайд этиш; 4) лирик асар намуналарини поэтик тил нуктаи назаридан мукаммал бўлиши бинобариди ортикча такрор, мужмал жумлалардан қочиш, асар тилини ўткир, жозибали, аниқ, раван ва таъсирчан қилиш усулларини аниқлаш; 5) лирик асарларда бадий фантазия самарадорлигини таъминлайдиган матн архитекtonикасининг оптимал трансформация шакллари тавсия қилиш; 6) бадий асар таъсирчанлигининг самарадорлигини ошириш жараёнида ижодкор томонидан воқеа-ҳодиса ва ғояларни аниқ, лўнда мисраларда ифода қилиш усулларини белгилаш; 7) китобхонга, оммага ижодкор айтмоқчи бўлган ғоя, сўз, гапни пайқаш, сўз ёки аниқроғи поэтик воситалар орқали асар ғоясини фаҳмлаб бориш усулларини кўрсатиб бериш; 8) шоир (ижодкор) нинг бадий матн архитекtonикаси воситасида индивидуал эстетик дунёсига мувофиқ руҳий – фалсафий ҳолат яратишнинг трансформация усулларини таклиф қилиш ёки яратилган бадий асар воситасида ҳар бир инсон ички дунёси, руҳий оламининг ҳали илганмаган қирраларини аниқлашга ёрдам бериш, руҳий-фалсафий фикрлаш орқали инсонга ўз имкониятлари воситасида бадий асар таҳлилини тўғри амалга ошириш усулларини кўрсатиб беришдан иборат.

Амалга оширилган тадқиқот ўзбек мумтоз шеърини намуналарининг герменевтик таҳлили орқали бадий асар ижодкори билан унинг ўқувчиси фикрлаш доирасидаги фарқларни бартараф қилиш, бадий асар моҳияти, ғояси, бадий-эстетик

кирраларини китобхонга якколрок очиб бериш бинобарида борликни янги поэтик рангларда ҳис қилиш, асар бадияти орқали акс этган ўзига хос дунёнинг ижтимоий талқинини белгилаш, бу ўринда миллий, индивидуал менталитетнинг аҳамиятини аниқлашга интилиш ҳамда индивидуал бадий ижоднинг янги уфқларини белгилашга қаратилганлиги билан характерланади.

Тадқиқотнинг амалий аспектлари ўзбек мумтоз адабиётида асарлар давомида яратилган сара асарлар намуналари воситасида юзага чиқарилди. Хусусан, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий, Нодира, Муқимий каби адибларнинг турли жанр ва мавзуларда яратилган асарлари тадқиқотнинг амалиёт манбасини ташкил қилади. Шуингдек, ўзбек мумтоз адабиёти тарихи, мумтоз адабиётшунослик ва адабиёт назарияси тизимида кам ўрганилган саҳифа ҳисобланмиш шох ва шоир Муҳаммад Шабоний ҳаёти ва ижодий дунёси алоҳида ёритилди. Шоир асарлари мисолида мумтоз адабиёт лирикасида акс этган герменевтик жараёнлар таҳлил қилинади.

I БОБ. АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА БАДИЙ АСАР АРХИТЕКТониКАСИ

1. Бадий асар матнини тушуниш адабий герменевтиканинг асосий омили сифатида

Инсон борликини ақл ва қалб билан қабул қиларкан, фаросат, заковат, фаҳм, идрок каби рационал категориялардан фарқли равишда олами руҳий-психологик, ҳиссий – эмоционал тушуниб етиши, ҳис қилинган дунё рангларини изоҳлаш герменевтика фанининг асосий омили ҳисобланади.

Герменевтика руҳий-психологик, ҳиссий-эмоционал ўзлаштирилган дунёнинг турли манзараларини изоҳлайди, индивидуал ўзига ҳослик категорияларини тавсифлайди.

Адабий герменевтика XX асрда дастлаб Ғарб мамлакатларида шаклланган йўналиш ва методлар бирлиги бўлиб, бадий матнларни турли усулларда талқин (интерпретация) қилиш орқали ҳар хил маъноларини аниқлашга қаратилган эди. Бундай тадқиқот усулларининг тарихи Александрия филология мактаби (эрамининг бошларида) фаолияти билан бошланиб, унда Библиянинг илоҳий маъноларини талқин қилишга интилан эдилар. Шунингдек, XVIII – XX асрларда У. Шекспир асарлари матн хусусиятларини ўрганишга бағишланган герменевтик тадқиқотлар яратилди.

Адабий герменевтика Ф.Д.Э. Шлейермахер, В.Дилтей, Х.Г.Гадамер кабилар томонидан илгари сурилган фалсафий герменевтика таъсирида шаклланди. Уларнинг айрим тадқиқотларида бадий матн таҳлили ҳам қўзатилади. Бундай тадқиқот намуналарини италян «герменевтик танқид» мактаби намояндлари К.Бо, О. Макри ва бошқаларнинг ишларида ҳамда Англия-Америка «янги танқид» мактаби намояндлари Т.С. Элиот, Д.К.Рэнсом, Р.П. Уэллек, О.Уорренлар асарларида ҳам қўзатиш мумкин.

Янги давр лингвистик герменевтикасининг тамойиллари америкалик олим Э.Д.Хирш тадқиқотларида белгилаб берилди («Интерпретацияда ҳаққонийлик» 1967, «Герменевтиканинг уч ўлчами» 1972, «Интерпретация максадлари» 1972). Хирш ўз асарларида интерпретациянинг уч – дискрептив, меъёрий, метафизик ўлчамини илгари сурди. Буларнинг биринчиси – дискрептив усул матннинг турли маъноларини очиб беради (худди

белгилар системаси каби). Бу маънолар ўзаро тенг ҳисобланиб, уларнинг бири бошқасидан устун қўйилмайди. Иккинчи-метъерий ўлчам тадқиқотчининг этик танлови натижаси ҳисобланади. Бунда бирор-бир матн устунлиги тан олинади. Учинчи – метафизик ўлчам матн объектив тарихий тадқиқотнинг натижаси сифатида қабул қилиниб, унда матннинг бошланғич маъноси очиб берилади. Хиршнинг фикрига кўра герменевтиканинг мақсад ва мазмуни – матннинг дастлабки маъносини (семиотикада денотат) унинг барча коннотатив қирраларини тенглаштирган ҳолда улардан энг муҳимини ажратиб олиш орқали аниқлашдан иборат.

Адабий герменевтиканинг йирик намоёндалари сифатида Д.Б.Медисон, Г.Силверман, Й.Грондин ва Э.Тисельтонларни санаш мумкин. Улар ўз ишларида Гадамер ғояларини тараккий топтириб, асосан постмодернизм намуналарининг матн хусусиятларини ўрганганлар. Бу борадаги тадқиқотлар Россияда М.М. Бахтин, Д.С.Лихачев ва В.В.Виноградовларнинг бадиий матнга оид ишларида кузатилади. Ўзбек адабиётшунослигида Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, А.Эркинов кабилар герменевтик тадқиқотлар доирасини тўлдиришга интилганлар.

Адабий герменевтика бадиий матнни тушуниш жараёнини унинг архитектуроник имкониятлари доирасида ўрганадиган фандир. «Архитектоника» термини юнонча *arhitektonike* – «қурилиш санъати» маъносидаги сўз бўлиб, илмий доираларда: 1) архитек. қурилиш объектлари фасади, архитектура тузилишлари конструкция тизимининг бадиий ғоясини акс эттириш; 2) адаб. бадиий асар қурилишининг умумий эстетик режаси, қисмлари ўзаро муносабатларининг тамойилларини аниқлаш; 3) геол. геологик қурилишларнинг умумий картинаси маъноларида қўлланади⁶. Биз бу ўринда архитектурониканинг иккинчи-бадиий асар қурилишига оид маъносидан фойдаланган ҳолда бадиий матн шакл қирраларининг фалсафий-эстетик, семантик-стилистик томонларини очиб бериш, умуман бадиий матннинг эстетик модели орқали ғоя яратиш имкониятларини аниқлаш учун қўллаймиз.

Матнни тушуниш дегани инсон менталитети, снёсий-ижтимоий, рухий-психологик, илмий-иждодий тажрибасини матнга, унинг мазмуни, маъно-моҳиятини эгаллаш учун йўналтирилиши демакдир. Матн мазмуни ва мазмун орқали шаклланган ғояни

⁶ Словарь иностранных слов. – Москва. 1983. стр.55

эгаллаш учун йўналтирилган тажриба бир вақтнинг ўзида индивидуал (хусусий) ёки ижтимоий бўлиши мумкин: бир одамнинг тушуниш имкониятлари иккинчи одамнинг фаолиятида тараккий топса, иккинчи одамнинг муваффақиятлари эса, биринчи одамнинг имкониятларини кенгайтиришига хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан тушуниш ёки маъноларни англаб етиш жараёнининг интерсубъективлиги ҳақида гапириш ўринлидир.

Филология фанида матнни тушуниш моҳияти ҳақидаги масала энг муҳим, долзарб ва мураккаб муаммолардан биридир. Шу сабабли тушуниш жараёнини бирор бир ягона йўналиш асосида ўрганиш мумкин эмас. Тушуниш жараёнига диалектик муносабат унинг йўналишлари кенгайтирилишини ҳамда тушуниш ташкил топишини ҳам диахроник аснода ўрганишни талаб қилади.

Тушунишнинг таърифи нисбатан қисқа, яъни у фаннинг бошқа соҳалардан – онг, тафаккур, билим қабилардан фарқини аниқлашга қаратилган. Юқорида айтилганлар асосида тушунишнинг аниқ йўналишлари белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

Тушуниш – матн архитектоникасининг ички алоқаларини англаб етиш жараёни; Тушуниш - матннинг мантиқини англаб етиш жараёни; Тушуниш – матнда шаклланган бегона инсоннинг ички ҳис-туйғулари, фикри ва қарорини уқиб етиш; Тушуниш – билимга интилиш, билимни ишлаб чиқиш; Тушуниш – матнда муаллифнинг онг, руҳий-психологик, эмоционал ҳаракатлари манзараларини қайта тиклаш.

Бу таърифларнинг бирортаси ҳам сўнгги ва аниқ ҳисобланмайди, улар фақат адабий герменевтика мавзулар доирасининг ранг-баранг эканлигини кўрсатиб беради, ҳолос. Матнни англаб етишнинг барча жараёнларини ўрганишга интилган инсон шароитнинг моҳиятини тушуниб етгач, яна бошқа таърифларга эҳтиёж сезиши табиий ҳамда уларни кенгайтиришга ҳаракат қилиши аниқ. Масалан, «тушуниш – бу бутунликка қўшилиш» таърифини ўқиб чиққан одам англаб етадики, «бутунлик» турли одамларда ҳамда турли даврларда ҳар хил кенглик ва горизонтларга эга. Шунда у таъкидлайдики, бу горизонт тушунишга интилиш жараёнида чексиз кенгайиб бораверади. Ўз вақтида мана шундай кузатувлар асносида қуйидагича таъриф қабул қилинган эди: «тўлақонли тушуниб етиш бу – янги горизонтларга олиб чиқадиған горизонт». Бу каби таърифларнинг

миқдори яна шу ҳол билан характерланадики, матнни тушуниб етиш шакллари турли типларга бўлинади. Аксар ҳолларда бу типлар шунчалик фаркланадики, уларни «тушуниш» термини остига бирлаштиришнинг ўзи улардаги турли-туманлик туфайли кўп ўринларда карама каршиликка олиб боради ҳамда ҳақиқатни тўсиб ҳам қўяди. Худди шундай фикрни тадқиқот предмети типологияси бўла оладиган «тушунадиган одам», «матн», «мазмун», «архитектоника» каби истилоҳлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Аксар ҳолларда «аниқ таъриф» тушунчаси эмас, балки ҳар бир элементларнинг борлиғидаги фарқ ва карама-каршиликларни аниқлаштириш матнларнинг моҳиятини англаб етишга хизмат қилиши мумкин.

Асарда ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш ўзининг объективлигини ҳар қандай улкан жараёнларнинг воситачилиги ҳолатида ҳам саклаб қолади. Тушуниш – ёлғиз инсониятга хос фаолият, чунки унда фикр ва ҳодисалар типологиясининг асосида фақат инсонга хос бўлган белги тизими сифатида тилдан фойдаланиш имконияти ётади. Энг мураккаб, энг юқори усулларда матнни тушуниш типларининг келиб чиқиши (тўпланиши эмас) оддий – сўзлашув тили белгиларининг кодни очиш, яъни маъно-моҳиятини тавсиф қилиш, шарҳлашга асосланган, чунки матн ҳаёт ҳақиқатидаги инсон муносабатларини тил шаклларида, яъни уни инсон томонидан эгалланган шаклларда ёритиб беради. Тушуниш бинобарида матн мазмунини эгаллашга бўлган интилиш жараёни амалга оширилади. Муҳими шундаки, бу эгаллаш инсон томонидан ҳаёт ҳақиқатини эгаллашнинг фақат бир томони, бир кўринишини эгаллаш ҳолос, чунки дунёни англаб етишнинг усуллари фарқи (предметли-амалӣ, илмӣ, бадний ва бошқалар) матнни англаб етишнинг типологик фарқларида бир-бирининг ўрнини босиши мумкин. Худди ҳаёт ҳақиқатини эгаллаш жараёнидаги каби матн мазмунини эгаллашда (тушунишда) ҳам инсоният ҳақиқатни англаб етишга интиладики, бу фаолият субъективликнинг асосларидан бири, яъни уни объективликдан фарқларини бартараф қилишга қаратилади. Шу сабабли тушуниш инсониятнинг барча фаолиятига белгилар воситасида кириб келади.

Маълумки, субъективлик нафақат матн реципиенти(кабул қилувчиси)да, шунингдек, унинг прокуденти (яратувчиси) да ҳам мавжуд. Матн фақатгина субъектга сингдирилган тайёр объектдан

иборатгина эмас. Тушуниш бу-субъектнинг объектга моддий-амалий, индивидуал-психологик муносабати ҳамдир. Шу боис матни тушуниш инсонга уни ўзлаштириш жараёнида муаллиф миясидан ўқувчи миясига маълумотларни ойнадаги акси каби ўтказиб юбориш эмас. Бу ерда прокудент ва реципиентлар мувофиқлашган ҳаракатларининг мураккаб субъективлиги ўрин тутадик, бу ҳол ижтимоий-тарихий сабаблар билан шартлашган бўлади. Бундай жараён конгениаллик асосида амалга оширилади.

Матни тушуниш, унинг мазмунини ўзлаштириш бу “менинг бутун тажрибам”ни матнга айлантириш, бинобарин, унинг мазмунини шундай шакллантириш лозимки, у кейинчалик “менинг субъектив дунёим”нинг бир қисмига айланиши демакдир. Кейин унинг мазмунида “менинг тажрибам” асосида “беғона тажриба”ни ажратиб ташлаш, бу бўлинишдан “ўз фаолиятим” учун зарур бўлган қисмини ажратиб олиш лозим. Бир вақтнинг ўзида “мен ўз субъективлигим асосида ҳаракат қилишим ва объектив информацияга эга бўлишим” керак, токи мазмун ўзлаштириш воқеликнинг объектив акс этиши билан бирлашади.

Тушуниш жараёнида мен қисман ўзгарган ҳолда ўз ҳолимча қолишим мени тушуниш жараёнининг ҳақиқий бўлишига интилишимни камайтирмайди. Худди шу ҳол доимо мени қуйидаги тартибда тузиладиган саволларга жавоб излашга мажбур қилади: «Мен нимани тушундим, мен тушундимми ўзи?». Агар мен ҳаммасини тушунмаган бўлсам, қандай қилсам ҳаммасини тушунаман?», ёки «Нима учун мен анови танишимдай тушунмадим?», ёки «Қандай қилиб ҳаммасини тушунишим мумкин?» ва бошқалар. Кўриниб турганидек, биз учун бу ерда муҳими тушунишни тушуниш, яъни тушуниш рефлексияси (бундан ташқари: билим ҳақида билим, хотира ҳақида хотира в.б.) дан иборат.

Рефлексия тушунишга қариндош бўлган тушунча, тушуниш эса рефлексиянинг уюшган ҳолати бўлиб, бу ҳол адабий герменевтиканинг муҳим ҳолатларидан бири: тўлақонли тушунишга эришиш учун инсон рефлексияга ҳам ўрганиши керак. Китобхондан қафолатли тушунишни талаб қилиш учун режа асосида уни рефлексияга ўргатиш керак.

Маълум бўлганидек, агарда тушуниш рефлексия билан бир хил ҳодиса эмас экан, у ҳолда рефлексия фикрлаш фаолиятининг тизими сифатида, воқеликни ўзлаштириш ҳодисаси сифатида

тушунишнинг яқин қариндоши бўлиб чиқади. Ўзлаштириш жараёни ўз ичига тушунишдан ташқари билим, фикрлаш-тафаккур қилиш қабиларни ҳам қиритади. Ўзлаштириш бу – кенг маънода озод энергия, шундай энергияки, унда аввалда қучга қиритилган информация тамомила янги тизимда акс этади. Бу ҳол фалсафий нуқтаи назардан «Мен ва объектнинг идентификацияси», - деган иборавий шаклда қайд қилинади. Кейинчалик бундай афсонавий фикрлар ўзлаштиришнинг муҳим ҳодисасини шакллантириш билан мукаммаллашди. Тушунишнинг охириги бўғини бу – предмет(нарс)ани ёки воқеликни сифат нуқтаи назаридан англаб етишдан иборат бўлиб, унинг ичига нарс)а ёки воқеликнинг барча мазмун хусусиятлари қиради. Матннинг мазмун хусусиятлари ичига объектив воқеликнинг муаллиф томонидан субъектив акс эттирилган барча ҳодисалари қиради: интерсубъективлик, мазмун ва хабар берилаётган ҳолатнинг ижтимоий моҳияти қабилар ҳам унда мужассам бўлади. Объектни ўзлаштиришнинг барча ҳолатларида бўлганидек, тушуниш субъекти объектга нисбатан фаол муносабатда мазкур ҳолатда эса, матн мазмуни билан ўзаро ҳамкорликда ишлаш жараёнида бўлади. Шу сабабли матнларнинг мазмуний хусусиятлари тарихий ўзгаришларга мойил, матннинг тушунилиш қирралари эса, доимо диалогик муносабатлар замирида ётади.

Шундай қилиб тушуниш воқеликни акс эттириш ва уни ўзлаштириш моментларидан бири. Фаолият тури сифатида тушунишнинг ўзи ҳам қатор моментларни мужассам қилади. «Тушуниш» сўзи тушуниш жараёнини ҳам, (масалан: «У мутолаа жараёнида Ойбек ифодалаган фикрларни чуқурроқ тушуниб борар эди») тушунишга интилиш жараёнини ҳам, бинобарин тушунишнинг натижасини ҳам акс эттиради: («Унинг тушунчаси бошқаларникидан фарқ қилар эди»), шунингдек, тушуниш жараёнига нисбатан қобилият ва тайёргарликни ҳам («Унинг қабулига дадил кириб бордим, у одамни яхши тушунади») акс эттиради. Бу моментлар кўпинча тушунишни муҳокама қилиш жараёнида аралаштирилиб юбориладики, бу хатодир. Буларнинг ичида тушуниш жараёни етакчилик қилади, тушуниш жараёнисиз тушунишнинг ўзи ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу талабга ҳар доим ҳам амал қилинавермайди. Оғзаки нутқда «мен биламан» гапи қомил ишонч билан тушунишга ишора қилади, “тушуниш”

деб бу ўринда ўзини комил ишонч билан ҳақ деб билишга ишора қилади.

Тушуниш жараёни муҳофазаси ҳақида гапириш ўринли бўлиб, унда тушунишнинг айланма ҳолати юзага келади: бу шаклда мавжуд ҳолатнинг келиб чиқиши ва моҳияти никобланган ҳолатда бўлади. Тушунишнинг меъёрий жараёни меъёрадаги шакл билан мувофик давом этади: «мен ҳар бир матн парчасида маълум фикрни назарда тутаман, ўқийман (эштаман) давом этиб, яна маълум фикрни назарда тутаман».

Назарда тутиш жараёнининг иккинчи босқичи ёки иккинчи фикрни биринчисига қўшиш ёки биринчи фикрнинг иккинчиси билан ўзаро алоқадорлигини исботлаш, яъни ўзгартирилган (ёки рад қилинган) эканлигини исботлашдан иборат бўлиб, бу ҳол фикрларнинг ҳар қандай ҳолатдаги тараққиёт натижаси сифатида юзага чиқади. Яхлит матн қўлаб митти матнлардан иборат бўлади, шу боис фикрлар тараққиёт бир матннинг иккинчиси билан сўнгги нуктасига қадар бўлган тўқнашувлари жараёнида амалга ошади. Бу жараён бошдан оёқ рефлексив, шунингдек, унинг охири-натижаси ҳам рефлексив бўлиб, унинг сўнггида рефлексия билимга айланади. Сўнгги рефлексив ҳолат инсонни «Мен нимани тушундим?» саволига тўқнаштиради ҳамда унга ижобий жавоб бериш учун инсон шахсий кузатишлари натижасини ҳис қила олиши керак. Бошқача айтганда инсоннинг сўнгги рефлексияси, яъни бадний асар ўқиб яқунланганидан сўнг ўзлаштириш-тушуниш, фикрий талқин, фикрни ривожлантира олиш жараёнларининг қатта тажрибасига асосланиши керак. Бинобарин, бу тажриба қўлаб изчил ва мантиқан ўзаро боғлиқ митти матнлар мазмунларининг ички ҳаракати натижасида пайдо бўлади.

Тушуниш жараёнини назарга олмастик оқибатида инсон тамомила ўзгача натижага эга бўлиш мумкин. Бунда тушуниш рефлексиянинг барча амалий фаолияти натижаси олингандан сўнг ҳаракатга тушади. (Бу ўринда рефлексия бу ақлнинг ўз фаолияти ва унинг намоён бўлиш усуллари устидан ўрнатган назорати демакдир. Шундай жараёнлардан бири эпифеноменал тушуниш бўлиб, бу ҳол тушунишнинг ўзгарган, бузилган шаклларида бири. Эпифеномен эса, ҳақиқий моҳиятга ёндош, бошқа ҳодисалар билан боғлиқ қўшимча моҳият, маъно демакдир).

Бундай ҳолатларда муносабат масаласи тубдан ўзгаради, меъёр бузилади. Инсон митти матнларни бирин-кетин ўқиши

жараёнида мазмун ташувчи белгиларнинг кодини очиб боради. Масалан, А.Каҳҳор асарларидаги фраза – ибораларда тушунарли мазмун шакллантириш учун унинг моҳиятини англаш лозим. «Оғрик тишлар» асарида Окила Хуморхонга қараб, «Қайси ит кўчада ётган суякни ғажимайди» дейди. Матнга мувофиқ эпифеномал тушунишда ўқувчи англаб етадики, Окила Заргаровни «ит». Хуморхонни эса, «суяк» деб ҳисоблади. Агар ўқувчида рефлексия шаклланмаса, у матн мазмунини англай олмайди. «Ит» ким ёки нима, «суяк» ким ёки нима, буларни ҳазм қилиш учун ўқувчида маълум лисоний муҳитда шаклланган тажрибага асосланган рефлексия бўлиши керак.

Ҳамма белгилар расман коди очиб бўлинган бўлса-да, бу ўринда митти матннинг мазмун шакли эътибордан четда қолади. Унинг ўзига хос синтактик тизими, мураккаблаштирилган нутқий автоматизацияси ва бошқа хилма хил белгилари ҳисобга олинмайди, чунки бу белгилар мазмун тараққиётини таъминламайди. Бадий асарда қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам бундай мураккаб автоматизацияга эга бўлган тилда сўзлашмайди. Улар фақат айрим моментларнинг қисқа ва ёрқин характеристикаси учунгина қўлланади, холос. Қачонки, асар ўқиб бўлинганидан сўнг, китобхон матннинг аввалидан бошлаб охирига қадар бўлиб ўтган воқеалар тизимини таҳлил қилар экан шундай рефлексив саволлар билан тўқнашади: асар нима ҳақида? Асарда нима айтилган? Қаҳрамонларнинг қайси бири муаллиф сиймосини акс эттира олади? Бошқача айтганда, асардан гоё излаш бошланади, бироқ бу жараён матн қабул қилиш (рецепция) жараёнисиз мумкин эмас, зеро гоё ва объект орасидаги фарқ бартараф қилиниши, яъни матни мавҳумлаштириш зарур. Шу сабабли тушуниш асар мазмунини ўзлаштирилишини таъминламайди, фақатгина эпифеномал мазмун яратади, холос. Бундай тушуниш натижанинг ўткинчи шакли сифатида қаралади. Асар мазмунини хато тушуниш бундай ҳолларда оддий ҳолат: эпифеномал тушуниш асар гоёсининг ўзгарган (ёки бузилган) шаклини яратади ҳамда мазмун ҳақидаги ҳар қандай декларация учун туртки беради. Масалан, Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасида Гофур шарият ва ҳокимият пешволарига қарата “Ҳой бўрилар, бу ниятингдан қайт!”, деб ҳайқиради экан, бу билан у фақат ўз манфаати. Жамилани хотинликда олиб қолиш учунгина курашмайди ва бу жумлани ўртага ташламайди ҳам, балки ўша

давр жамияти тизими конун-қоида ҳимоячиларининг башарасини очиш орқали улкан ижтимоий-сиёсий ҳунрезликни фаш қилади. Ғофур тақдири ўша замоннинг минглаб инсонлари тақдирида ўз аксини тоғналдиги учун ҳам бу жумла асар муваффақиятнинг таъминлагани. «Қутлуғ кон» романида Йўлчининг Мирзакаримбойга қарата «Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, қари товук», -деган хитобида ҳам мана шундай улкан ижтимоий адолатсизликнинг илдизини англаб етиш мумкин.

Китобхон эпифеномал тушуниш асосида матн интерпретациясини ишлаб чиқар экан, асарнинг асосий ғоясидан чалғийди, у фақат образли ифода қурбонига айланиб қолади, холос. Унинг учун «бўри», «ит» ва «товук» қабила иборавий образ бўлиб, уларни ёзувчи фақат асар тилини таъсирчан ёки ранг-баранг бўлиши учунгина қўлагани, холос.

Асар матнидан ўзлаштирилиши лозим бўлган ғоя унинг эстетик фасади соясида қолиб кетади. Шу залда биз адабий герменевтиканинг энг муҳим муаммоси қаршисида турамыз, бу муаммо – тўлақонли тушуниш ёки асар ғоясини тўғри тушуниб етиш, аниқроғи, умуман асарни тушуниб етиш муаммоси. Матннинг архитектуроник имкониятларини тушунмаслик герменевтик жараёнда шаронгни ўзлаштира олмаслик, бинобарин матн трансформациясини шакллантира олмаслик натижасида пайдо бўлади.

Герменевтик шароит, бу – матнни тушуниш мумкин, ёки тушуниш мумкин эмас, дегани. Шунга мувофиқ герменевтик фаолиятнинг ижтимоий аҳамияти қатор ҳолатларда тубдан фарқланади. Биринчи ҳолатда адабий герменевтика таъкидлайдики, тушуниш мумкин бўлмаган матннинг ўзи йўқ. фақатгина айрим одамлар тушуниб ета олмаган матнлар бор, холос. Иккинчи ҳолатда матнни тушунмаслик мумкинлиги эътироф этилади ва бу табиий ҳисобланади. Учинчи ҳолатда трансформация орқали шаклланидиган бадий фантазия асар матни архитектуроникасига мувофиқ китобхоннинг ўзида рухий – психологик кашфиётларга йўл очиши тан олинди.

Кўриниб турганидек, юқоридаги иккинчи ҳолат китобхоннинг бадий онги тарбиясига салбий таъсир кўрсатади. Аслан олиб қаралганда тушунишнинг бош ва ўзгарган (бўзилган) шакллари ҳам билвоситаликка асосланади. Эпифеномал тушуниш айнан мана шу билвоситаликнинг натижасидирки, ички таърифларида ўзининг

пайдо бўлиш жараёнини топа олмайди. Ҳақиқий тушуниш эса, аксари тавсифга асосланади. Қисман, бадний адабиёт муталааси давомида баднийлик шаклининг қатор элементлари майда матиларни тизчил тушунишни, мантикий такомиллаштириш жараёнини ташкиллаштиради. Эпифеномал тушунишда бадний-тасвирий воситалар ортқича ҳолат бўлиб кўринади. Бу нотўғри, аслида асарнинг архитектуроник ҳолати мазмунда рефлекс уйғотади ёки шакл ранг-баранглиги ғоялар ранг-баранглигига олиб келади. Шу сабабли тушуниш жараёнида биз бадний-тасвирий воситалар ҳамда уларда акс этган предметлаштирилган маъно фикрларини мунтазам корреляция қилиб боришимиз керакки, улар мати мазмунини рефлексив ўзлаштириш жараёнида очиб борилади.

Юқорида келтирилган жараён ва натижани фарклашга оид маълумотлар тушунилган ҳар хил услубдаги тавсифларни аралаштириб юборишга қарши зарурий эҳтиёткорлик сифатида қаралиши зарур. Категорияларни фарклаш зарурати айрим муаммоларни туғдиради, чунки матини тушуниш жараёни вақт жараёни ва фикрлаш жараёни ҳамда тизимли билимнинг шаклланиш жараёни билан боғлиқ. Бу ҳолатда бизнинг тушунчаларимиз “мазмун”га айланади, қачонки, биз ҳаракатга келганимизда улар бизнинг фаолиятимиз амалиётига айланади⁷. Бундан ташқари тушуниш, фикрлаш, билим таълими билан бир қаторда тушунаётган субъектнинг ҳолати ҳам муҳим ўрин тутаяди ва бу ҳол “кечинма”, “қувонч” ёки “кайғу” шаклида субъект томонидан англаб етилган ёки англаб етилмаган ҳолатда рўй беради. Бу моментларнинг бир вақтда юз бериши уларнинг ўхшашлигини билдирмайди ҳамда уларга тушунаётган инсон фаолияти таҳлили давомида тегишли тушунча ва терминлар “ўзаро ёпиштирилмаслиги” керак.

Тушуниш жараёни масаланинг моҳиятини тўла англаб етишга олиб келади, ваҳоланки, бу моҳият тушуниш орқали амалга ошади. Шунинг билан бир қаторда тушунчаларни эгаллаш ҳам, уларни турли шаклларда ишлаб чиқиш ҳам тушуниш жараёнининг ўзига тенг эмас. Мантиқан олиб қаралганда “х (икс) га тенг бўлмаган х га олиб келади ҳамда х га айланмайдиган х ни ташкил қилади” - типидagi тушунча қурилиши моҳиятини тасвирлашда энг муҳим ҳолат ҳисобланади.

⁷ Щедровицкий Г. П. Смысл и значение. - В кн. Проблемы семантики. - М.: 1974. стр.90.

Бу ҳол матни тушунишни тавсифлашда ҳар доим ҳам ҳисобга олинавермайди. Биринчидан, баъзи ҳолларда тушуниш жараёнини инкор қилган ҳолда тушуниб етишга интиладилар, зотан айрим муаллифларнинг фикрига кўра тушуниш субъектда унинг тушуниб етилганидек келиб чиқмайди, аксинча, ҳиссиётдан тушунишгача босқинча-босқич рефлексдан онгли хулосага қадар ўз-ўзидан йиғилиб боради. Иккинчидан, тушуниш жараёнининг тадқиқида матн интерпретациясининг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозимки, кўпинча уни тушуниш билан алмаштириб юборадилар. Ваҳоланки, интерпретация рефлексиянинг онгли ташкиллашуви сифатида муҳим бўлса-да, матни интерпретация қилишга тайёр бўлмаган одам уни тушунмайди, дейишга бизда асос йўқ. Бундан ташқари, кўпчилик ҳолларда одамлар ўзлари тушунмайдиган матнларни интерпретация қилишга интилаётганликларини кузатиш ҳам мумкин.

Бошқа бир ҳолат “суҳбат”, “хабар”, “коммуникация”, “тушуниш” каби тушунчаларни аралаштириб юборишда кузатилади. Шу ўринда таъкидлаш жонзки, “коммуникация” “тушуниш” тушунчасига нисбатан жуда ҳам кенг, уни фақатгина ахборот алмашув ёки ахборотлар етказилишга тенглаштириш умуман нотўғри ҳол. Инсон фикрлаш тизимининг алоқа коммуникациясида акс этмаган моменти йўқ. Коммуникация шакллари чексиз: икки инсоннинг жонли диалогидан тортиб, ўқувчининг алакачон ҳаётдан кўз юмган ёзувчи билан асар орқали суҳбати ҳам шу туркумга киради. Буларнинг ҳаммасида тушуниш муҳим ўрин тутадн, зеро коммуникациядаги мавжуд ёки эҳтимолдаги узилишлар у орқали бартараф қилинади.

Бу ҳолатни ҳисобга олмаслик герменевтик шароитларни ажрата олмасликка олиб келади, яъни шундок ҳам тушунарли шаклда тушунишни (ўзидан ва бошқалардан) талаб қилиш орқали юзага чиқади. Матни интерпретация қилиш жараёнида ўзининг ва бошқаларнинг имкониятларини режалоштириш ҳамда герменевтик шароитдаги ниҳоятда кўп ҳолатлар айнан мана шу ажратишнинг жиддий тавсифи учун материални режалоштириш орқали келиб чиқади. Умуман ҳар қандай ҳолатда ҳам шунн назарда тутиш лозимки, инсон болаликдан коммуникация дарёсида чўмилар экан, кўп нарсани тушунадн ва кўп ҳолатда бундай тушуниш ўз-ўзидан табиий ҳолатда рўй беради (худди рефлексив ҳодисалар каби), шунинг учун тушуниш табиий бир ҳолат

сифатида қабул қилинади. Шу сабабли коммуникациядаги ўзилиш жойларини аниқлай билиш зарур. Улар тушунишнинг табиий жараёнида герменевтик қўчланиш, яъни фикрлаш фаолиятининг алоҳида шакли сифатида амалга оширилиши зарур.

Тушуниш ҳолатининг табиийлигини таъкидлаган ҳолда бу жараёндаги яна бир нуктани унутмаслик лозим. Бу – индивиднинг ижтимоий имкониятлари ёки менталитетини ҳисобга олиш, яъни тушунишни индивиднинг ижтимоий ҳолати сифатида қабул қилиш. Айрим ҳолларда индивиднинг калласида қандайдир “тушуниш механизми” бор ва у талантли одамларда мукаммал ишлайди, деб тасаввур қилинади.

Мия фикрлаш жараёнининг субстрати эканлигига шубҳа йўқ, бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам тушуниш ёлғиз психологик имкониятлар билан чекланмайди, унинг ижтимоий имкониятлари ҳам муҳим. Яъни, индивид тушуниш жараёнини унинг жамиятдаги имкониятлари доирасида эгаллай олади.

“Мен тушунишни хоҳлайман” психофизиологик мотивация мўлжалли рефлексдан келиб чиқади. Бироқ ҳаётда ўз ўрнини топишга уринган инсон учун бу “мен тушунишни хоҳлайман” шаклидаги қарор ижтимоий заруриятга айланади, чунки “мен одамлар орасида инсон бўлиб яшашни хоҳлайман” шаклида талқин қилинади. Тушуниш бу-иккита “мен” нинг контакти эмас. Жамиятда ижтимоий шароитларгагина боғланган “мен”нинг ўзи йўқ: “инсон дунёдан алоҳида яшайдиган мавжудот эмас”. Инсон бу-инсоният дунёси, бу-жамият, давлат. Шу вақтга қадар шундай муаллифлар бўлганки, улар бадний матнларни тушунишнинг умумий қобилиятларини “кўзгатиш жараёнининг қучи” ёки олий нерв фаолиятини типлаштиришнинг инсонга ҳос усуллари таъсири остида тавсифлашга интиланлар. Бу ҳол матнда индивидуал қалбни эмас, балки жамоа қалбининг намоён бўлиши билан изоҳланган.

Тушуниш жараёнининг мураккаб диалектик ҳолати шундан иборатки, жамоа тажрибаси матнга мурожаатда матн мазмунини ўзлаштиришнинг индивидуал шаклдаги қучини ўзлаштириш демакдир. Индивидуал шаклдаги ўзлаштириш ҳам ўзига ҳос ижтимоий аҳамиятга эга, бироқ тушуниш техникасининг самарали усуллари (герменевтик усуллар тартиби) ҳар бир инсон томонидан алоҳида танлаб олинади. Шахсий рефлексив ҳаракат орқали индивид тушуниш қирраларини қайд этади – матн мазмунининг

шундай томонларни топадики, уларнинг айримлари шахсий ва ижтимоий герменевтик ҳолат учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади (муаллиф нима демокчи эди; ёки тушунилган матндан мен ўз фаолиятимга нима олиб киришим мумкин; каби кирраларни англаб етиш).

Индивидуал шахс ва ижтимоий ҳолат ўртасидаги диалектикани тушуниб етмаслик герменевтик ҳолатга нафақат зарар келтиради, балки адабий герменевтиканинг ўзини фан сифатида мавжудлигини ҳам инкор қилади. Диалектикасиз герменевтик тушуниш ҳақидаги гаплар оддий кўчанинг гапига айланиб қолади. Бундай кўча гапларининг асосида “ҳар ким ўз билганича тушунади”, деган фикр ётган бўлиб, бу ҳол матннинг объектив мазмуни билан боғланмайди, бинобарин, тушунувчи субъект ижтимоий аҳволи тараққиётининг серкирра (ҳар томонлама) эканлигини инкор қилади. Шу ўринда психологик натурализм устунлик қилади: “Одамлар табиатан турлича, шу сабабли улар қанча бўлса, тушуниш ҳам шунча” шаклида фикр юритилади.

Ваҳоланки, матни илмий тушуниб етиш ёки тушуна олиш, бу доноликка эришиш демакдирки, бу фикр икки минг йилдан буён ўз долзарблигини йўқотган эмас. Ёки, тушуна олиш бу – шахс даражасига кўтарила олиш демакдир, яъни жамиятда шахслар - ўзаро бир-бирини тушунадиган одамлар яшайди.

Матн орқали инсоният коммуникациясини такомиллаштириш - жамият аъзоларининг физик ва интеллектуал имкониятларини бирлаштириш – жамиятнинг энг муҳим вазифасидир.

Юқорида келтирилганларнинг барчаси нафақат мавзунинг моҳиятига муносабатда тушунишни аниқлашга ёрдам беради, балки адабий герменевтиканинг статусини аниқлашга ҳам хизмат қилади. Адабий герменевтика - бадний матни тушуниш фани демакдир. Бинобарин, тушуниш фаолияти ҳам демакдир.

Айнан шу ўринда таъкидлаш лозимки, борлиқнинг ишончли тавсифини шакллантириш ва уни ёритилишида тушунушнинг фикрий фаолиятида тушуниш қатор жараёнлар ва фаолиятнинг бошқа категориялари билан аралашиб кетади. Биз бу ўринда тушунишнинг ўзини нима ва қандай ҳодиса эканлигини фарқлаб, уни ақлий фаолият тизимининг бошқа жараёнларидан ажратиб олишимиз керак.

2. Бадий матни тушуниш ва ақлий фаолият тизими жараёнлари

Тушуниш жараёни натижасида билим шаклланишини ҳисобга олган ҳолда яна таъкидлаш лозимки, **тушуниш билим эмас**. Тушуниш ва билим икки алоҳида ҳолат эмас, балки бир бутунликдан иборат. Асосан бу борадаги хатолар уларни ўзаро қийёслаш орқали пайдо бўлади, шундан келиб чиққан ҳолда “Санъат асари билиш объекти” типигаги мавзуларга алоҳида эътибор пайдо бўлади. Бундай мавзулар, умуман, герменевтикадан айри ҳолда ётади, чунки уларни шакллантиришда кўп ҳолларда герменевтик кириш ёзишни унутадилар. Бундай кириш шунинг учун зарурки, билиш, айниқса, бадий билиш, тушунишнинг даражаси ва тушуниш жараёнининг характерида келиб чиқади. Билиш билан тушуниш ўзаро худди эгаллаш билан ўзлаштириш ўзаро фарклангандай фаркланади, бундан ташқари билиш хотирада саклашга асосланади. Билим мия фаолияти орқали ҳаракатни қисқартирган ҳолда ҳаракатдаги нарсани акс эттиради, тушуниш эса, аксинча, ҳаракатдаги объектнинг барча томонларини қамраб олади. Шунинг билан бир қаторда хотирада сакланаётган билим тушунишга таъсир ўтказadi, унинг горизонтларини кенгайтиради.

Тушуниш фикрлаш эмас. Қаердаки тушуниш билан чегараланиш имконияти бўлса, у ерда фикрлаш шарт эмас. Матн билан ишлашда инсон учун герменевтик шароитлар беҳисоб, бироқ фикрлаш (қаердаки идеал объект аксантириш воситаси бўлганда) кам. Агарда коммуникацияда узилиш юз бермаса тушуниш енгил кўчади, бироқ фикрлаш бу-азобли ижодиётдир (айниқса, матн билан “суҳбат” жараёнида). Шунинг учун индивидуал инсон матн реципиенти сифатида назарий жиҳатдан кам фикрлайди, кўпроқ тушунади.

Фикрлаш худди билим каби тушунишдан келиб чиқади, кейин ўзаро фаолиятга киришади. Инсон фикрлаш фаолиятининг ҳар қандай шакли учун тушуниш фундаментал жараён ҳисобланади. Кўпчилик ҳолатларда одамлар фикри тушуниш орқали пайдо бўлади, айрим ҳолларда тушуниш фикрлаш орқали инъикосини топади. Шу сабабли тушунилган матнни интерпретация қилиш имконияти мавжуд ва кенгрок, шунингдек, интерпретация орқали тушунмасликни бартараф қилиш мумкин: инсон тушунишдан интерпретацияга қараб келади, ундан эса, янада яхшироқ тушунишга қараб боради. Кейинги жараёнлар интерпретацияни

такомиллаштиришга хизмат килади, кейин янада мукамал тушунишга ва ҳоказо. Бир нарсанинг моҳияти бошқа нарсанинг моҳиятига айланадики, бу ҳол матнини тушунишда қўлланганда тушуниш даражасини чуқурлаштиради.

Тушуниш ва фикрлаш бирлиги бу-тушуниш ва шаклий хулосалар бирлиги эмас. Тушуниш нафакат рационал жараён, балки у ҳиссий-эмоционал жараён ҳам ҳисобланади. Ихтиёр, истак сенсор соҳа, унинг тезлашуви эмоция – кечинмалар фаолиятининг қайди бўлиб, бу компонентлар қайдисиз ҳеч қандай тушуниш юз бермайди. Ваҳоланки, тушуниш тушунчаларни ҳосил қилиш имконияти, ҳолос. Аслида эса, тушунмаслик борлиқни ўзлаштиришнинг ноназарий шакли демакдир. Интуицияда тушунишнинг қўлаб босқичлари парадоксал ҳолатлар яратади. Уларни бартараф қилиш мақсадида алоҳида олд билим (ёлқин, русча предрассудка, идеалистик феномология) ёки интуитив талантга урғу берилади⁸.

Тушуниш онг эмас. Онг тушунишдан фарқли равишда борлиқни акс эттириш, таҳмин қилиш, бошқариш ва муносабатларни шакллантириш билан фарқланади. Онг бу-англаб етилган борлиқ, яъни “мен”нинг “мен эмас”га муносабати. Бошқа тил билан айтганда объектив борлиқнинг субъектив образи, яъни психик акснинг олий шакли сифатидаги идеал. Онгни тушуниб етишнинг ўзи уни онг билан бир хил ҳодиса эмаслигини кўрсатади. Бинобарин, матнда акс этган мазмуннинг ўзлаштирилиши онгни ўзлаштириш шаклида акс этади. Тушуниш бу онг эмас экан, яъни онгнинг бир шаклдан иккинчисига ўтиши эмас экан, ҳаққ тилидаги “мен тушундим”, “мен англадим” шаклидаги бирликларнинг тенг маънода ишлатилиши илмий терминологияда бир эквивалент сифатида қўлланмайди.

Аслан олиб қаралганда герменевтик шароит бозордаги баҳо таллашиш билан киёсланиши мумкин: савдогарлар ва харидорлар баҳолаш механизмини англаб етмайди, бироқ ҳаммаси шароитни тушунади. Тушуниш англаб етилган ҳолат эканлиги аниқ, зотан рефлексия танланган интерпретациянинг характерини эгаллаб олади. Бироқ бу рефлексия ва тушуниш ўзаро муносабатларининг бир шакли, ҳолос. Қўлаб ҳолатларда эса, тушуниш нафакат онгга тенг бўла олмайди, балки унга муҳтож ҳам бўлади. Бизнинг

⁸ Молчанова А.С. Эстетическая интуиция и развитие понятия о непосредственном знании // В кн.: Принципы развития // Саратов. 1972. стр 238

онгимиз хажми шу даражада торки, у ҳатто бир дона узун гапни ҳам яхши қамраб ололмайди⁹. Ваҳоланки, шу нарсани тушуниш эса, анча осон кечади. Тушуниб етиш жараёнида маънони такомиллаштириш шу тартибда кечадики, айтайлик китобхон учун 41-бетдаги воқеалар мундарижаси 1-40 – бетлардаги матн мундарижасидан хабардор бўлганлиги учун тушунарли ҳисобланади. Бироқ, бу дегани, асарнинг шу қисмдаги барча маъноси англаб етилди, дегани эмас.

3. Адабий герменевтиканинг бошқа фанлар орасидаги ўрни

Адабий герменевтиканинг предмети аниқ бўлганидан кейин у бошқа ҳодисалардан ажратиб олинади ва унинг илмий фан сифатида ўрни ва аҳамияти аниқланади. Бу фаннинг аҳамияти муҳим: унинг предмети – матнни тушуниб етиш - ижтимоий ҳаётда, шахсий ҳаётда, таълимни ташкил қилиш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Матнни тушуниш жараёни кенг шаклланган, бироқ кам ўрганилган, чунки ҳаммага маълум ҳодиса сифатида бу фаннинг илмий қирралари ишланмаган, ўзлаштирилмаганки, унинг тегишли муаммолари айримлар томонидан эътиборга олинмайди ёки бошқалари унга бутунлай ўзга муаммоларни тикиштиришга интиладилар ва учинчи гуруҳдагилар эса, бундай муаммоларни йўққа чиқаришга ҳаракат қилади. Шунинг билан бир қаторда матнни тушуниш – герменевтиканинг предмети сифатида борлиқни матн орқали ўзлаштиришни ҳам ташкиллаштиради, бу ҳол ҳулоса чиқариш, дунёқарашларни шакллантириш, шароитни баҳолаш, инсонга ўз ҳаракатларини тавсифлаш, билим ва муносабатларни ишлаб чиқиш, коммуникациянинг барча турлари – бола билан мулоқотдан тўғри то маданият воситаларини нашр орқали етказиб беришгача бўлган жараёнларни қамраб олади ҳамда улар орқали акс этади.

Герменевтика предмети XX асрнинг 80-йилларида алоҳида аҳамият касб эта бошлади, зеро илмий-техника тараққиёти инсон субъекти ролининг ортишига олиб келди. Бунинг натижасида оммавий ахборот воситаларида етказилаётган маъруза матнларида акс этган ғоявий қурашнинг минглаб инсонлар томонидан тушуниш ёки тушунмаслик орқали ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири бу ҳолатга омил бўлди. Илмий-техника инқилоби даврида тушунмаслик муаммоси кенг аҳамият касб этди: тушуниш керак

⁹ Чхарташвили Ш. И. Проблема бессознательного в современной психологии. -Тбилиси. 1966. стр.39.

бўлган материал ҳажми ортди, бинобарин матннинг тушуниш зарур бўлган қирралари кўлайди. Бундай шароитнинг номувоқарор, қоронғи томонлари ҳам очила борди: кўплаб одамлар ўзлари учун керак бўлган тушуниш йўллариини тутта бошладилар, яъни тушунишда ижтимоий гармония, толерантлик тамойилларини бузиш ҳоллари кучайди. Энг оддий мисол сифатида: “сен маданий матнни бундай тушунасан, мен эса йўқ, аммо мен ўз ишимни зўр биламан” типдаги муносабатларини қайта қилиш ҳолатлари кучайди. Маълумки, маданият асарларини тушуна билмаслик ҳар қандай одамнинг ўз ишида салбий таъсир кўрсатади, аввало техника, савдо, маиший хизмат соҳаларида. Чунки бу соҳалар вакилларининг кўплаб одамлар билан коммуникацияга киришуви уларда касб талаби. Коммуникатив фаолиятда шароит рефлексияси, овозли ва ёзма нутқнинг турли туман шаклларда акс этган асар намуналарини билиш бундай касб эгаларининг имкониятларини оширади.

Шу билан адабий герменевтиканинг бош мақсади инсониятга турли герменевтик шароитда коммуникацияга ёрдам бериш – “тил топишув” йўллариини ўргатишдан иборат. Бу жумлага нуткий ёки бошқа типдаги маданият ёдгорликларини рецепциясида “қалб манзараларини ўқиш” ва бошқа одамларнинг коммуникатив фаолиятини тушуниш ҳамда инсонни инсон томонидан тушуна олмасликни бартараф қилишдан иборат коммуникатив қирраларни муҳассама қилсак, унинг аҳамияти беназир эканлиги маълум бўлади.

Герменевтик фаолиятнинг педагогик қирралари инсонни коммуникатив рефлексияга ўргатишга қаратилади, яъни герменевтик шароитнинг объектив томонларини англаб етиш (“У нимани етказмоқчи”), шунингдек, шароитнинг субъектив томонига ҳам муносабатни шакллантириши зарурлигини таъкидлайди (“Мен буни биламанми, агар билсам, қай даражада биламан”).

Бундай ҳолат натижасида герменевтик тадқиқотда рефлексия қандай кечади, қандай қилиб тушуниш матнни тўғри, объектив талқин қилишга олиб келади, қандай қилиб етказилган хабарнинг объектив ва субъектив (масалан, “Аҳмад зўр” деган гапнинг ўз ва кўчма маъноси ёки гапирувчининг унга муносабати) қирраларини бирлаштириш имкониятлари кўриб чиқилади. Матнни тушуниб етишда томонларни бирлаштира олиш – чегараларни бирлаштира олиш, тушуниш оптимумларининг вариантлари зарурий

намуналарини яратиш керак бўлади. Адабий герменевтиканинг асосий мақсади мана шу шаронтни ҳаммага ўргатишдан иборат.

Бу талабнинг аҳамиятини баҳолаш мушкул: чунки “инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам матн билан бевосита иш олиб боради, бинобарин, реал объект унга оддий ёки тор ихтисосликда берилган”¹⁰. Инсон фаолиятининг энг кўзга кўринган томонларидан бири матнни тушуна олиш ва матнни яратиш имкониятлари бўлиб, бу матн ўзга инсон ички дунёсини очишга қаратилган бўлади. Шу сабабли матн нафақат борлиқнинг акси, балки унинг қисми ҳамдирки, бу, айниқса, ижтимоий долзарблиги билан фарқланади. Қачонки, тил ҳаракатдаги онг сифатида талқин қилинганда *langue* эмас (яъни тил муносабатлари системаси сифатида), балки *langage* – бутун нутқ фаолияти, бошқа тил билан айгганда, нутқни ишлаб чиқариш ва уни асарда қўллаш фаолияти назарда тутилади. Яъни вербал (танлаб олинган) матнлар: акс ҳолати тил системасига (*langue*), ёки товушлар, сўзларнинг қўшилиши актларига (*parole*) эмас, балки бу тизим қондаларига мувофиқ, фақат нутқ ишлаб чиқаришга-инсон фаолиятининг коммуникацияга йўналтирилган мақсадли ва онгли фаолиятига айтилади.

Айнан матнда, тил системасида эмас, инсон субъекти моддийлашади. Қачонки, “тил – субъективликнинг объективатори”¹¹ деб айтганларида ҳамда буни этимологик жиҳатдан исботлашга уринганларида унинг исботини доимо қадимги матнларга олиб бориб такайдилар. *Langue* ва *langage* орасидаги фарқни ажрата билмаслик турли нотўғри назарияларни пайдо бўлишига олиб келади. Хусусан, инсон борлиқни объектив акс эттира олмайди, чунки онг-тил системаси. Шу сабабли, матнларни объектив тушуниш имконияти йўқ.

Бу ўринда матн тушунчасининг ўзини кенг ва тор маъноларини ҳисобга олган ҳолда шакллантириб олиш зарурати туғилади. Ҳар қандай матн адабий герменевтика учун аҳамиятли, ваҳоланки, адабий герменевтика фан сифатида фақат ажратиб олинган матнлар билан шуғулланади. “Матн” сўзининг энг кенг тафсили шундан келиб чиқадики, матн моддий предмет бўлиб, унинг генезисида инсон субъектив фаолияти иштирок этган ҳолат,

¹⁰ Дридзе Т.М. Уровень семиотической подготовки и функционирование массовой информации в обществе. Вопросы философии. 1976. № 11, стр. 121

¹¹ Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. B. I: Die Sprache - Berlin. 1923. стр. 208

инсон мақсадли фаолиятининг маҳсулоти сифатида қабул қилинади. Тор маънода эса, матн-ишлаб чиқарилган нутқ.

Кенг маънода матн яратиш жараёни ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотда қотиб қолган субъект сифатида олиб қаралади. Унинг ғоявий, аниқроғи бадий маҳсулотга айланишида юқоридаги нарсалик белгилари руҳан талқин қилинади. Шундай қилиб, бадий матн субъективлиқнинг руҳий нарсаликка ўтиши сифатида баҳоланади. Бу тизимда онгнинг реал нарсаликка айланиши инсон субъектив фаолиятининг маҳсулоти сифатидаги ҳолат тарзида кузатилади. Матн талқинининг бундай усуллари уни тушуниш жараёнида маданият намуналарини бутунча тушуниш, эгаллаш, ўзлаштиришга олиб келади. Ёки унинг хилма хил намуналарини (хусусан, мусаввирлик, меъморлик, бадий матнни) айрича ҳолда тушунишни алоҳида-алоҳида қабул қилиш ҳолатини кўзда тутати. Бу ҳол адабий герменевтикани маданий герменевтиканинг бир кўринишига айлантириб қўяди.

Иккинчи хил муносабатда нарсалик рефлексиянинг натижаси сифатида қаралади. Бундай ҳолатда барча герменевтик фаолият онгнинг бирламчилигига асосланади. Бадий матннинг ҳақиқий мазмуни ёки моҳияти субъектив реаллик инъикоси эканлиги ҳақидаги таъриф бундай ҳолатда бутун борлиққа нисбатан қўлланади. Герменевтик тадқиқотнинг бундай усули фалсафада Эдмунд Гуссерл (1859-1938) ғояларига асосланади. Бундай қарашнинг энг муҳим хатоси айрим шахснинг ҳаёт ҳақиқати ҳақидаги кузатишларини универсallaштиришдан иборат. Бу ҳол бир хусусий хулосани оммани қилиб кўрсатишда намоён бўлади.

Гуссерлнинг ўзи таъкидлаганидек, бундай кузатишларда инсон ички дунёси тасвирланган бадий матнда руҳий кечинмалар моддийлаштирилган бўлади. Кейинчалик бу метод Гуссерлни “дунё-инсон ҳиссиётларининг моддийлашган шакли” деган фикрга олиб келди. Гуссерлнинг кейинги издошлари бу методикани ривожлантириб, шундай хулосага келдиларки, маданият ёдгорликлари, хусусан, бадий матнларни фақатгина идеалистик нуқтан назардан ўрганиш мумкин. Шундай қилиб бадий матн яратилиши ва ўрганилишида зеҳн, уқув, фаросатнинг “мутлоқ устунлиги” ўрнатилди. Дунёни англашнинг рефлексив асослари инкор қилинди.

Герменевтик фаолиятда матн феномонологияси алоҳида метод сифатида фақат идеалистик нуқтан назардангина қўлланиши

мумкин. Бинобарин, матн феномонологияси реал шароитни инкор қилади. Гуссерл ва унинг тарафдорлари фикрига кўра хиссиёт ёки онг тараққиёти реал шароитдан айри ҳолда юз бериши мумкин. Бу ҳол тарихда маълум муҳитдан истисноли ҳолатда буюк талантларнинг пайдо бўлиши билан ҳам изоҳланади.

Шунинг билан бир қаторда маълум ҳолатларда бадиий асарнинг матн имкониятлари индивид яшаб турган реал муҳитга ҳам боғлиқ. Ҳаттоки, улар ўша муҳитга нисбатан рефлексия тарзида ҳам шаклланиб, маълум бир матн материални корреляция қилишга қаратилган бўлади. Умуман олганда матн феноменологияси метод сифатида муаллиф онгида матн яратилишининг бир усули сифатида олиб қаралмоғи лозим.

Адабий герменевтикада матн тугалланган (ниҳоясига етган) материал сифатида олиб қаралади. Ва айнан шу хусусияти уни адабиётшунослик, адабий танқиддан ажратиб ўрганилиши учун асос бўлади. Адабий танқид маълум бир асарнинг миллий маданият тараққиётида тутган ўрнини ўрганади. Шунинг учун адабий герменевтикада, матнни тушуниш жараёнига асосланган ҳолатда матндаги узилишларни ўрганиш ёки тўлдириш зарурати туғилади. Ҳар бир узилиш муаллиф нияти, мақсадининг бирлигини таъминлайди, шунинг билан бир қаторда асар ғоявий мазмунини кўтаришда ёрдам берадиган фрагмент ҳисобланади. Маълумки, адабиётшунослик ҳам, адабий герменевтика ҳам, лингвистика ҳам тушуниш жараёнининг турли томонларини ўрганиш билан шуғулланади.

Адабиётшунослик тушунишнинг эпифеноменларини ижтимоий ҳолат сифатида олиб қарайди. Герменевтика эса, тушуниш жараёни ва уни оптималлаштириш ҳолатларини таҳлил қилса, лингвистика матнни тушунишни ташкил қиладиган фрагментларнинг шакл хусусиятларини ўрганади. Шу сабабли адабиётшуносликнинг тадқиқот методи матн "парча"сини ўрганишни талаб қилади. Бундай парча роман жанридаги асардан кичик бўлмаслиги керак. Лингвистика методикаси эса, мана "парча"дага бадиий-тасвирий воситаларнинг табиатини очиб беришга қаратилган бўлади.

Герменевтика билан шуғулланувчи филолог учун адабиётшунослик ва лингвистика имкониятлари номаълум эмас. Бироқ у бутун бошли матн билан эмас, балки унинг парчаси билан ишлайди, унинг ғоявий-мазмуний бирлигини ташкил қиладиган

парча, эпизодлари билан шуғулланади. Бунда маъно компонентларининг алоқаси ва инсоннинг ўртача мнемик (хотира) имкониятларига мувофиқ олинган парчадаги воқеалар тизими ўқилаётган материалда бошдан охирига қадар воқеалар тизимини ёдда сақлашга мўлжалланган бўладики, инсон мана шу ёдда сақланган парча орқали маълум герменевтик талқинга эриша олиши даркор.

Филологик фанлар орасида герменевтика адабиётшунослик ва лингвистика орасидаги жойни эгаллайди. Аслида бу уч фан бўйича тадқиқот ишларида алоҳида шуғулланиш мумкин бўлса ҳам, бироқ назарий тадқиқотларда муваффақиятга эришиш, тушунишнинг амалий, педагогик ёйилишини таъминлаш борасида фақатгина бу уч фан бўйича илмий-амалий дунёқарашни бирлаштиргандагина натижага эришиш мумкин бўлади. Бу уч филологик фан бўлиmlари ўзига хос ахборот жараёнларини яратадики, уларда субъектив реаллик матн воситалари билан етказилади, бироқ унинг турли кирраларини очиб бериш орқали амалга оширилади.

Хусусан, герменевтика ёки лингвистика эмас, балки айнан адабий танқид матн доирасида бадий тўқиманинг даражасини аниқлаб беради. Бироқ улардаги фикр – ғоянинг корреляцияси аниқ, реал инсон ўй-фикрлари, руҳий кечинмалари билан берилади. Лингвистика бундай воситаларни тил инвентари сифатида қабул қилади. Лингвистик тадқиқотда эпизодда бадий тасвирий воситаларнинг асар ғоясини очиб берувчи қурол сифатидаги аҳамияти уни кизиктирмайди. Хусусан, лингвист ёзадики, “Навоий” романида Ойбек руҳий ҳолат инъикосини очиб бериш учун ҳолат феъллари, равиш, равишдош, отларнинг турли келишикларда қўлланган шакллари, сифат, ҳол ҳамда ўхшатиш юқламалари ва ҳоказолардан фойдаланади”.

Бундай аниқ, равшан маълумот ўқувчига конкрет матн мазмунини тушунишга ёрдам бермайди. Ваҳоланки, адабиётшуносликнинг “Алишер Навоий ижодий мероси - XV аср энциклопедияси” деган фикри каби тушунарсиз бўлиб қолади. Чунки ўқувчи бу фразадаги мазмунни тушуна олиши учун Навоий асарларининг матн мазмунини эгаллаган бўлиши даркор.

Бадий асар матни, матида акс этган ғоянинг миллий-маънавий кирраларини ўрганиш жараёнида биз энг аввало бадий ғоя ижоди, бадий кашфиёт кирраларини аниқлаш масаласига дуч келамиз.

Бадий кашфиёт бу ижод демакдир, материалистлар фикрига кўра ижод кўп йиллик меҳнат ва тажрибалар ҳосили. Унинг замирида инсоннинг асрлар оша йиғилган ақлий меҳнати самараси ётади. Бу ҳол худди узоқдаги улкан ва ёруғ сайёранинг мавжудлиги ва ёруғлигини биз фақат унинг сочиб турган нурлари миқдорини аниклаш орқали эришамиз, дегандек. Бинобарин, янги кашфиёт ёхуд янги гоё ҳам мана шу минглаб ассоциацияларнинг сўнгги нуктаси бўлиб яралади.

Идеалистлар аксинча, ўша нур сочаётган юлдуз нурларга нисбатан бирламчи эканлигини исботлашга интиладилар. Шу ҳолатга муносабат ижоднинг самараси ва жараён ўртасидаги фарқни яратади. Самара муҳимлиги унинг оммавийлиги, жараённинг эса хусусийлиги билан боғлиқ.

Идеалист, аниқроғи, романтикни ёруғ юлдузга элтувчи йўл кизиктирмайди. У балки юлдузга етиб боришни ҳам ўйламас. Уни фақат ўша юлдузнинг мавжудлиги кизиктиради, ҳолос. Ва айнан шу мавжудликка қизиқиш унинг ҳаёти мазмунига айланади.

Инсонни тушуниш жараёнида кизиктирадиган нарса эса, фақатгина шу юлдузнинг мавжудлигигина эмас, балки унинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур. Унинг, яъни юлдузнинг қандайлиги материалист, реалист инсонни кизиктиради. Идеалист романтикни эса бурч, жозиба қандайдир буюкликка, сирлилика интилиш нуқтаи назаридан кизиктиради. Айрим одамлар бир умр сирли ҳолатлар излайдилар. Уни ҳаётининг мазмунига айлантирадилар. Мана шу изланиш, унга интилиш жараёнида ўзлари ҳам руҳан покланиб, зеҳни сайқалланиб борадилар. Бундай ёруғ идеал юлдуз уларга инсон шаклида намён бўлиши ҳам мумкин. Бунга ҳаётида бир марта учрашган инсоннинг кимлигини билмай туриб севиб қоладиган инсон мисолига ёшларни ёки Ў. Умарбековнинг «Қиёмат қарз» асаридаги чол образини намуна қилиб келтириш мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар бадий кашфиёт йўлидаги изланишларнинг турли қирралари ҳар хиллигини кўрсатар экан, манзилнинг, мақсаднинг эса битталигини тасдиқлайди. Бироқ бу манзилга энг яқин ва тўғри йўлни ижодий ёлқин эгасигина топа олади.

4. Герменевтик таҳлил ва бадний асар ёлқини

Бадний асар герменевтикаси, бадний катарсис, асар тили ва умуман бадний адабиёт поэтикаси таҳлили ҳамда асарда герменевтик шаронти шакллантириш жараёнида тадқиқотчи томонидан унутиладиган энг муҳим ҳодиса бу – ёлқин. Ёлқин матн мазмунини тушунуб етиш, тушунилган мазмун орқали бадний тафаккур воситасида матн трансформацияси орқали шуълатантириладиган тушунчалар инъикосдирки, айнан у туфайли инсоният жамиятининг эришган барча ютуқлари онгда ниҳоятда киска сонияларда бир нуктада йиғилади ҳамда янги кашфиёт, янги тафаккур долғаларини яратади.

Ёлқин асар моддий қобиғи – сўзларнинг бош ёки бирламчи маъносига бўйсунмаган, ижод намунасининг умумий мазмунини турли шаклларда трансформация қилиш орқали эришгилдиган герменевтик ҳодиса. Асар мазмуни ёлқини турлича қарашлар натижаси бўлгани боис кўп ҳолларда у адабий - фалсафий оқимлар билан бирлашади. Яъни, ёлқин адабий - фалсафий оқим қуроли сифатида ижодий метод, ижодкор услуби орқали асарнинг умумий мантик маъноси, ғояси замирига сингдирилади. Реалистлар аниқ, қундалик ҳаёт муаммолари ҳақида гапирса, романтиклар орзу, ҳаёл, тасаввур билан тушунтиради реал манзараларни. Улар реаликни бадний тафаккурда тасаввурга кўчириб, уни қайта ишловдан ўтказиб ўқувчига тақдим қилади.

Асар тили ҳар икки ҳолатда ҳам умумий луғавий қатлам доирасида қолиши мумкин. Бирок шонр, ижодкор бир хил лисоний материалдан шундай матн яратадики, унда сўзлар ўз маъноларида қолганда ҳам уларнинг маъно қирралари бутунлай бошқа - бошқа ғоя парадигмаларини ташқил қилади. Бу ҳол ички, ботиний тил, ҳиссиёт билан сенсор шаклда тушуниб етилади. Инсоннинг миллий, индивидуал, илмий менталитети шу вақтда бош ўринга кўтарилади, асар ғоясини тўғри тушунишда етакчи роль ўйнайди.

Айнан шу ҳол бадний адабиёт намунасининг турли таққинларига сабаб бўлади. Индивидуал ижод намунаси индивидуал муносабатни ҳам талаб қилади. Герменевтика, яъни бадний асар матнига индивидуал муносабат бадний асар намунасини тушунишнинг вариантлилиги, кўп поғоналилиги демакдир, бирок ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқатнинг объективлигини сақлаб қолинади. Демак, бу ҳол, яъни вариантlilik асар ғоясини тушуниш, ҳис қилиш, англаш,

ўзлаштириш асосида ётган ёлқинни ҳам вариантли бўлишини талаб қилади. Ёлқиннинг шаклланишида бадийи кашфиёт, ижодийлик муҳим роль ўйнайди.

Ёлқин бу-улкан масофадаги шуъла сочиб турган ёруғ кашфиётни бир забот билан камраб олувчи плоҳий нур. Ёлқин этапма-этап йўл босмайди, аксинча, бир вақтда барча этапларни босиб ўтади. Ўша узокдаги ёруғ юлдуз мавжудлигини тушуниш ва унга элтувчи масофа лаҳзалик операциялар натижасига айланади. Унинг замирида олам жараёнларининг моддийлиги, тажриба ва кўникмалар натижаси эканлиги, яна миллионлаб материалистик ғояларни исботловчи психологик жараёнлар сонияларнинг жуда майда улушларида содир бўлади. Айнан шу жараёнлар тезлиги ҳамма инсонларда ҳам бир хил кечмайди. Шу ҳол инсонларни асосан икки катта лагерга – талантли ва одми инсонларга ажратади. Талантли одамлар мана шундай плоҳий тезлик жараёни соҳиблари ҳисобланади. Бундай одамларни интрагенлар гуруҳига ҳам киритиш мумкин. Интрагенлар ички ҳис-туйғулар билан маънавият дунёсида яшайдиган одамлар. Мақсад ва ҳис-туйғуларини ички монолог орқали билдиради, ўз орзуларини яширади. Уларнинг онгидаги тезлик агарда тажриба натижаси бўлганда бу ҳол аниқ материализм, реализм ҳисобланган бўлур эди. Ваҳоланки, талант кўпинча ёш авлод, ёш инсон фаолиятида намоён бўлади, уларда тажриба, уқув, билим, зехн, идрок, кўникма иккинчи даражага тушиб қолади.

Биринчи ўринга кўтарилган натижа - ёруғ юлдуз – кашфиёт тасодифий ҳолат, тасодифий руҳ самараси ўларок найдо бўлади. Демак, кашфиёт – руҳий янгилик тажриба, билим, ақл – онгининг натижаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Демак, кашфиётни яратувчи инсон олис ёруғ руҳни бевосита ҳис қилиши ҳам мумкин. Биз учун энг муҳим ҳолат шу кашфиётни ҳис қилиш, идрок этиш. Бу ҳолатни юзага чиқарадиган, яратадиган ҳолат ёлқиндир. Ёлқин ўша улкан ғоя – бизни юлдуздек чорлаётган ҳодисанинг мавжудлигини кўрсатувчи нурдир, унга етакловчи из эса, ғоя изидир.

Герменевтик тараккиётда герменевтик шароит яратиш учун оммавий менталитет муҳим роль ўйнайди. Хусусан, ўрта асрлар сўнгида Европада аввал фан тараккиёти учун амалий зарурият туғилди. Ёки аниқроғи амалий эҳтиёжлар, амалий техник воситалар, техник тараккиёт (пар машиналар, поезд, автомобил, велосинед, ва бошқалар) қайсидир маънода инсоният дунёқараши

ва фикрлаш дунёсини бутунлай янги изга soldi. Бинобарин, улар ўз навбатида қайсидир маънода тамомила тасаввурга сиймайдиған илмий кашфиётларга йўл очди. Худди шу зарурият натижасида янги даврда табиий фанлар тараққиёти, аниқ фанлар, аниқ ҳисоб-китобга асосланған фанларнинг ҳусусий томонларини мукамал ўрганиш эҳтиёжи туғилди ҳамда уларнинг амалиёти санъатда, бадий адабиётда ҳам ўз аксини тонди.

Бадий асар намунасининг табиати, яъни унинг адабий тур, жанр, услуб (метод), мавзу, мотив, характер, йўналиш каби қатор ташқи ва ички факторлари асарнинг маълум ғоявий ҳолат ташиши учун йўналиш белгилайди. Бадий асарнинг ташиётган ғояси унинг юкоридаги ҳусусиятлари билан қамбарчас боғлиқ. Бирок уларни тўғри тушуниб олиш, масаланинг моҳиятини тўғри белгилаш учун нафақат ижодкор, балки бевосита ўқувчи ҳам бадий ёлқининг айнан шу метёрлардан, яъни бадий ижоднинг герменевтик имкониятлари билан боғлиқ ҳусусиятларидан хабардор бўлиши зарур.

Англия адабиётининг энг гўзал намуналаридан бири бўлмиш “Гамлет” трагедияси Уйғониш даври адабиёти ғояларига мувофиқ чуқур инсонпарварликни, оптимизмни тарғиб қилиши лозим: бирок асар сюжетиға асос қилиб олинған воқеа ривож қурбонликни талаб қилади. Гамлет отаси қотилини аниқлаганидан кейин ўч олиши керак. Душманлар аёвсиз йўқ қилиниши даркор. Асарнинг жанр ҳусусиятлари қурбонлик талаб қилади.

Жангға ҳар икки томон: қотил Клавдий ўз ҳос аҳли билан, Гамлет адолат қуроли билан тайёргарлик кўради. Гамлет дунёда ҳукм сураётган жаҳолатни енга олмаслигини тушунади. У ўзи тан олғанидек, атрофидаги одамлардан эзгулик қутмайди. Шунга қарамасдан инсоният ҳақида улуг фикрлар изҳор қилади: “Инсон қандай буюқ зот! У ўзининг имкониятлари, ўй-фикрлари ва яратувчилигида нақадар чексиз! Унинг ғаройибот ва мўъжизалари аниқ! Ўзининг мураккаб фаҳми билан қаришгани эслатади! У худди Худо қоби борлиқни ўзгартира олади! Борлиқнинг энг гўзал мавжудоти! Борлиқ мавжудотининг энг аълоси!” мана шу улуг фикрларни Гамлет ўз отаси ва дўсти Гораццого инсбатан қўллайди.

Асарда асосий ғоя ўз даврининг тарихий қоллизиясини – рицарлик қаҳрамонлари ва жинояткор қироллик ҳукумати орасидаги қурақни очиб беришға қаратилған. Ваҳоланки, бу

коллизия факат муаллиф билан ўқувчининг махсус ички ёлқини воситасида яратилиши мумкин.

Бадиий асар ёлқини тил луғавий қатлами семантикасида ташкарида бўлиши ҳам мумкин. Бу борада луғавий қатламдаги сўзларнинг истеъмол имкониятлари, семантик майдонда ташиётган маъноларига мувофик икки категорияга бўлинишини ҳисобга олмоқ лозим.

Биринчи категорияни камбағал сўзлар гуруҳи ташкил қилади, яъни мунтазам ҳаракатдаги сўзлар. Бундай сўзлар кўп ҳолларда мунтазам шакл ва маънога эга бўлмайди, бу ҳолатлар уларда ўзгарувчан бўлади. Худди жамиятдаги нафақат ташки дунёси, балки ички дунёси ҳам камбағал одамлар сингари. Камбағал одамлар турмуш тарзини тез-тез ўзгартириб туради, каъбий фикр, вафодорлик, садокатдан бирмунча йироқ турадилар: турмуш тарзининг камбағаллиги уларнинг ҳаёт шакллари ҳам ўзгартириб туришга мажбур қилади. Бинобарин, уларнинг йўқотадиган нарсалари йўқ. Шу боис доимий ҳаракатда бўладилар. Юки енгил одам ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлади. Айнан шу ҳолат маълум бир жараёнда пайдо бўлган, шаклланган сўзларга ҳам хос.

Ҳали жамиятда, тилда ўрнини топиб улгурмаган сўз шакл ва маъносини тез-тез ўзгартириб туриши мумкин. Ўзгарувчан сўзларнинг маъно кирралари ҳам камбағал бўлади. Мана шундай сўзларни камбағал сўзлар деб атаимиз.

Иккинчи категорияни бой сўзлар ташкил қилади. Айрим сўзларнинг маъноси маълум бир давр мобайнида кенг даражада шаклланади. Айнан шу ҳолатда сўзнинг маъно бойлиги юзага келади. Бундай сўзлар бой маъноли сўзлар ҳисобланади. Даврлар мобайнида уларнинг маъно имкониятлари кенгайиши мумкин, асло камаймайди, шакли ҳам жузъий фонетик ўзгаришларни ҳисобга олмаган ҳолда дастлабки вариантини саклаб қолади. Туркий тиллардаги «бобо», «момо» сўзлари бунга яққол мисол бўла олади. Бобонинг русча папа, инглизча фазе, форсча падар ҳамда бошқа тиллардаги шунга яқин вариантлари ёки момонинг русча мама, инглизча мазе, форсча модар вариантлари ва ҳаттоки, бобо-момонинг ўзини ҳам бир сўзнинг фонетик варианты эканлиги ҳамда шу сўзлан ясалган яна катор лексик-семантик воситаларнинг семантик-стилистик парадигмалари фикримизни тасдиқлайди. “Ҳаёт”, “китоб”, “ватан” каби сўзларни ҳам шу жумлага киритиш мумкин.

Дистрибутив заруриятни инкор қилган ҳолда маъно тугаллигини таъминлаш бой сўзларнинг кейинчалик символ - рамз даражасига кўтарилишига олиб келади. Рамзга айланган сўзлар бой сўзларнинг айнан ўзидир. Бу қаторга ҳатто киши исмлари, ҳайвон лақабларини ҳам киритиш мумкин. Хусусан, Прометей номи ва образи Европа адабиёти, юнон мифологияси ва ёзма адабиёти орқали озодлик, инсонпарварлик, ҳаётга ва эзгуликка муҳаббат, қалб ҳаракатлари тасвирчиси тимсоли сифатида шаклланиб келди. XIX аср Англия адабиётида Байрон, Шелли каби шоирлар унинг номини озодлик, эрк тимсоли, инсон руҳиятининг рамзи сифатида улуғлаб, унга одалар битган. Шу боис Прометей номини тилга олишнинг ўзиёқ инсон онгида бахт, озодлик, инсонийлик ёлқинини уйғотади. Тақдир худоси Фортуна, муҳаббат худоси Афродиталар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Пушкиннинг қатор шеърларида илҳом париси сифатида оқ канотли Пегас оти рамз даражасида иштирок этади.

Ўзбек адабиётида Фарҳод, Мажнун, Ширин ва Лайли образлари инсоний баркамоллик, садоқат, эзгулик, ва бошқа инсоний фазилатлар, шунингдек, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида тимсоли сифатида асрлар оша халқ тили ва дилидан тушмай келади. Бу номларнинг тилга олиниши, зикр этилишининг ўзиёқ инсон дилида авлоддан авлодга етиб келаётган юқоридаги хислатлар ёлқинини уйғотади. Бу эса ўз навбатида такрорни истисно қилиш воситасида асар матни ва тилини мукаммаллаштиради, ўткирлаштиради, ўқувчи онги, зеҳнида симпатия яратади, кўп сўзли, қайтариқли изохни истисно қилади. Мана шу ҳолатнинг ўзи матн герменевтикаси шаклланиши учун асос вазифасини ўтайди.

Ёлқиннинг бир қирраси бой сўзлар - символларнинг мавжудлик - қайд тарзи бўлиб, бу унинг кўринишларидан биридир. Ёлқиннинг энг муҳим, энг улкан имконияти, вазифаси, яшаш тарзи бадий асарда ижодкор айтган ёки айтолмаган, бироқ айтмоқчи бўлган гапини бутун асарнинг йўналиши, моддий қобиғи – сўзларнинг маъно имкониятлари орқали ёритишни ташкиллаштириш иборат. Бадий асар методи, ижодий йўналиши, у ташиётган ғояни шакллантириш ҳам ёлқиннинг вазифа турларидан бири. Инсон онги (бу ўринда бутун башарият назарда тутилади) хотирасида сақланиб келаётган материаллар ёлқин воситасида бир вақтнинг ўзида ягона ғояга уюшади. Бунинг учун

илк (олд)тушунча (предрассудка) муҳим аҳамиятга эга. Чунки айнан шу илк (олд) тушунчалар йиғиндиси инсон хотира ёлқини учун материал вазифасини ўтайди.

Иктидорли инсонларда илк (олд) тушунча бўлмаслиги ҳам мумкин. Улар илоҳий нур орқали воқеа-ҳодисаларнинг тараққиёти ва низоёси ёлқинига эга бўла оладилар. Қолган ҳамма ҳолатларда ёлқин образли қилиб айтганда инсон тафаккур компютерининг хотирасидек иш юритади. Ёлқин категорияси хотирага нисбатан кенг тушунча, чунки хотира факатгина ўзига киритилган нарсаларни беради, шунда ҳам ўз ҳолича, ҳеч қандай ишловсиз. Ёлқин эса вазият талаби билан ўзидаги маълумотларни сониянинг низоётда қисқа оралиқларида анализ ва синтездан ўтказди, янги, унинг эгаси талабига мувофиқ шаклга келтиради. Бу шакл замирида онг, ақл имкониятларидан ташқари ҳиссиёт, сенсор фаолият ҳам муҳим ўрин тутди. Техник компютерда информация шаклида ётган аргументлар буйруқ билан чакирилса, инсон компютерида ёлқин илоҳий йўл билан яратилади.

Бадний асарнинг ижодий методи муаммосини ҳал қилишда ёлқиннинг ўрни бекиёс. Асарнинг қундалиқ моддий ташвишларга боғлиқ муаммоси ёки умидвор, ҳаёлпараст инсон ўй-фикрларининг ҳосиласи асар матнида кўзга чалинмайди. Буни махсус тайёргарликка эга шахс фаросати тажрибаси ёки ёлқин орқасида гавдалантириши мумкин.

Романтизм инсонни юксакликка чорлайди. Уни ҳаёллар оғушига, инсониятга бўлган чексиз муҳаббат қарига ғарк қилади. Унда сен, туғилиш билан ўлим ўртасидаги масофани аниқ кўрасан. Сенда бойлик, дунё ташвишлари, икпир – чиқирларга нисбатан муносабат йўқолади. Сен энди ижодий, самовий туйғулар домига гирифтор бўласан:

Ўтар қанча йиллар тўзони.

Юлдузлар - кўз ёши самони,

Ўтар инсон яхши – ёмони,

Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Қорачуғда порлаган ўша,

Икболига чорлаган ўша.

Дунёни тор айлаган ўша,

Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Не деурсан эй ғайир инсон?

Ғийбатларинг қилди мени қон,

Сен ҳам бир кун ўтурсан, инон,

Меҳр колур, муҳаббат колур.

(Мухаммад Юсуф)

Шеърда шоир дунё ўткинчилиги воситасида умуминсоний туйғулар юксаклиги, унинг қундалиқ ташвишлардан устунлиги ҳақидаги индивидуал ғоясини шеърят воситасида глобал меҳр, муҳаббатга қорлаш билан ифодаламokban. Глобал муҳаббат бир ёки икки инсон ўртасида эмас, балки бутун борлиқнинг, инсониятнинг муаммосидир. Глобал муҳаббат бoр жойда уруш, конфликт муаммоси бўлмайди. Уруш муаммоси йўқ жойда етишмовчилик, келишмовчилик йўқ. Демак, ҳар қандай инсоннинг бахти учун етарли шарт – шарoнт мужассам. Ваҳоланки, бадний адабиётнинг энг муҳим вазифаси инсониятга мукамал бахт йўллариини кўрсатишдан иборат. Бу йўлчи юлдуз ғоя бадний асар замирида бадний ёлқин билан очилади.

Аристотель томонидан кашф қилинган катарсис – инсон руҳиятиниинг покляниши эса мана шундай йўлчи юлдуз ғоянинг ёлқин воситасида инсониятда мавжудлиги билан боғлиқ.

Юкоридагилардан маълум бўладики, бадний асар ёлқини унинг ғоясини жамиятга етказишнинг воситасидир. Бу восита асар матний имкониятларининг герменевтик интерпретацияси оркали намоён бўлади.

5. Бадний матний ўзлаштириш жараёнида ижодий ёлқин имкониятлари

Ижодий ёлқини эгаси бўлган “шоир ўзининг тасаввурга асосланган дунёсида яшайди. Унинг учун ҳаёт ҳақиқати ва тасаввур ўртасидаги чегара йўқолади. Биз қатор шоирлар ҳаётини ўрганиш оркали биламизки, улар ўз образлари дунёсида яшайди, ўз шеърларини худди тушда кўриб тургандек яратадилар ҳамда уларнинг асарлари экстаз илҳом ҳолатида ёзидиларки, бу ҳолат уларни тамоман ташқи дунёдан, жамиятдан ажратиб қўяди. Рўёдаги ҳаёт улар учун туш, туш эса, рўё қабидир”¹².

Бадний асар намунасининг табиати, яъни унинг адабий тур, жанр, услуб (метод), мавзу, мотив, характер, йўналиш қоби қатор ташқи ва ички факторлари асарнинг маълум ғоявий ҳолат ташиши учун йўналиш белгилайди. Бадний асарнинг ташнётган ғояси унинг юкоридаги хусусиятлари билан қамбарчас боғлиқ. Бирок

¹² Арнаудов М. Психология литературного творчества. – М.: 1970. – стр. 43

уларни тўғри тушуниб олиш учун, масаланинг моҳиятини тўғри белгилаш учун нафақат ижодкор, балки бевосита ўқувчи ҳам бадий тилнинг айнан шу меъёрларидан, яъни асар мавзуси билан боғлиқ хусусиятлардан хабардор бўлиши зарур. Бу борада Г.О.Винокурнинг фикрлари муҳим ўрин тутди: «Адабий асар нафақат бадий тилнинг ифодаси, балки тилда акс этган ўй-фикр ва ҳиссиётнинг ҳам ифодасидир».¹³

Бадий адабиёт ҳаётни образли акс эттиришдан иборат: образтилик - бадий адабиёт яшаш тарзининг энг муҳим шарти. Бинобарин, образлилик, бадийлик – бадий адабиётда ҳаётни билиш ва акс эттиришнинг ўзига хос усули, воситаси, шаклдир. Бу ҳолатлар бадий асарда характерлар тасвири орқали рўёбга чиқади: бадий адабиёт характерлар яратиш санъати ҳамдир. Характерлар эса, маълум бир жанрда ёзилган конкрет бадий асарда тил, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж орқали шаклланади.

Бадий асарда бош мазмун муаллиф ифодаламакчи ва ўқувчига етказмакчи бўлган ғояни шакллантиради. Адабий асарнинг жанр, тил хусусиятлари ҳамда характерлар, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж ва ҳоказолар эса шу ғояга нисбатан шакл ролини ўйнайдилар. Юқори савиядаги бадий асар яратиш санъати бу – ғояни, янги ғояни ёрқин ифода эта оладиган ва унинг ўқувчи зехнида енгиллик билан туғилишига сабаб бўладиган шаклини топа билиш демакдир. Ифода этилмакчи бўлган нарс(а) бадий асарнинг мазмунини орқали ифодаланар экан, барча ифода воситалари (тил, характерлар, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж) унга нисбатан шаклдир¹⁴.

Бадий асар талқини жараёнида ғоя ва шакл муносабати хусусида айтилган Иззат Султон фикри ҳозирда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган аксинча, кейинги вақтларда герменевтика соҳасининг таракқиёти билан унинг аҳамияти янада ортди, десак адашмаган бўламиз. Ижодкор ўзи ифодаламакчи бўлган ғояни бадий асарда характерлар ёрдамида яратади. Бу ерда характерлар мазмуннинг шакли сифатида таърифланади. Энди характерларнинг бадий асар тилига нисбатан ўрини тайин этиб кўрсак, маълум бўладики, бадий асарда характерлар мазмуннинг ташки ифодаси бўлиши билан бир қаторда бадий асарнинг

¹³ Винокур Г.О.О языке художественной литературы -М. Высшая школа. 1991 стр.51

¹⁴ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т. Ўқувчи. 1986. 159-бет.

(тўғрироғи, бадиий ифоданинг) шаклидан унинг мазмунига айланадилар. чунки характерлар (уларнинг хуяки, ўйлари ва ҳаракатлари) адабий асарда фақат тил орқали тасвирланиши мумкин. Демак, характерлар энди мазмун ролини, тил эса характерларга нисбатан шакл ролини ўйнайди, яъни мавҳум ҳолатлар характер орқали реаллашади.

Шундай фикрни бадиий асарнинг ҳар бир компоненти ҳақида ҳам айтиш мумкин. Масалан, сюжет ҳам бадиий асарда ҳаётни акс эттириш воситаси, яъни шаклидир. Аммо сюжет ҳам сўзда реаллашади. Демак, бу ерда ҳам тил – шакл (сюжетни ташки ифода этувчи восита) сифатида майдонга келади. Айни чоқда тил ўша сюжетнинг моҳиятини ифода эта олиши зарур¹⁵.

Адабий герменевтиканинг бадиий тил билан боғлиқ қирралари тадқиқи доирасида унинг бадиий тафаккур шаклланишидаги имкониятларини таҳлил қилар эканмиз шунинг унутмаслик лозимки, герменевтика бадиий тафаккурда асар матни синтези орқали ижодкор етказмоқчи бўлган гоёнинг поэтик тасаввури демакдир. Қуйида биз аниқ бир мавзуда яратилган асарлар мисолида айнан шу герменевтик тамойилни амалий таҳлилдан ўтказамиз.

¹⁵ Шу жойда: 163-бел

II БОБ. ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲДИЛ, БАДИИЙ ҒОЯ ВА БАДИИЙ ТИЛ.

1. Лирик асарларда ғоянинг герменевтик тавсифи

Бадиий матннинг турли талқинлари орқали бадиий тафаккур кирраларини очиб бериш ва бу борада эътиборга олинishi дозим бўлган матннинг лингвопоэтик кирралари адабий герменевтикани шакллантиришда муҳим ўрин тутади.

Халқ тилидаги оддий сўзлар бадиий тилда мавзу ва моҳият, шунингдек, услуб ва ғоя йўналишида мотивлашади. Бадиий асарнинг муваффақиятини таъминлашда мотив матннинг оригинал архитектуроникасига асосланади. Мотивлашмоқ шундан иборатки, сўз мавзу, моҳият, ғоя ва услуб талаби натижасида янги, баъзи ўринларда ўзининг бирламчи маъносига мос келмайдиган кўчма маънолар касб этиши ёки бадиийят талаби билан шакл ўзгаришига учраши демакдир. Мотив французча сўз бўлиб, «мелодия», «хиргойи» маъноларини англатган. Бадиий асар сюжети, мазмуни ва ғоясини англаб етишга хизмат қиладиган майда деталлар мотив вазифасини ўтаган.¹⁶ Ҳозирда бу термин бадиий асар яратилиши учун асос бўлган ғоя ёки воқеа-ходисаларнинг умумий номи сифатида ҳам қўлланади.

Лирик асарда сўзнинг мотивлашуви унинг энг муҳим поэтик хусусияти ҳисобланади. Мотивлашув ғоя талаби билан сўзнинг шаклида ҳам ўз аксини топиши мумкин. Хусусан, айрим ижтимоий гуруҳлар айрим сўзларни турли шакл ва маънода, ўз табиатида мос равишда қўллайдилар. Масалан, рус тилида денгизчилар «мичман»нинг кўплигини «мичманы» деб эмас (адабий шаклига мувофиқ равишда), балки «мичмана» дейишади ва бу шакл фақат денгизчилар тилидагина учрайди. Шунингдек, мумтоз адабиётда ва ҳозирги замон шеъриятининг аруз вазнларидаги намуналарида «кўз» ўрнида «чашм», «кўз ёши» ўрнида «ашк», «соч» ўрнида «зулф» ва бошқаларнинг қўлланиши ҳам поэтик талаб билан бадиий мотивлашиш натижасидир.

Сўзлардаги мотивлашув унинг техник ва жонли маънолари ўртасида ҳам пайдо бўлади. Бошқа тил билан айтилганда бадиий тилда сўзлар доимо мотивлашган бўлади. Яъни, матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир сўз янги, оригинал маъно, оригинал шакл касб этади; матннинг архитектуроник шакл парадигмалари ҳам

¹⁶ Словарь литературоведческих терминов - М - 1974 - стр 226-227.

маънонинг кенгайишига ёрдам беради. Сўз шакли доимо мотивлашиш учун манба бўла олади. Масалан «келдингизми» сўзини «келдингизму» шаклида талаффуз қилиш унга поэтик-эмоционал бўёк бахш этади.

Мотивлашиш бу – сўзнинг бошка бир сўзга тобе бўлиши демакдир. Бадний асарда инсон (у қайси миллат вакили ёки қандай вазифа эгаси, умуман қим бўлишидан қатъий назар) руҳий оламининг парадигмалари очиб берилади. Албатта, бу ўринда ижодкор «мен»и образларга сингиб кетади, асарда. Шу боис қўл ҳолларда образлар руҳий ҳолати муаллиф руҳий ҳолати билан тенглаштирилади. Бирок бу ҳол бадний асарнинг индивидуаллашган рационал муносабатининг натижасидир. Ижодкор қатор образлар воситасида асар яратар экан, уларга прототипларнинг хусусиятларини киритмасдан иложи йўқ. Шу боис шоир «мен»и чегараланади, у умумий, кўпчилик оломон нутқининг кузатувчисига айлана экан, уларнинг турли-туман қалб манзараларини очиб бериши лозим бўлади.

Ижодкор образли, тасвирий тил қўллаш жараёнида ўз фикрларини ўхшатишлар, образлар билан ифодалайди, бу борада янги, қандайдир никобли тил яратади, яъни ўзининг «мен»ида туғилган фикрларни тамомла бошка-бошка воқеа-ҳодиса ифодасида шакллантиради. Асарнинг баднийлигини таъминловчи восита ҳам ўша никобли тилдир. Унинг замирига ўхшатиш, қиёслаш, муболага ва шунингдек, иборавийлик ҳам кириб кетади.

Асарда герменевтик шароитнинг поэтик шаклланишида яна муҳим ҳолатлардан бири образлилик, яъни бадний образнинг тил ва баднийлик билан боғлиқ томони. Масалан, «баҳор йиғлаяпти», «кўнгил йиғлаяпти», «булут йиғлаяпти», «танбур йиғлаяпти» каби сўз бирикмаларида «йиғламок» сўзининг маъноси образларга мос равишда тубдан ўзгариб боради. Шунингдек, «шаффоф сув» билан «шаффоф кўз ёши», «шаффоф манзаралар» бирикмаларида ҳам «шаффоф» сўзи турли маъноларни англатади.

Бадний тил уйғунликни талаб қилади, аниқроғи уйғунликни тасвирлайди. Дунёдаги воқеа-ҳодисаларнинг тенглиги сув юзасининг тенглиги билан ўлчанади. Чунки сув юзаси ҳеч қачон паст ёки баланд бўлиши мумкин эмас. Айнан шу ҳол борлиқдаги нарсаларнинг тенглигини таъминлайди. Бинобарин, инсон ва унинг онгидаги бирлик ва тенгликни ҳам шунга қиёслаш мумкин. Қуруқликдаги тоғлар, адирлар ва ўрмонлар нисбий ҳолатда

тенгликни буздилар. Яна маълум муддат ўтганидан кейин кутбларда музлар эрийди, сувга айланади. Борлик, ер устидаги барча нарсалар яна сув остида тенглашади. Бадий фалсафа яратилиши учун мотивлардан бири шу ерда очилади. Жамиятда иркий ёки ижтимоий дискриминацияни инкор қилиш учун асос-мотив мана шу тенглик ғояси замирида ётади.

Ғояни амалга оширишга сўз бирламчи сабаб бўлади. Ғоя сўзда ўз шаклига киради, алоқа воситаси сифатида моддийлашади. Ғоя қўп ўринда хусусийлигича қолади.

Асарда ғояни юзага чиқарувчи тил шакллари излаш ва топиш ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Хусусан, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дунёнинг фанийлиги, табиатга муҳаббат каби қатор ғоялар асарда ғоя тилининг шакллари ҳисобланади. Шоир (ижодкор) ғояни шаклга мувофиқ танлаш жараёнида мазмун ва шакл мувофиқлигига интилади. Аммо асарнинг муваффақияти ғоя тилининг қай даражада шаклланиши билан боғлиқ. Айнан шу ҳол ғоя тилининг муваффақиятини таъминлайди.

Бу ўринда ҳисобга олиниши керак бўлган яна бир ҳолат бу – асар мазмунининг ғоя тилига муносабати. Айнан асар мазмуни ғоя тилини аниқлаш, белгилашга хизмат қилади. Аниқроғи, ғоя тили асар мазмунидан келиб чиқади. Бадий асар ўзининг қай шаклда яратилган бўлишидан қатъий назар маълум мазмунга эга бўлади, бинобарин, ғоя ташийдир. Бадий асарда тил луғавий қатламдаги сўзлар, уларнинг мавжуд маъно ва шакллари иштирок этади. Шоир тилда йўқ сўз, воқеа-ҳодисани ёки маънони четдан келтириб тилга киритмайди. У ўша мавжуд руҳий-психологик, лисоний воқеликдан фойдаланади. Бирок, бу воқелик шоир (ижодкор), унинг асари тилида ўзига хос оҳанг, ритм ва шакл билан янграйди, герменевтик шароит яратади.

Асарни тушуниш инъикоси жараёнида энг муҳим ҳолатлардан бири, шоирнинг ўзи айтмоқчи бўлган ғоя учун маълум лирик – лисоний муҳит, яъни герменевтик шароит ярата олиш имкониятидир. Мана шундай муҳит доирасида яратилган асарда ўқувчи етарли даражада тушуниш ҳосил қилади ёки аниқроғи ўша тушунишнинг синтези орқали ғоя яратади. Мусо Жалилда шундай мисралар бор:

Мимо окон моих
едва светает,
Льется шумный поток

Работниц — девчат,
Веселые песни
они распевают,
Будят меня.
окошко стучат¹⁷.

Парчада «кизлар айтган кўшик деразамни чертмоқда» (кизларнинг ўзи эмас, уларнинг қувнок кўшиғи) деган мазмунни ва шу мазмун остида ётган ғояни тушуниш учун энг аввало шеър матнида меҳнаткаш кизларнинг ўз фаровон ҳаётидан рози эканлиги, ижтимоий меҳнат натижасида улар ўз ҳаётини қувнок ўтказаятганликлари ва айнан мана шу уларнинг қувнок ҳаёт кўшиғи шоирнинг қалбидаги қувнок ва бахтли ҳаёт эшигини очганлигини тушуниш керак. Бу бир томондан, иккинчи томондан эса кизларнинг қувнок кўшиғи унинг қалбига муҳаббат ва эзгулик уруғини сочмоқда.

Бу борада Эдгар Понинг бадий ижод ҳақидаги фикрлари муҳим ўрин тутди: «Бадий ижод учун энг муҳим икки ҳолатни қайд қилмоқ лозим: буларнинг биринчиси бу — мураккаб ассоциация ва комбинацияларнинг маълум бир салмоғи, иккинчиси эса, сингдира олиш маҳорати, яъни кўзга кўринмас ва ноаниқ ҳолатларни онгнинг ички ҳаракати орқали атрофдагиларга сингдира олиш маҳорати».¹⁸

Бадий асарда тасвирий воситалар, сўзларнинг кўчма маъноли қўлланиши ёзувчининг мақсадини, асарга олиб кирмоқчи бўлган ғоясини ўқувчига етказиб беришга хизмат қилади.

Ана шундай сўзлар воситасида ёзувчи асарнинг маъноси, ғоясини ўқувчига етказиб беради, унда тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ўқувчининг муносабатини уйғотади. Бусиз умуман адабий асар ғояси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Адабий асарда ишлатилаётган сўзларнинг бир хили бетараф ҳолатда бўлса, иккинчи бир хиллари нутқка экспрессивлик, эмоция бериш учун хизмат қилади. Албатта, нейтрал қимматга эга бўлган сўзлар ҳам контекст, махсус интонация ёрдамида нутқка экспрессивлик киритиши мумкин, чунки “тил (сўз) — ҳар қандай фактнинг, ҳар қандай фикрнинг либосидир”.¹⁹

¹⁷ Муса Джалил. Избранные произведения. - Казан. 1969 стр. 45

¹⁸ Қаранг. Арнаудов М. Психология литературного творчества. - М. 1970 стр. 408

¹⁹ Абрамович Г.А. Введение в литературоведение. - Т. 1953 стр. 97

Бадий асар тилида қўлланган иборалар, фикрлар, ғоялар қабул қилинган ахборотларни фикр таҳлили орқали ўрганиш, синтез қилиш билан рўёбга чиқар экан, худди шу ҳолат ўқувчини борлиқнинг янги ранглари, ғояларини, маъно-моҳиятини англашга қорлайди. Шу орқали ўқувчи – инсон борлиқдан, борлик ҳақидаги тушунчасидан янги ҳолат, янги белги топади, бинобарин, дунёкарашини - олам, дунё, ҳаёт, борлик мавжудлиги ҳақидаги тушунчаларини кенгайтиради.

Ҳаёт – инсон учун синов майдони. Ҳар бир киши ўз ҳаёти давомида турли шароитларга тушади, бинобарин, турли синовларни бошидан кечиради. «Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда». - деган экан буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий. Китоб – ҳаёт мактаби. Китоб мутолааси инсонни унга таниш-нотаниш сирли олам домига тортади. Мутолаа жараёнида киши ўзига таниш-нотаниш одамлар ўгмиши, тарихи, ҳаёти, қувончи, шодлиги, бахти ва албатта, фожияси, гам-алам, қайгули тақдири билан танишади.

Китоб мутолааси, мутолаадан олинган таассурот таҳлили мураккаб жараён. Бадий асар таҳлили жараёнида, аниқроғи унинг ўзлаштирилиши мобайнида асар таҳлилининг энг муҳим бўғини асар мўлжалланган китобхоннинг интеллектуал тайёргарлиги. Яъни, китобхон томонидан бадий асарни камраб олиш имкониятлари.

Бу ўринда унинг илмий-ижодий менталитети, масъулияти, ижодий салоҳияти, ҳаётий тажрибаси, бадий асар ёзилган тил хусусиятларидан хабардорлик даражаси, бадий асар ёзилган тилни эгаллаб турган миллат менталитети, миллий кадриятлардан хабардорлиги, умуминсоний кадриятлар, фалсафий тафаккур қоида ва ғояларини ижодий қабул қила олиши каби мураккаб хусусиятлар муҳим роль ўйнайди.

Тоғнинг улугворлиги масофадан намоён бўлади. Бадий асарнинг киммати ва аҳамияти ҳам миллий худудни ёриб чиққанида аниқланади. Жаҳон адабиёти дурдоналари шунинг учун ҳам буюкки, улар деярли барча халқлар томонидан бирдай қабул қилинган. Шу билан Рудакий, Фирдавсий, Навоий, Шекспир, Сервантес, Пушкин, Гёте, Р.Тагор, Диккенс, Байрон каби даҳо ижодкорлар асарлари нафакат географик масофа, балки вақт масофаси ортидан ҳам ўзига хос улугворлик касб этган.

Бадий тил бадий ижод маҳсули сифатида инсон онгининг хали илганмаган қирраларини, маъно ва моҳиятларини аниқлашга хизмат қилади. Шоир ижоднинг бадий фантазиясига мувофик равишда янги фикр, янги ҳолатни, умумий қилиб айтганда янги ғояни яратади. Янги ғоя инсон бадий тафаккури тараққиёти орқали бадий адабиётдан жамиятга ўтади, инсон руҳий малакасини ҳосил қилади. Руҳий малака маълум шаклларда кўникмага айланади. Кўникма эса инсоннинг дунёга, жамиятга муносабатини тубдан ўзгартиради, уни янги, тарбияланган инсонга айлантиради. Бу ўринда энг муҳим восита бадий асар мутолааси, унинг бадий интерпретацияси ҳисобланади. Бадий интерпретация эса герменевтиканинг бадий тилга мувофик мезонлари асосида ётади.

2. Бадий тил таҳлилининг герменевтик мезонлари

Ҳазрат Навоий бадий асарни, унинг маъно-моҳиятини тушунишни шеършунослик, деб атаган экан¹. Биз ҳам шунга мувофик равишда шеършуносликни асар тилини тушуниш, унинг ғоясини англаб етиш, бинобарин асар матни таҳлили орқали ёлқин билан амалга ошириладиган герменевтик шаронг деб ҳисоблаймиз. Берилган матннинг бадийлиги, эмоционаллиги, таъсирчанлиги, тасвирийлиги ортида ижодкорнинг, у тегишли бўлган халқ ва умуман инсониятнинг ғасоҳати, англаб етилган ёки англаб етилмаган ғасоҳати замирида, минглаб авлодларнинг орзу-умидлари, тилаклари, эстетик дунёси, қалб манзаралари тасвири мужассам бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси герменевтиканинг бадий тилга асосланган матн имкониятлари замирида ўрин топади.

Бадий тил ва уни ўрганиш усуллари кўпдан бери мунозараларга сабаб бўлмоқда. Шу боис бадий тилни ўрганиш турлари ва усулларини ишлаб чиқиш қундалиқ долзарб муаммоларидан биридир. Ҳозирга қадар бадий асар тилини ўрганишнинг турли усуллари илғари сурилган. Уларга мувофик асар тилини айримлар тилшунослик, бошқалар адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганишни таклиф қиладилар. Академик В.В.Виноградов бошчилигида бир гуруҳ олимлар бадий асар тилини ўрганиш масаласига алоҳида бир соҳа сифатида қарашни таклиф қилганлар. Бирок бу борада ҳали бирон бир қатъий фикрга

¹ Қаранг Зайнулдин Махмуд Воеифий Бадеи ул-вақоъ -Т. 1979. 126-бет

келинган эмас. Ҳозирга қадар бадиий тилни ўрганишнинг ягона критерийлари ишлаб чиқилган эмас.

Бадиий тил инсоният алоқа тизимининг, эстетик дунёқарашининг алоҳида кўриниши сифатида алоҳида, айрича ўрганилиши мумкин. Бу борада янги давр тилшунослигида тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш ҳақидаги назарияларини ҳам эътиборга олиш лозим. Унга кўра тил бевосита кузатишда берилмаган. У жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, фикрни шакллантириш ва уни ифодалашга хизмат қиладиган бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги тасаввурлар йингиндисидир.

Нутқ эса, тилнинг намоён бўлиши, рўёбга чиқиши, воқеланиш шакли бўлиб, у бевосита кузатишда берилган моддий қобикка эга бўлган ҳодиса. Ушбу назария тарафдорлари шу ўринда тил бирликларини нутқнинг у ёки бу кўринишида ишлатиш қонуниятлари ва имкониятларини чегаралаш хусусида меъёр категориясини ҳам илгари сурадилар.

Бадиий асар нутқ ҳодисаси сифатида қаралгани боис унинг тил хусусиятлари ҳам бевосита кузатиш предмети ҳисобланади. Бироқ биз кўп ҳолларда бадиий нутқни бадиий тилнинг алоҳида намунаси эканлигини ҳисобга олмаймиз. Демак, бадиий нутқда бадиий тилнинг бир кўриниши намоён бўлади, ҳолос.

Бадиий тил эса, алоҳида ижодкорнинг ўз ички имконияти сифатида кузатишда берилмаган. Аниқроғи, бадиий тил – ижодий потенция. Умумхалқ тили тилшунослик ва адабиётшуносликнинг материали вазифасини бажарар экан, шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳар иккала фан тил материалларига назарий ёндошувида айрича позицияни танлайдилар. Хусусан, тилшунослик тил материалини хусусий белгиларини аниқлайди, масалан, грамматик, фонетик, лексик нуктаи назардан ўзига ҳослигини ишлаб чиқади; адабиётшунослик эса, шу материал асосида яратилган матннинг яхлит шакллариини номлайди, масалан, роман, шеър, сюжет, поэтика каби. Бироқ амалиётда ҳар икки фан тил материалига фақат бир хил муносабатда бўлади: тилшунослик матндан мантиқ-маъно излайди, адабиётшунослик эса, шу матн маъносида акс этган эстетик гўзаллик фалсафасини маъно-мазмун сифатида қайд қилади.

Тил ва нутқ ҳодисалари алоҳида-алоҳида ҳодиса сифатида қаралаётгани билан, уларнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда шартли равишда бадний асарнинг маъно (ички, ғоя) ва мавзу хусусиятларини герменевтик тил ҳодисаси сифатида, унинг эпос, лирика ва драма шаклида мавжудлигини нутқ ҳодисаси сифатида баҳолаш мумкин. Шу каби хусусиятлар шакллантирилганда бадний асар тили алоҳида ҳодиса эканлиги маълум бўлиб қолади.

Бадний асар тили алоҳида соҳа предмети бўла олар экан, бунинг учун қуйидагиларни асос қилиб келтириш мумкин:

1. Бадний асар яратилиши жараёни индивидуал ижод билан боғлиқ, яъни ижодкор таланти, шахсий қобилияти, унинг ижодий ғояси ва бадний тафаккурининг меваси. Бадний асар алоҳида инсон ижодий фаолиятининг меваси сифатида ҳали умумхалқ тили, адабий тил доирасига кирмайдиган сўз ва сўз маъноси орқали ғояларини ҳам қамраб олади. Бу ҳол бадний асар архитектоникаси ижодийлигининг энг муҳим мезони сифатида белгиланиши лозим.

2. Янги давр бадний адабиёти инсоният жамиятининг кўзгуси сифатида ўзининг функционал доирасини тубдан ўзгартирган. Унинг аввалги факатгина санъат намунаси сифатидаги функцияси бадний адабиёт функцияларидан бирига айланиб қолган. Ҳолос, Янги давр бадний адабиётида илмий-фантастик услуб билан боғлиқ қатор жанрларнинг пайдо бўлиши унинг жамият, илм-фан ва умуман мавжудлик функциялари даражасини ғоят даражада ўзгартириб юборди. Хусусан, саргузаштнома, саёхатнома асарлари география, океанология, зоология, ботаника, биология билан боғлиқ кашфиётларни ўзида мужассам қилгани ҳолда нафакат бу борадаги маълум илмий ғоялар, назарияларни, балки ҳали илмга номаълум бўлган қўплаб гипотезаларни ҳам ижтимоийга аренага олиб чиқди.

Бу борада яна космонавтика, физика, кимё, жамиятшунослик, маиший, ҳарбий мавзудаги романларда илгари сурилган ғоя ва фикрларни инобатга олсак, бадний асарнинг ижтимоий онг тараккиётидаги ўрни ва роли нақадар улкан эканлиги маълум бўлиб қолади. Қолаверса, ҳозирги даврда кенг жамоатчиликка оид жуда кўп ҳодисалар бадний асарда ўз аксини топмоқда.

Жамиятнинг қриминал қучлари психологиясини фош қилиш, ички муносабатларни ёритиш, умуман олганда жуда кенг ижтимоий муносабатларнинг бадний шарҳи бадний асар, бевосита романларнинг санъат асари сифатидаги доирасини ижтимоий

аренага олиб чиқди, бинобарин уларнинг родини глобаллаштириб юборди.

Индивидуал ижод намунаси сифатида юқорида тилга олинган ходисаларни камраб олгани ҳолда бадний асар ҳали жамият тафаккури камраб олмаган герменевтик шароитни яратади, бинобарин, бу борада янги, ўзига хос тафаккур архитектоникаси ижодкори бўлиб қолади. Янги тилни, янги ходисани, воқеани ва умуман янги бадний тафаккурни ижод қилиш орқали янги ижтимоий онгни яратиш бадний асар ижодкорининг лисоний имкониятлари доирасида ётади.

Ижодкорнинг лисоний имкониятлари жамиятнинг бошқа аъзолари имкониятидаги тилдан тубдан фарқ қилади. У ижодкор сифатида жамият аъзоларининг онги ва умуман ҳиссиёт органларида пайдо бўлиши мумкин бўлмаган ва ҳаттоки, биз ҳали уларни бирор-бир категорияга киритишимиз мумкин бўлмаган номаълумликларини яратади. Яъни инсон тафаккурида туб ўзгариш ясади. Жамият ва ижодкор психологиясидаги мана шу дифференцияни бартараф қилиш, асарнинг нафақат ижодкорга хос индивидуал қирралари, балки китобхонда ҳам ёлқин орқали пайдо бўладиган тафаккур фантазиясини шакллантириш учун трансформация орқали шаклланадиган герменевтик интерпретация тамойилларини мукамал ўзлаштириш зарур.

3. Умумхалқ тили бирон – бир миллат, халқ номи ва савияси билан боғлиқ. Ўша халқнинг менталитети, илмийлик савияси, жаҳонда тутган ўрни умумхалқ тилининг ички ва ташқи даражасини белгилайди. Бадний тил миллий қобикдан ҳоли ҳодиса сифатида бадний асарнинг умуминсоният мулки эканлиги билан асосланади. Бинобарин, бадний адабиёт намунаси умумбашарий кадриятлардан бири сифатида баҳоланади. Навоий, Шекспир, Данте, Пушкин, Сервантес кабиларнинг доҳиёна асарлари ҳудудий ва миллий қобикларни тан олмайди. Бадний асар умуминсоний кадриятга айланар экан, унда илгари сурилган ғоялар, кашфиётлар бутун инсоният мулки бўлиб қолар экан, бадний тил ҳам бирор бир халқ тили билан чегараланиб қолмаслиги керак. Бадний асарнинг бирор-бир халқ тилида, миллий тилда яратилиши унинг ташқи қобигини белгилайди, ҳолос.

Юқорида келтирилган асосларга мувофиқ «бадний адабиёт тили» деган ходисани алоҳида фан тармоғи сифатида ўрганиш зарурати туғилади. Шунга мувофиқ унинг ўзига хос ўрганиш

объекти, предмети ва мақсад-вазифаларини белгилаш ҳам қун тартибидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бадний тилнинг ўрганилиш объекти қунимизга қадар бадний адабиёт ва адабиётшунослик соҳасида яратилган бадний ва бадний - публицистик асарлар бўлиб, шунинг билан бирга уларнинг тил хусусиятлари ва бадний нутқ шаклида намоён бўлишидан иборатдир. Предмети шу ўрганиш объектида намоён бўлган бадний тилни унинг критериялари асосида тадқиқ қилиш, ўрганиш ҳисобланади.

Мақсад – вазифаси эса, бадний тилнинг умумхалқ тили, нафақат тил, балки тил воситалари орқали унда ифода этилган ғоялари воситасида дунёқараши ва миллий менталитетининг ошувига хизмат қилишини тадқиқидан иборатдир.

Ҳар бир халқнинг миллий менталитети унинг маданияти, маданий савияси, аниқроғи, “ўзлигининг” савияси билан боғлиқ. Бадний адабиёт маданиятнинг бир кўриниши сифатида унинг намоён бўлиш усулларидан бири ва бинобарин, энг муҳим усулидир. Зеро ҳар қандай маданият тилда намоён бўлади, тилда ўзининг моддий қобиғини тонади, реаллашади. Бадний тил маданият ташувчи восита сифатида миллий маданият, менталитет билан боғлиқ. Менталитет қанчалик юқори даражада эканлиги бадний асар тили орқали бадний адабиёт асари савиясини белгилайди. Бадний асарнинг фалсафий, ижтимоий, илмий, сўбсий заруриятини таъминлайди. Ҳар қандай бадний асар умуминсоний маданият мулк бўлиши билан бир қаторда у миллатлар орасидаги маданий, этнографик, диний ва бошқа хусусий белгиларни бир миллатдан иккинчи миллатга ўзлаштирилишида энг муҳим восита ҳамдир. Зеро, ҳар бир миллат ва ҳар бир инсоннинг маданий савияси унинг тилида намоён бўлади.

Биз юқорида келтирилган асослар, билдирган фикрларни умумлаштирган ҳолда бадний тафаккурнинг турли парадигмалари герменевтикасини синтез қилиш борасида асар тилини ўрганишнинг қуйидаги турларини белгиладик. Унга мувофиқ бадний асар тили уч асосий йўналишда шаклланади:

1. Декоратив тил, яъни бадний асар адабий тури, жанри, сюжети, мавзуси, вазни, ҳажми ва бошқа шаклий белгилари билан боғлиқ тил хусусиятлари.
2. Бадний асар ғояси тили, яъни асар мазмуни, ижодий методга муносабатин, адабий услуб, ижтимоий-фалсафий оқимларга

алоқадорлиги, ижодкорнинг бадий тафаккур борасидаги фантазияси, умуман олганда асар ташиётган ғояни очиб беришга мўлжалланган лингвопоэтик хусусиятлар.

3. Бадий асар лингвопоэтикаси, яъни юкоридаги икки таджикот ҳолатини лингвопоэтик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари.

Декоратив тил, яъни бадий асар адабий тури, жанри, сюжети, мавзуси, вазни ва бошқа шаклий белгилари билан боғлиқ тил хусусиятлари ҳақида ганирганда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим.

Ижодкор ўзи томонидан танланган (ёки йиғилган) бадий материални қайси мавзуга тегишли эканлигига қараб тилнинг луғавий ресурсларидан мақсадли фойдаланади. Қолаверса, у тил материалларини истифода қилишда, асарнинг архитектоникасини тузишда ғоянинг қайси мавзуга алоқадорлигига эътибор қаратади ва шунга мувофиқ материал йиғади. Мавзу ва материал ҳажми, йўналиши ҳамда унинг аҳамияти ижодкорга бадий тур ва жанрни танлаш билан боғлиқ имкониятни яратади.

Эпосда кўпроқ тавсифийлик муҳим, хусусан, романда воқеа-ҳодисалар батафсил тасвирийлик талаб қилади. Чунки унинг жанр хусусияти кенг ва қатта мавзуларни атрофлича тавсифлашни талаб қилади, шунинг учун ижодкор кўп босқичли тасвир йўлини танлайди.

Қиссада бу ҳолат нисбатан торроқ доирада амалга оширилади. Ҳикоя эса, бир воқеа-ҳодисанинг маълум қиррасинигина ёритишга мўлжалланган. Шу боис унда тезлаштириш, яъни воқеа-ҳодисаларни сўнгига, ечимига қараб тез йўналтириш, умуман олганда воқеа асосий ўринда бўлади.

Лирикада ижодкор ўз руҳий ҳолатининг бир кўринишини тавсиф қилиши керак. Бунинг учун ундан талаб қилинадиган шакл тасвирийлик, аниқроғи, руҳий ҳолат тасвири. Ундаги шу тасвирнинг оригиналлигини таъминлаш шоирнинг муваффақиятини белгилайди. Шунинг учун лирик асар мавзусида лирик қаҳрамон (шоир)нинг нимадан, қай йўсунда таъсирланганлигини ҳисобга олиш муҳим.

Таъсирланиш объекти гўзаллик бўлса, инсонга эстетик руҳ бағишловчи нафис сўзлар, аксинча, ёвузлик, хунук ҳолатдан таъсирланиш бўлса, психофизиологик ҳолатларни келтириб чиқарувчи вульгар сўзлардан фойдаланилади. Лирик асарларда ҳам

тарихий, муҳаббат, ҳажвий, шарҳи ҳол, диалогик, санали (календарь) шеърларда лексик-семантик воситалар ўзига хос усулда танланади. Шеърӣ асарларда вазн, кофия, радиф, шеър бандлари, энг муҳими ижодий метод ва адабий йўналиш каби ҳодисалар ҳам бадий тилнинг маълум қондалари доирасида шаклланади. Қўлланидиган лексик - семантик воситалар вазн, мавзу, ғоя, мақсад талабидан келиб чиқиб ўзгарган шаклда қўлланиши мумкин. Масалан, тарихий мавзуга онд асарларда архаизм, историзмлар (ёки сўзнинг архаик шакллари), ҳарбий мавзуда жанговарлик рухий ҳолатини берадиган сўз ва сўз шакллари (буйрук оҳанги), лирик мавзуда сентиментал ҳолатни шакллантирадиган психофизиологик феъллар кўпроқ қўлланади. Бу каби ҳолатларни сўзларнинг товуш ва морфем таркибига ҳам татбиқ қилиш мумкин.

Драматик асарларда асосан юқоридаги икки турдан келиб чиққан ҳолда унинг мавзусига, жанрига қараб тавсифий, эпик тил ёки рухий ҳолатли тил баёни усули қўлланади. Бирок бу адабий турнинг ўзига хос хусусияти, табиати воқеа – ҳодисаларни яқинига қараб тезлаштиришдан иборат. Шу борада ижодкор бу турдаги асарларда тарихий, лирик, ҳажвий-сатирик, фалсафий, ҳарбий - ватанпарварлик драмаларида мавзуга мос равишда лисоний муҳит яратади, луғавий катлам тизиб боради. Шунга қўшимча равишда турнинг табиатидан келиб чиқиб, сўз ва бошқа лисоний бирликларда табиатан ҳаракатчанлик, тезлик, жанговарлик кайфиятини сингдиради, токи воқеа – ҳодиса тез, драматик тарзда ривожлансин. Драматик асарнинг фақат персонажлар нутқидан иборат эканлиги ҳам воқеа-ҳодисалар шарҳида муаллиф изоҳини истисно қилади.

Умуман олганда, мавзу ва материалга мувофиқ бадий асар тили, асар архитектоникаси алоҳида шаклланади. Бинобарин, бадий адабиётнинг, унинг алоҳида намунаси сифатида ҳисобланган маълум бир асарнинг мавзу хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тилдаги ўз адабий тури ва мавзусига мувофиқ луғавий ресурсларни истифода қилиш талаб қилинади. Бу борада унга асарнинг ғояси ҳам кўмак беради.

Бадий асар ғояси тили, яъни асар мазмуни, ижодий методга муносабати, адабий услуб, ижтимоий-фалсафий оқимларга алоқадорлиги, ижодкорнинг бадий тафаккур борасидаги фантазияси билан боғлиқ тил хусусиятларидир.

Яратилган бадний асарда ижодкор ўзи айтмоқчи бўлган гап ёки фикрни тасвирий ифодалар воситасида образлар, воқеалар, хатти – ҳаракатлар орқали кўрсатиб беради. Образлар ташқи ва ички дунёси тасвири, тавсифида маълум ғояни кўзда тутган ҳолда архитектоника, фасад яратади, мақсадли лексик – семантик воситаларга мурожаат қилади. Бадний асар орқали ижодкорнинг айтмоқчи бўлган гапи, мақсади асарнинг ғояси ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ғояни эпос тавсиф, лирика тасвирийлик, драма эса, ҳаракат билан ёритади.

Ғоя бадний асарда тайёр ҳолда нутқ шаклида бўлмайди. У тил шаклида ижодкор (ёки ўқувчи) нинг онгида пайдо бўлади. Уни нутқ ҳолатига келтириш ижодкордан истеъдодни, ўқувчидан эса маълум тайёргарлик, менталитетни талаб қилади. Токи ижодкорнинг асарда ифодаламоқчи бўлган ғояси ўқувчига маълум тушунчалар тизими, яъни ёлқини орқали оригинал луғавий воситалар билан етиб борсин. Ғоя онгда тил шаклида пайдо бўлар экан, уни нутқ ҳолатига келтириш жараёни ижодкорнинг ижодий фантазияси муваффақиятининг тил воситалари билан таъминланишига боғлиқ. Яъни ижодкор ўзи айтмоқчи бўлган гапни, оригинал тушунчаларни маълум тайёргарликда бўлган ёки бўлмаган ўқувчига мўлжаллаш жараёнида унинг фаҳмий фантазияси, менталитетини эътиборга олиш лозим. Ғоя ижодининг муҳим ҳусусиятиданидан бири - ғояга мос лексик – семантик ресурсларини истифода қилиш. Ижодкор асар ғоясини яратиш борасида шундай имкониятни ҳисобга олиши лозимки, асардан қутилган ёки қутилаётган ғоя ўқувчига аниқ, яққол, рангли, эмоционал таъсирчан ҳолатда етиб борсин. Айнан шу ҳол бадний асар тилини, қолаверса, бадний асар герменевтикасининг, унинг катарсис нуктаи назардан таъсирчанлигининг ва ниҳоят асарни ўзининг ўқимишлилиги муваффақиятини таъминлайди.

Асарда ғояни шакллантириш уни ижодкор танлаган мавзуга уйғунлиги масаласини ҳам талаб қилади. Ўқувчига бир мавзунинг тавсия қилган ҳолда бошқа ғояга мувофиқ тил ресурсларидан фойдаланиш асар тилини, бинобарин, унинг герменевтик ёлқини тавсифи бузади.

Ёлқин лексик – семантик воситалардан ҳоли ўлароқ ўқувчи онгида маълум бир йўналиш асосида тасаввур ва ўй – фикрлар бирлигини таъминлайди, уни маълум тушунчалар доирасида мулоҳаза юритишга қорлайди. Ғоя тилида ҳам худди мавзу тилида

бўлгани каби тегишли параметрлар асар ғоясини қатъий бир мавзу остида шаклланишини таъминлайди.

Бадий асар лингвопоэтикаси, яъни юқоридаги икки тадқиқот ҳолатини лингвистик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари демакдир. Унга мувофиқ юқоридаги икки тур асосида бадий асар тилини ўрганишнинг хусусиятлари аниқлаб олинганидан сўнг маълум бўладики, мавзу ва ғоя асарда маълум бир шакл (сўз шакли ёки сўзнинг товуш таркиби, грамматик ва лексик-семантик ҳолати) ни талаб қилади. Талаб қилинган тил шакллари миллий ёки индивидуал тил ресурслари имкониятида ётади.

Бадий тилнинг тасвия қилинган критериялари асосида тадқиқ қилиниши унинг барча хусусиятларини қамраб олади. Шу йўналишда ўрганилганда бадий ғоя асарда қандай шаклланишини герменевтик жиҳатдан тўла очиб бериш имкони туғилади. Тилнинг тасвирий ифода воситалари асарда ўзига хос шаклда қўлланиши ижодкорнинг индивидуал услуби ҳисобланади. Ғоя тил шаклида бўлади. Ўқувчи бу тилни қандай қамраб олади? Ёки қандай тушунади? Тушунилиши давомида бадий асар санъат намунаси сифатида ўқувчида керакли эмоционал ҳис-туйғу ёки психофизиологик ҳолат уйғота оладими - йўқми? Шу ҳолатни яшаш учун ижодкор қандай мавзу, ғоя, шаклни танлаши ва уларга мувофиқ қандай тил ресурсларидан фойдаланиши керак? Асар архитектоникаси қандай тузилганда ғоянинг изчиллиги муваффақиятли бўлади? Худди шу ҳолатлар сўзсиз бадий асарнинг муваффақияти замирида ётади.

Бадий асар-индивидуал ижод меvasи. Бинобарин, ижодкор ўз луғавий бойлиги доирасида асар архитектоникасини тузади, асар тилини безаш, шакллантириш учун янги лингвопоэтик воситалар яратиш мобайнида оригинал бадий – тасвирий воситаларга мурожаат қилади, тилнинг луғавий имкониятларини кенгайтиради.

Биз кўпинча бадий асар шаклини унинг поэтикаси - бадий хусусиятлари билан боғлаймиз. Бу тўғри, аммо бу ҳол масаланинг бир томони ҳолос, чунки айнан бадий асар мавзусини белгилашда ундаги лингвистик хусусиятлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Хусусан, мавзуга мос шароит яратиш борасида муаллиф шу мавзу, ҳолат, шароитни яратувчи сўзларни қўллаш билан мавзу майдони яратади. Ғоя тили инсон онгида мавжудлиги билан у асар ҳолларда

тушунча ҳолатида намоён бўлади. Шакл тили эса, юқоридаги икки турни керакли тил воситалари билан таъминлашга хизмат қилади.

Асарда сўзларнинг адабий шаклини истисноли бузиб кўрсатиш ижодкорга муаллиф ёки қаҳрамоннинг индивидуал қалб манзаралари, психологик кечинмалари мундарижасини очиб беришга хизмат қилади. Хусусан, Англия модернизм адабиёти отаси Ж.Жойснинг «Улисс» романида қаҳрамонлар монологи баён қилинар экан, сўз, фразалар узиб қўйилади, гаплар тумтарок, яримта-юримта шаклларда берилди. Айрим саҳифалар нукта-нукта билан умуман очик қолдирилади. Бундан мақсад қаҳрамон онгида юз бераётган психофизиологик жараёнларнинг аниқ фотокопиясини таъминлашдан иборат эди²⁰.

Бадий асар тили шу хусусиятларни ҳисобга олиб, ўрганилганда бизнинг назаримизда поэтик таҳлилнинг маълум қирраларига ойдинлик киртилган бўлади. Зеро, бадий тил нафакат, бадий асар, бадий адабиёт тили, балки бадий адабиётда мужассамланган ижодий фантазиянинг нутқ либосидаги ифодаси ҳамдирки, усиз инсоният рухий, интеллектуал тараққиёти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Токи гўзаллик дунёни қутқарар экан, бадий тафаккур тил орқали инсон қалби манзараларининг ўзал тасвирларини яратиши зарурлиги энг долзарб муаммо. Биз эса, бадий адабиётда акс этган қалб манзараларининг тил қалитларини ўқувчи олдида очиб беришимиз лозим. Бадий матнни индивидуал ўзлаштириш жараёнида герменевтика қалб манзараларининг шаффофлиги, инсон рухий оламнинг катарсисини таъминлайди.

3. Бадий адабиёт – сўз санъати

Бадий адабиёт - сўз санъати. Сўз тил демакдир. Тил эса турли шаклларда реаллашади: инсон тили, ҳайвон тили, ўсимликлар тили. Тилнинг бу шакллари ундан фойдаланувчилардаги ижтимоий муҳитга муносабат воситида вариантлашади.

Бу ўринда биз ижтимоий-сиёсий алоқа воситаси ҳисобланган инсон тили хусусида фикр юритар эканмиз, тилнинг этник-географик категорияларини ҳам фаркланишимиз даркор: миллий тил, давлат тили, халқаро тил.

²⁰ Анкин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы –Москва 1975 стр. 381-388.

Миллий тилнинг ўзи ҳам турли шаклларда намоён бўлади: умумхалқ тили, расмий тил, илмий - публицистик тил, китобий тил, сўзлашув тили, кўча тили, маҳаллий тил, турли табақа ва гуруҳлар тили, бадний тил. Қўлланиши кўламин ҳолатига мувофиқ: қўлланиш доираси чегараланган тил, қўлланиш доираси чегараланмаган тил.

Тилнинг бу каби классификациялари серқирра ва улар орасидаги бўлиниш ҳозирда ҳам давом этмоқда. Бирок, биз бу ўринда тилнинг ҳар қандай шаклларини умумлаштира оладиган шакли ҳақида фикр юритмоқчимиз: бу тил - бадний тил, бадний адабиёт тилидир.

Бадний адабиёт тили умумлаштирувчи характерга эга, чунки бадний асар ижтимоий ҳаётнинг ҳар қандай соҳасига дахлдор бўла олиши ўз исботини топган ҳодиса. Ваҳоланки, бадний асар муаллиф шахси ва образли лисоний масштаб воситасида тилнинг ҳар қандай воситасига мурожаат қилиши мумкин. Илмий, китобий, оммавий, диалектал, чегараланган ва чегараланмаган тил унинг ифода аспектилари ичида бўлади. Шу боис бадний адабиёт тили – бадний тил, бадний адабиётнинг ўзи каби оммавий характерга эга. Айнан мана шу оммавийлик бадний адабиёт герменевтикасини ижтимоий ҳодисага айлантиради (Биз бадний ижоднинг оммавий характери ҳақида қуйида тўхталамиз).

Бадний асар матни герменевтикаси таҳлили жараёнида бадний адабиётнинг энг муҳим атрибутларидан бири унинг баднийлигини, аниқроғи, баднийликнинг инсон тафаккуридаги фалсафий-эстетик фантазияга муносабатини назарда тутиш лозим. Бу ўринда баднийлик “ўзига хослик”, “истиснолик”, “ишланганлик”, “сайқаланганлик”, “меъёрланганлик” маъноларига яқин. Бу маънолар бадний адабиёт намунасининг шакли ва ғояси бинобарида юзага чиқади. Шакл ва ғоя эса мантик – билишнинг ўзига хос қирралари. Билиш – тафаккур, тафаккур эса тилда намоён бўлади. Баднийлик бадний адабиётнинг алоҳида хусусияти сифатида унинг тили ҳам демакдир. Баднийлик – бадний тил.

Бадний адабиётнинг яна бир муҳим хусусияти – унинг индивидуал ижод намунаси эканлиги. Бадний адабиётда энг муҳим ҳодиса – индивидуализм – ижодкорнинг ўз ғояси, унинг ўз асари орқали инсониятга айтмоқчи бўлган гапидир. Гап, сўз - тил бадний асар намунасининг борлиғи, унинг мавжудлик ҳолатидир. Бу

тамоийи ижоднинг, асарнинг барча мавжудлик категорияларини камраб олади. Оламнинг мавжудлиги ғоя экан, ғоя сўз билан ифодаланар, сўз эса, тилнинг намоён бўлиш шакли экан, онг, ғоя - тил, сўз эса нутқдир. Нутқ – тилнинг реаллашган шакли.

Тил, умумхалқ тили онгнинг мавжудлик ҳолати. Ҳар бир инсон ўз онгини тил орқали реаллаштиради. Тил - бу ўринда онгнинг реаллик калити. Нутқ эса, тилнинг ёзма, оғзаки, ички туйғуда реаллашган шакли. Сўз эса, нутқнинг, амалдаги тилнинг либосга эга бўлган кўриниши. Буларнинг ҳаммаси умумхалқ тилида умумий, айрим ижодкорда хусусий, индивидуал кўринишга эга. Индивидуал ижод индивидуал тилни талаб қилади. Индивидуал тил – ижодкорлик.

Бадий асарда ижодкор икки шаклда намоён бўлади: янги ғоя ижодкори ёки мавжуд ғоянинг янги шакли ижодкори сифатида. Биринчисида у даҳоликка даъвогар, иккинчисида мавжуд даҳоликнинг давомчиси. Бадий ижод даҳолари ёки унинг давомчилари ўз ғоялари билан ҳали инсон аҳли уфқлари илғамаган қирраларни кашф этишга интиладилар.

Борлиқни билиш – англай билиш меъёри ҳозирги мутафаккирларнинг тадқиқотларига кўра 36 даражани ташкил этади. Ердаги мавжудот шундан бор – йўғи 3 даражасини истифода эта олади. 0 дан 1 гача ўсимлик, 1 дан 2 гача ҳайвонот, 2 дан 3 гача инсоният. Албатта, буларнинг ўзи ҳам чексиз ички бўлинишларга эга. Шу боис бу шаклдаги классификация жуда нисбий характерга эга бўлиб, фақат материалистик таълимот нуктаи назардан талабга жавоб бера олади, ҳолос.

Бадий адабиёт, бинобарин, конкрет бадий асар бадий ғоя, бадий тафаккур сояси эканлигини ҳисобга олган ҳолда ғоянинг реал шаклини истисно қилиб, биз бу каби бўлинишларни бадий ғоя мавжудлигининг фақат бир шакли билан боғлиқ эканлигини эътироф қиламиз.

Ижод индивидуаллиги бадий ғоя индивидуаллигининг асосида ётади. Борлиқнинг психи беҳад, бироқ бу ҳол ундаги тинимсиз оригиналликнинг энг одми ҳолати ҳолос. Олам ҳодисаларининг ичида абадийликка фақат ғоягина даҳлдор. Ҳар қандай материаллик эфемерликка маҳкум. Ҳар қандай эфемер ҳодисалар ўртасида қандайдир умумий боғланиш - дедукция кузатилади.

Дедукция бизни силлогизмга етаклайди. Инсон тафаккурининг энг заиф жойи унинг мана шу силлогизмлар – инкорни инкор ёки сабаб-натияжалар домида қолганлигидадир. Шу ҳол материализм, шу ҳол реализмни ташкил қилади.

Ижоднинг индивидуаллиги кўп ҳолларда айнан шу қобикни ёриб чиқишга интилан даҳолар фаолиятининг тўлкинидир. Соямоддий ҳолат, тўлқин эса, ички туйғу, шаклсиз, фаросатга бўйсунмас ёлқин.

Мутафаккирларнинг тафаккур ёлқинлари нутқа айланганда, умуминсоний борлик қасб этганда тафаккур дурдоналари бўла оладилар. Ҳар бир тафаккур дурдонасининг мантиққа эгаллиги унинг силлогизм натижаси эканлигини тан олиш демакдир. Агар гоё инсон тафаккури донрасига сизмаса, у- янгиллик, ижод. Ҳар бир инсон индивидуал дунё, унинг борлиғи ўзига хос замин, унинг ўз ўрмонлари, мамлакатлари, миллат-халқлари, уммон-тоғлари кўйингки, ер сайёрасидаги барча мавжудликлар инсонда унинг менталитетига мувофиқ у ёки бу даражада мавжуд. Бас, шундай экан, ҳар бир инсон-ўзига хос дунё. Шу дунёнинг адабиётдаги инъикоси ижод демакдир.

Герменевтик индивидуализм - асар яшаш тарзининг энг муҳим шарти. Борлиқни индивидуал кашф этган ёки билишнинг, тафаккурнинг индивидуал ҳолатини кашф этган асаргина унинг муаллифига шуҳрат келтиради, кейинги авлод учун классик намуна сифатида яшайди. Шуҳрат – машҳурлик, машҳурлик – таниқли бўлмок. Таниқли инсон - мавжуд материал, реал қобикни, гоё – тафаккур ёлқини билан ёриб чиққан одам. Бундай бахт талантларга, салоҳиятчиларгагина насиб қилади. Талант ва салоҳият эгалари даҳолар, даҳолар эса ижодкорлардир. Ижодкор ягона, индивидуал кўринишга эга. Гоё – индивидуал тафаккур ёлқини. Оммада гоё фақат материаллашади, реалликнинг қуролига айланади, ижодийликни йўқотади. Шу боис ижод – гоё – тафаккур олий заминий кўринишдир.

Заминнинг олий кўриниши унинг ўзидан йироқлашади. Тўғарак жаҳонда ҳамма геометрик томон фазо - космос. Шу боис заминдан узоклашган, кўтарилган тафаккур, у қайси томонга қаратилган бўлмасин самовий ҳисобланади. Индивидуал тафаккур ёлқини самовий, самовийлик - оригиналлик, оригиналлик - янгиллик, янгиллик - бетакрорлик, бетакрорлик - ижодийлик. Ижодийлик билан индивидуаллик бу тизимда бирлашмоқда.

Юкорида кўриб ўтилганидек, ҳар қандай ижодийлик, у ҳоҳ сентиментал ёки сенсор, ҳоҳ рационал бўлсин ҳозирча тафаккур билан боғлиқ, чунки унинг маъно - моҳияти жамият томонидан англаниши керак. Агар жамият ундаги ўзига хосликни англай олмаса, бундай индивидуализм соҳиби ақлдан ташқари ҳисобланади - жамият уни қабул қилмайди. Индивидуаллик, ижодийлик фақат тилнинг ўзига хос шакли билангина жамиятга тушунарли бўлади. Биз бу ерда тафаккурни, онгни реаллик қалити деб ҳисобланган ҳолда фикр юритмоқдамиз. Бироқ, таъкидлаш лозимки, реализм ижодийликка тўсқинлик қилади. Индивидуализмни, ижодийлик ва ҳиссиёт билан боғлаш романтизм методи талабалардан бири (Англия XIX аср романтизми). Ҳиссиёт ақлни, мантиқни инкор қилади. Борлик воқеа – ҳодисаларни ақл - идрок (ҳисоб-китоб) йўли билан эмас, балки эҳтирос, ҳиссиёт, қалб даъвати, юрак туйғуси, тасаввур билан бошқаришни тарғиб қилади. Бу ўринда юрак, қалб, кўнгил онг, ақлга қарши қўйилади. (Бунинг юкори кўриниши сентиментализм, ундан нари ҳолатда психологик пессимизмга олиб келади).

Бадий тилнинг асар ғоясига мувофиқ шаклланиши методикаси жараёни юкоридаги талаблар асосида намоён бўлади. Бадий тил реаллиги кўп ҳолларда герменевтика воситасида шаклланаётган ғояни қандай лингвистик ва лингвопоэтик воситалар билан яратилишнинг таъминланишини кузатишдан иборат. Сўзларнинг маъно хоссалари, асар архитектуроникасига мувофиқ равишда ҳоҳ алоҳида, ҳоҳ қуршов ҳолатида бўлсин ижодкорнинг руҳий, ботиний қалбий ёки онгли, ақл - фаросат фаолиятига бўйсунishi даркор.

Асарда ижодкор айтмоқчи бўлган ғоя сўзларнинг ўз ва хаттоки кўчма маънолари ҳосиласи бўлмаслиги ҳам мумкин. Ижодкор яратган ғоя афористик шаклда бутун асар замирида мужассам қилинади. Баъзи асарлар сўнгида муаллиф бутун асар мазмунини мана шундай афоризмлар замирига киритади ҳамда уни асар сўнгида ифода қилади. Хусусан, Александр Дюма “Граф Монте Кристо” романида асар сюжетидаги воқеа-ҳодисалар таракқиётини бир жумла: икки дона сўз билан изоҳлайди: кутиш ва умид қилиш. Ваҳоланки мана шу икки сўзнинг тавсифи борлиқ, табиат, инсон ва жамият ўртасидаги барча ментал муносабатларнинг мукамал изоҳига ишора қилади, бутун борлиқ ва жамият ҳодисаларини абстракштиради.

Асар ғоясини ўқувчи - китобхон унинг сюжетида, образлар ва воқеалар динамикаси, уларнинг психологияси ҳаракатидан излаши лозим. Кўпинча муаллиф ўзи айтмоқчи бўлган гал бошқа ёқда қолиб, умуман бошқа мазмун, сюжет, ҳатто ғояни ҳам яратиши мумкин. Бу ҳам, албатта, асар сюжети, қаҳрамонлар психологияси, воқеалар ривожининг муаллифга боғланмаган ҳолдаги тараққиётига боғлиқ. Бу тасодифийлик онг маҳсули идрок билан белгиланади. Ғоя ҳар дэим ва ҳар қандай ҳолатда бир умумий қобикқа эга. У асарнинг қўламида бошдан охиригача воқеа - ҳодиса, ҳаракат, сўз, образ, бадний - тасвирий воситаларнинг умумий ёки хусусий инъикосларида ёлқин воситасида сезилиб туради, трансформация қилинади. Ижодкор ғояни лингвистик воситалар семантикаси жараёнида эмас, балки ёлқин билан етказди ўқувчига. Энди мана шу ўринда асар ғоясини шакллантиришда ҳисобга олиниши зарур бўлган бадний адабиётнинг яна бир муҳим хусусияти - оммавийликка тўхталиб ўтиш зарур.

Оммавийлик - бадний асар мавжудлик функциясининг, унинг герменевтик интерпретациясининг муҳим шарти. Бадний асар фақат кенг омма тамонидан қабул қилингандагина адабиёт, санъат намунаси бўла олади. Омма - халқ асарни уч муҳим хусусиятга таянган ҳолда қабул қилади: биринчисида баднийлиги учун, ўзининг эстетик эҳтиёжини қондириш мақсадида, иккинчисида алоҳида даҳо тамонидан яратилган индивидуал ижод намунаси сифатида ва ниҳоят, унинг янги, инсон учун номаълум бўлган, оригинал дунё сирларини очадиган ғоя ташкили учун. Бу уч хусусият оммага бадний асарни реаллаштирган нутқнинг мавжудлик ҳолати - сўз орқали етиб боради. Сўз ва унинг маъно хусусиятлари бадний асар умумий ғоясининг реаллиги қалити сифатида онг билан англаниб, тилга айланади. Бадний асар ғоясининг лисоний - тил хусусияти айнан шу шаклда намоён бўлади.

Оммавийлик бадний асар ғояси тилидан ташқари, унинг ифода - шакл тилига ҳам боғлиқ. Асарнинг эстетик эҳтиёжга мувофиқлашуви айниқса, шеърый асарларда янги лингвопозитик материал яратишни ёки мавжуд материални янги архитекtonикада - шакл ва маънода истифода этишни талаб қилади. Омма ижодкордан янги асар, бинобарин, янги сўз кутади. Бу ўринда янги сўз жумласидаги "сўз" калимаси "ғоя" маъносини англатади.

Ҳозирги вақтда “сўз” калимасининг бошқа маънолари ҳам шаклланмоқда. Унинг “китоб”, “бадий асар” “таълимот” маъноларидан ташқари матбуотда “спортда ғалаба”, “устунлик”, сиёсатда “катъийлик”, “ваъдага вафо қилиш”, ижтимоий ҳаётда “менлик” каби маъноларда қўлланмоқдаки, бу ҳол семантик-стилистик парадигмаларнинг қўлами ва имконияти нақадар кенг ва тасодифий эканлигини кўрсатади. (Бу борада яна юқорида айтилган бой ва камбағал сўзлар гуруҳига эътибор беринг).

Бу ҳол оммавий ҳолатда бадий асар ғоясининг мавжудлик шакли сўз - тил билан боғлиқ эканлигини исботламоқда. Дунёнинг асосида ғоя – сўз ётади. Ҳар қандай ҳаракат, ҳолат - реаллик, реаллик эса, ғояга эга, ғоя эса сўз билан реаллашади, яъни оммалашади. Сўз ҳар қандай ҳаракат ва ҳолатнинг реаллашган қобиғидир. Ҳаракат ва ҳолатнинг, воқеа-ҳодисаларнинг ранг-баранглиги инсоният луғавий имкониятлари ичида ётади. Инсоният онги фаҳмламаган воқеа - ҳодиса онг ҳодисасидан ташқари ҳисобланади, яъни ўзининг моддий қобиғи – сўзга айланмайди. Демак, у тил ҳодисаси эмас. Бадий ижод ҳаёт ранг - баранглигини кашф этиш жараёнида кўп ҳолларда айнан мана шу англамаган ҳодисаларни номлайди, яратади, инсониятга тақдим қилади. Табиатдаги индуктивлик, яъни марказга интилиш, кўп воқеа – ҳодисаларни умумлаштиришнинг энг муҳим ролини қайд қилади, яъни уларни сўзда - тилда реаллаштиради, умумлаштиради.

Бадий тилнинг бадий адабиёт специфик хусусиятларига муносабати юзасидан олиб борилган қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, бадий асар шахс ижодийлиги ва асарда акс этган маълум ғоянинг омма онгидаги ёлқинидан иборатдир.

Ёлқин жамиятда тил – сўз воситасида реаллашади. Ёлқиннинг реаллик қобиғи тилдир. Бадий матннинг герменевтик шароитда ёлқини унинг тил орқали ўзлаштирилишига асосланади. Халқнинг асрлар мобайнида тўплаган бой ҳаётий тажрибаси мақоллар, бадий асарда афоризмлар воситасида келажак авлодга мерос қилиб қолдирилади. Мақоллар халқнинг дунёқараши, миллий маънавиятини белгиловчи мезонлардан бири ҳисобланади. Мақолларда инсон турмуш тарзи, орзу интилишлари унинг ҳаётий тажрибасига қиёсан образли акс этади, шу боис мақол рационал ёки сентиментал билишдан кўра кўпроқ эмпирик билишнинг самараси сифатида баҳоланади.

Бадний тилнинг мукамал, жозибадор ва нафис бўлиши бадний асар муваффақиятини энг муҳим гарови. Инсоният бадний асарни мана шу хусусият гарови воситасида қабул қилади, ўзлаштиради, оммавийлаштиради.

4. Жаҳон адабиётида маърифатпарварлик асарлари ғоясининг герменевтик таҳлили

Биз юқорида герменевтиканинг бадний тил билан боғлиқ кирралари тадқиқи доирасида унинг бадний тафаккур шаклланишидаги имкониятларини таҳлил қилдик. Маълумки, герменевтика асар матни архитектоникасининг синтези орқали ижодкор етказмоқчи бўлган ғоянинг поэтик шаклланиши демакдир. Қуйида биз аниқ бир йўналишда яратилган асарлар мисолида айнан шу герменевтик тамойилни амалий таҳлилдан ўтказамиз.

Жаҳон адабиётининг ўзига хос кирраларини камраб олган маърифатчилик адабиёти асос –эътибори билан янги-капиталистик давр шахсининг индивидуал психологик фаолиятини образли яратишга қаратилган эди. XVII аср охирида аристократ феодаллар аввалда авлодлар оша ҳукм суриб келаётган анъаналарни буза бошладилар. Авваллари ҳар бир мустақил аристократ ўз мулкини кичик бир давлат сифатида тасаввур қилган. Унда яшовчи ҳар бир кишининг ижтимоий –моддий аҳволидан катъий назар унинг моддий таъминоти, хавфсизлиги, ижтимоий эҳтиёжини таъминлашни ўз мажбурияти деб билган. У эгаллаб турган ҳудуддаги деҳқон, ҳунарманд, қарол унинг шахсий мулки, бинобарин, фуқароси, унинг таъминотига муҳтож шахс ҳисобланган. Феодал уларнинг хавфсизлиги, моддий ва ижтимоий эҳтиёжларини таъминлашни ўз зиммасига олган бўлса, унинг қарамондаги қарол, деҳқон, ҳунарманд, чоракор ва бошқа шахслар унинг учун меҳнат қилиш, моддий ва ишлаб чиқариш бойликларини яратиши лозим эди.

Бундай шароитда феодал ва унинг фуқаролари ўртасида ишлаб чиқариш муносабатлари, маҳсулотлари, уй-жой, мол-мулк, меҳнатга ҳақ тўлаш каби ўзаро муносабатлар йўлга қўйилмаган эди. Феодал шахсан ўзининг ҳиёлатидаги инсонларнинг ҳаммасига шахсий мулк сифатида қараган. Унинг мулкидаги хизматчи қароллар унга ҳам фарзанд, ҳам шахсий мулк сифатида баҳоланган.

XVII-XVIII асрларда юз йиллардан бери ҳукм суриб келаётган бундай муносабатлар барҳам тона бошлади. Бунинг сабаблари энг аввало, феодал-аристократлар орасидаги бузилиш, эски анъаналардан воз кечиш, улар орасида ўз мол-мулкни ортикча сарфлаш, ички ва ташқи низолар натижасида камбағаллашув, бинобарин, улар ҳукмронлик қилаётган ҳудудда тирикчилик билан машғул одамларнинг моддий аҳволи оғирлашгани билан ҳам боғлиқ.

Мамлакатда аҳолининг зичлашуви натижасида феодал-зодагонлар ҳудудлари чегарадош бўлиб қолди. Ҳар икки ҳудуддаги одамлар ўзаро мулоқот туфайли жойлардаги шароитлардан хадбардор бўлишлари имконияти туғилди. Хизматчи қароллар ўртасидаги коммуникация уларнинг бир ҳудуддан иккинчисига ёки норозилик кучайган ҳолларда шаҳарга кўчиб кетиши учун йўл очди. Мамлакатдаги деҳқонлар кўзғолонлари мана шундай туб сиёсий-иқтимоий ўзгаришлар натижасида юзага келган. Энг муҳими, шаҳарга келган хизматчи-қарол, деҳқон иш излаб ҳунарманд-ишбилармон, ҳозирги тил билан айтганда бизнесменларнинг завод- фабрикаларига эркин ишчи бўлиб ёлланганлар. Ёки ўзлари ҳам турли ишлаб чиқариш усуллари: косиблик, тўқувчилик, пазандалик ва ҳоказо корхоналарини ташкиллаштиришга уринганлар. Шу аснода феодализм муносабатларининг емирилиши капиталистик ишлаб чиқариш учун шарт-шароит яратди ёки аксинча феодал тартибларни барбод қилди. Ҳар икки ҳолатда ҳам жамиятда янги –капиталистик муносабатларнинг шаклланишини акс эттира оладиган янги замон кишиси шакллана бошлади.

XVIII аср Англиясида бу жараён бошқа Европа мамлакатларидаги ҳолатга нисбатан замон ва руҳий-психологик, сиёсий-иқтимоий парадигмалари билан фарқланади.

Маърифатчиликнинг асосида ётган рационализм ҳар бир масалага фақат ва фақат ақл, онг нуқтаи назаридан ёндашувни талаб қилади. Онгли ёндашув манфаатли ёндашувнинг ўзи демакдир. Инсон онг орқали ўз манфаатини ҳимоя қилади. Бироқ шахсий манфаат иқтимоий манфаат билан, табиийки, глобал манфаат билан ҳар доим ҳам мос келавермайди. Глобал манфаат, иқтимоий манфаат инсондан қурбонлик талаб қилади. Ўз манфаатини қурбон қилиб, жамият манфаати билан яшаш ҳар қандай одамнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ўз манфаатини

курбон килиш аклли одамнинг иши эмас. Аммо аклли одам ўз манфаати учун ижтимоий фаолият олиб борар ва моддий бойликлар яратар экан ўзи сезмаган ҳолда жамият ва умуман инсоният манфаати учун ҳам хизмат қилади. Унинг ички ва ташқи дунёси мана шу манфаат йўлидаги хизматни қандай адо этиши билан баҳоланади. Шу вақтга қадар яратилган дидактик асарлар маърифатпарвар одамларнинг мана шу ички ва ташқи дунёсининг чексиз қирраларини ёритишга, уларни омма эътиборига ҳавола қилишга қаратилган эди. Бундай ишлар энг аввало маърифатпарварлик, яъни аҳолини ўқимишли қилиш бинобарига амалга оширилишга мўлжалланган эди. Шу боис маърифатпарварликнинг иккинчи муҳим қирраси саводхонлик масаласи бўлган. Ўқимишли инсон жамият ҳодисаларига оғли ёндошади. Тарихий, миллий-этниқ, ижтимоий-снэсий ва ҳуқуқий тафаккур асосида табиат ва жамият ҳодисаларини оғли баҳолайди, деб ҳисобланган. Илм-фан тараккиётни жамият тараккиётининг энг муҳим бўғини сифатида тан олинган. Киши ўқиш-ўрганиш орқалигина жамиятнинг етук аъзосига айланиши башорат қилинган.

Бадний адабиётнинг, ижтимоий-снэсий, дидактиқ, эстетик, маънавият ва бошқа соҳалардаги барча адабиётларнинг асосида айнан мана шу янги давр кишисини ички ва ташқи дунёсини очиб бериш, унинг фаолиятига доир чексиз белги ва ғояларни келажак авлодга китоб орқали таҳлил қилиб беришга ёки образли панорамасини яратишга қаратилган.

Тан олиш лозимки, инсон нафакат оғли шахс, балки у табиий мавжудот ҳамдир: яъни у бир томондан оғ, ақл соҳиби сифатида фаришталарга, нур оламига яқин турса, жуссаси, жисмоний эҳтиёжлари билан ҳайвонот оламига яқин туради. Худди ҳайвонлардек борлиқни бевосита қабул қилади: севилади, севади, хафа бўлади, ачинади, ғам-ғусса ёки шодликка тўлади, умуман, қатор психофизиологик жараёнларни бошидан кечирилади.

Психофизиологик жараёнлар инсон ҳаётининг асосий мазмунига айланган ҳолларда инсон романтиқ, сентименталист бўлиб қолади. Романтикасиз инсон ҳаёти қуруқ, рангсиз, жозибасиз, турли руҳий имкониятлардан маҳрум бир тадрижий мавжудликка айланади. Инсон худди ҳайвондек фақат ўз ҳирси, нафсини қондириш учунгина дунёга келгандек тутади ўзини.

Рационализмга асосланган маърифатпарварлик реализмининг иккинчи кирраси мана шундай мазмунсиз ҳаётга маҳкум инсонлар образини яратишга қаратилган эди. Шу боис бу типдаги адабиёт узок яшамади. Тез орада одамлар ўз бахти факатгина бойлик, манфаатдорлик, ҳашамат ва фаровонлик билангина чегараланган эмаслигини тушуниб етдилар.

XVIII аср охиридаёқ инсон рухий дунёсининг янги қирраларини излашга қаратилган сентиментализм адабиёти юзага келди. Ақлли одамлар жамияти бой ва тўкин бўлиши мумкин, бироқ бахтли бўла олмайди. Одамнинг бахтли бўлиши учун уни ҳиссиёт дунёсига олиб кириш керак бўлиб қолди: токи одамлар бахт нима эканлигини ҳис қилсинлар. Азоб, машаққат, қулфат, жабр-зулм, ночорлик, етишмовчилик инсонни руҳан тоблайди. Инсон руҳан етук бўлиши учун, гўзаллик ва фаровонликнинг қадрига етиши учун айнан юқоридаги ижтимоий-рухий категорияларни бошдан кечириши керак эди. Романтик ва сентименталистик асарларнинг ғоявий хусусиятлари инсонга орзудаги бахтни ваъда қилар экан, бу ҳолатни асло ёддан чиқармайди.

Маърифатпарварлик асарларининг шакл, мазмун ва ғоявий хусусиятлари таҳлили шуни кўрсатадики, ҳаёт қаҳрамони бундай асарларда қундалик ҳаёт домига чўмган инсон сифатида шу момент, шу давр таъбири билан яшайди. Романтик инсоннинг эса, келажак бахти - ҳатто орзудаги бахт, ушалмас орзу бўлса ҳам ҳаётининг мазмунига айланади.

Жаҳон адабий тафаккури таракқиетида маърифатпарварлик адабиёти доирасида саёҳатнома ва саргузаштнома жанрида яратилган асарлар муҳим ўрин тутди. Гомер дostonларидаги қаҳрамонлар саёҳатлари, саргузаштлари ҳамда Шарқ халқлари дostonлари, мифологик асарлари таркибида ҳам бу жанр элементлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ўзбек мумтоз адабиётининг шох асари ҳисобланмиш «Ҳамса», хусусан, «Сабъан сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида бир томондан қаҳрамонлик элементлари устунлик қилса, иккинчи томондан уларнинг сюжет қизигида саёҳат ва саргузашт жанридаги қисса ва ҳикоятлар кўпчиликти ташкил қилади.

Кейинги вақтларда қатор тадқиқотларда Ғарбий Европа, хусусан, Англия адабиётидаги бу жанрда яратилган асарларни

Ўзбек адабиётидаги турдош асарларга киёслаб ўрганишга эътибор қаратилмоқда. Жаҳоншумул шухратга эга бўлган Даниел Дефонинг «Робинзон Крузо» ва Жонатан Свифтнинг «Гулливёрнинг саёҳатлари» асарлари таҳлили асосида XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг маълум қирраларини аниқлаш мумкин.

Маърифатпарварлик Европа адабиётида XVIII-XIX асрларда шаклланган бўлиб, унинг асосий ғояси инсонийлик жамиятини таълим – тарбия, инсоннинг индивидуал хусусиятларини оммага сингдириш орқали жамиятни мукаммал қилишни тарғиб қилган. Маърифатпарварлар, асосан, қомусий билим эгалари бўлиб, инсоннинг маънавий тарбиясини жамиятнинг энг муҳим вазифаси ҳисоблаганлар. Маънавий тарбия замирида нафақат инсонни ўқимишли, зиёли қилиш, балки сабр – тоқат, чидам, саҳийлик, вафодорлик, меҳрибонлик, оқибат, оққўнғилчилик ва шу таҳлитда жамият тўқинчилигини таъминлаш энг муҳим вазифа ҳисобланган. Уларнинг дунёқарашига мувофиқ озолиқ, тенглик, биродарлик юқоридаги фазилатлар нағижаси ўларок юзага келади.

Европа маърифатпарварлари олим, файласуф, ёзувчи ва жамоат арбоби сифатида фаолият юритганлар. Уларнинг ичида Францияда Монтескье, Дидро, Вольтер, Руссо, Германияда Шиллер ва Гёте, Англияда Дефо, Свифт, Филдинг, Локк кабиларининг номини тилга олиш мумкин.

Англия маърифатпарварлик адабиёти буюк ёзувчилар авлодини етиштириб чиқарди. Уларнинг ижодий фаолияти уч даврга бўлиб ўрганилади: илк, етук ва сўнгги маърифатлик даврига. Илк маърифатпарварлик адабиёти XVIII асрнинг 40-йилларига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг таниқли намоёндалари Дефо ва Свифт ҳисобланади. Етук маърифатпарварлик эса, шу асрнинг 40-50- йилларидаги адабиёт билан белгиланади. Унинг энг йирик намоёндалари Ричардсон, Филдинг, Смоллетт. Сўнгги маърифатпарварлик адабиёти ғоялари (XVIII асрнинг 60-90-йиллари) Стерн ва Голдсмит асарларида ўз ифодасини топган.

Европа адабиётидаги маърифатпарварлик асарлари аксар ҳолларда саёҳатнома ва саргузаштнома жанрида намоён бўлган. Бинобарин, айнан саёҳатнома узок ва номаълум ўлкаларга Европа маърифати ва маданияти ғояларини етказишнинг энг самарали

воситаси ҳисобланган. Жаҳон адабиётида саёҳатнома жанрининг йирик рус адабиётшунослари томонидан аниқланган атрибутлари мавжуд. Уларнинг ичида саёҳатнома асарларининг қуйидаги турлари кузатилади:

1) тарихий, реал саёҳатлар асосида яратилган саёҳатнома асарлар;

2) бадиний тўқима асосида яратилган саёҳатномалар

Саёҳатнома асарлар реал адабий муҳитда: 1) йўл кундалиги (айнан саёҳат кузатуви ҳулосалари сифатида); 2) дostonнинг таркибига киритилган қўшимча сюжет; 4) очерк; 5) эркин ҳикоя жанрларида шаклланиши мумкин.

XVIII аср Европа адабиётида яратилган саёҳатномалар ўзларида маърифатпарварлик ғояларини мужассам қилганликлари билан ажралиб турадилар. Хусусан, Даниел Дефонинг 1719-21 йилларда нашр қилинган «Робинзон Крузо саёҳатлари» асари янги жамият кишини тарбиялашнинг кўргазмали панорамасидан иборат бўлган.

Бинобарин, инсон руҳий-психологик, ижтимоий-эстетик қарашларини ёритишга қаратилган дастлабки асарлардан бири бўлмиш Д.Дефонинг “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” асарида янги давр кишининг ички ва ташқи дунёси янги-капитализм даври кишини образи орқали очиб берилди. Робинзоннинг кимсасиз оролдаги ҳаёти, у олиб борган ишлар, унинг руҳий дунёси психологик манзаралари янги давр кишини орзу қилган жамият аъзолари учун панорама эди. Улар бу ўринда янги инсон қандай яшаш керак, деган саволга худди Робинзон Крузодек меҳнатсевар, ишчан, ҳалол, тўғрисиўз, пок ниятли, соф қалбли, виждонли, ҳудожўй, ўрни келса ўз манфаатларини ҳар нарсадан устун қўядиган яратувчан, изланувчан, иродали, тиришқоқ умуман олганда жамки инсоний фазилатларни ўзида мужассам қилган одам бўлиши керак, деб жавоб берди. Дефонинг бу асари назариётчи олимларнинг илмий мусохабалари, мавҳум ғоялари, ҳаёлий ибораларидан фарқли ўлароқ янги давр кишининг ўзини бор бўйи-басти, ички ва ташқи дунёси билан кўрсатиб берди.

Ёзувчи асарда ўз қаҳрамонини жамиятдан тамомила ажратган ҳолда алоҳида оазисдаги яратувчилик фаолиятини кўрсатиб беради. Бу ўринда у янги муҳитда инсон ўз онги, ақли фаросати, сабр – матонати, эътиқоди, иродаси ва яна қатор инсоний

фазилатларига таянган ҳолда бахтли жамият яратиш мумкин. деб ҳисоблайди. Маърифатчилар инсон камолотида тарбия ролини бекиёс ошириб кўрсатиш бинобариди унинг шахсий фазилатларини унутмайди. Ақлли инсон одамийлик, эзгулик, инсонпарварлик, ғамхўрлик, диёнатлилик, камтарлик, меҳнатсеварлик, поклик, ҳалоллик ва чуқур диний эътиқод билан яшайди. Бундай фазилатлар инсон характериға таълим ва тарбия воситасида жо килинади. Дабдабали ҳаёт, шухрат, юзаки обрў, разиллик ва китмирлик, ҳасад каби иллатлар илму урфондан беҳабар одамларнинг иши. Бундай одамлар тириклигида очлик, муҳтожлик, беобрўликка гирифтор бўлсалар, нариги дунёда жаҳаннам азобига дучор бўладилар.

Маърифатпарварлик адабиётининг ғояси инсон тарбияси воситасида баркамол жамиятни яратиш учун айнан мана шу тамойилға амал килишдан иборат бўлган. Бирок маърифатчилар инсон характеридаги муттасил ўзгаришларни, тарбиянинг ҳар доим ҳам инсонға самарали таъсир кила олмаслигини, инсонларда туғма тақдир тамойили ҳам борлигини, энг муҳими, ҳиссиёт-қалб ҳаракати, сенсор ҳолатларни ҳисобға олмаганлар. Реал шароит тақозоси билан юзага келадиган инсон психофизиологик ҳолати уларнинг кузатув доирасидан четда қолган. Шу биле қатор маърифатпарварлик асарлари кўп ҳолларда инсоният жамиятининг бошланғич фазасида турган одамлар, токи уларнинг онги ва характери ҳали жамиятнинг иллатлари билан олд тушунча (предрассудка) воситасида бўлганмаган жойларда қаламға олинади. Айнан шу ўринда Уильям Блейкнинг «Боқиралик қўшиқлари» ва «Тажриба қўшиқлари» тўпламларини ёдға олиш муҳим.

XVIII аср Фарбий Европа адабиётида яратилган саёҳатномалар асосан: а) саргузашт – фантастика асосига қурилган бадий саёҳатномалар; б) эпистоляр роман - саёҳатномалар жанрида яратилди. Бундай асарларда асосий урғу европатик сайёҳларнинг узок, чекка ва қолоқ ўлкалардаги халққа илму маърифат етказиши, уларнинг зулматға тўла ҳаётиға заррача бўлса - да нур олиб киришини тасвирлайдилар. Асар қаҳрамонлари деярли ҳамма ўринда ижобий фазилатлар соҳиби сифатида гавдаланади. Уларнинг қолоқ ўлкаларда инсонлар онгининг тараккий топиши йўлида кўрсатган хизматлари ҳамда бу жараёнда юз берган саргузаштлари баён килинади.

Ўзбек адабиётида саёхатнома ва саргузаштнома жанрида алоҳида асарлар XIX асрнинг охири XX аср бошларида яратила бошланди. Унга қадар бундай жанр элементлари мумтоз адабиёт намуналарида ёрдамчи сюжет сифатида намоён бўлган. Навоийнинг «Хамса», асарида «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonларида саёхат ва саргузаштлар қатта ўрин тутди. Бирок бу мавзуларга бағишланган алоҳида асарнинг дастлабки ижодкори Муқимий бўлиб, у ўз «Саёхатнома»лари билан ўзбек адабиётида янги жанрга асос солди. Унинг издошлари Фуркат, Завқий ва Ибрat қабилар саёхатнома анъаналарини давом эттирган ҳолда шеърйй очерк жанрининг тараккий топишига хизмат қилдилар. Бу асарлар шеърйй усулда, бармок вазнида яратилиб, муаллиф сафар таассуротларининг кизикарли баёнидан иборат бўлган. Уларда муаллиф асосан жойлардаги одамлар ҳаёти, турмуши, уларнинг урф-одатлари, ўзаро муносабатлари ва психологиясини четдан туриб кузатаётган сайёҳ сифатида гаудаланади. Асарнинг ўқимишли бўлиши, тилини жозибали қилиш мақсадида муаллифлар сатирик ҳажвиёт усулидан ҳам кенг фойдаланганлар.

Сафар очерки типдаги саёхатномалар XIX асрнинг охирида «Туркистон вилояти газети»да қўллаб учрайди. Уларда Мирзо Бухорийнинг Петербург, Тошмуҳаммад Исамуҳамедовнинг Парижга қилган саёхат таассуротлари, шунингдек, Сағторхон Абдуғаффоровнинг «Саёхатнома»си, Фуркат «Аҳволот»и, тошкентлик Орифхўжанин «Саёхатнома» асарлари чоп этилган бўлиб, улар асосан саёхатчи томонидан дунёнинг йирик маданий марказларида олган таассуротлари ҳамда уларнинг Туркистон ўлкасидаги ҳаётга қиёсига бағишланган. Бу қаби очерклар реал маршрутлар бўйича олиб борилган кузатиш эсдаликлари ҳисобланади. Уларнинг жумласига 1910 йилда эълон қилинган С.Азизийнинг «Москва ва Петербург саёхати хотиралари», М.Бехбудийнинг «Саёхат хотиралари», Авлонийнинг «Афғон саёхати», Чўлпоннинг «Йўл эсдаликлари» қаби асарларни қиритиш мумкин. Чет ўлкаларга қилинган саёхатлар, таассурот ва хотиралар асносида яратилган очерклар ва бошқа асарларнинг энг муҳим қирралари уларнинг ўша ўлкаларда қўрган ва билган цивилизация натижалари ҳайратларидан иборат. Ўз ватанларида зулматда қолган халқнинг оғир турмушидан афсус чекадилар. Халқ, юрт бошида турган ноқобиқ инсонларнинг антигуманистик, миллат

манфатига зид қилмишларини қоралайдилар ҳамда ёруғликка чиқиш йўлини илмда, таълим ва тарбияда деб ҳисоблайдилар. Бу туркум асарларда асосий эътибор ватандошларимизнинг ўзлари борган ва кўрган жойларидаги сафар таассуротлари асосида Туркистондаги таълим ва тарбия тизимини ўзгартиришга нисбатан билдирган фикрлари, қолаверса, ватан ва миллат равнақи учун қайғурган инсон сифатидаги мулоҳазалари келтирилган. Туркистон заминидан яратилган асарлар Европа саёҳатномаларидан фарқли равишда четдан ватан учун, халқ учун янгилик, илму урфон ва маданият намуналарини келтиришга қаратилган.

Маърифатпарварлик асарлари таҳлили шуни кўрсатадики, Европа саёҳатномалари узок ва қолоқ ўлкаларга қилинган саёҳатда жойларга европаликлар томонидан келтирилган цивилизация намуналари ҳақида ҳикоя қилинса, ўзбек маърифатпарварлари аксинча, тараккий тонган ўлкалардаги маданият ва илм-фан натижаларини ўз юртида жорий қилинишини тарғиб қилганлар.

Хар икки ҳолатда ҳам маърифатпарварлик асарлари гоёлари халқ учун миллат тараккийи учун ижобий рол ўйнаган. Ижтимоий ҳаёт тасвирига бағишланган адабий асар сифатида маълум бир эстетик аҳамиятга эга бўлган. Бундай асарларнинг кенг тарқалиши ва ўқимишли бўлиши уларнинг содда, раво ва жоғибли тилда иншо қилинганлиги билан изоҳланади.

5. Шарқ адабиётида эркин шеър ва бадий тил

Мусулмон шарқи адабиёти кўп томонлари билан, хусусан, кўҳналиги ва романтик ўзига хошлиги билан жаҳон адабиётида айри ўрин эгаллайди. Бу адабиётнинг асосий нфода шакли шеърят – лирика бўлган. Узок асрлар давомида аруз нафакат шарқ лирикасида, балки эпосда ҳам ҳукмронлик қилди.

Ренессанс даврида Европада замонавий адабиётнинг шаклланиши XIX – XX асрларда жаҳон адабиётининг жуда кўп қирраларини умумийлаштирди. Бу ҳол бутун шарқ халқлари, шу жумладан аруз ватани ҳисобланган араб мамлакатларида ҳам янги шакл, янги мазмундаги адабиётнинг вуҷудга келиши учун туртки бўлди.

XX аср инсоният тарихида буюк ўзгаришлар ясади. Унинг шиддатли урушлари (икки жаҳон уруши), иқтисодий интеграцияси, илм-фан соҳасидаги буюк кашфиётлари ҳамда энг муҳими улкан техникавий – индустриал қурилиши ягона бутун жаҳон

умуминсоний ҳаёт тарзини, санъат, маданият бирлигини яратдики, ундан ҳеч бир халқ, ҳеч бир миллат четда қолмади.

Миср араб шеърнати умумараб адабиётининг бир узвий бўлаги сифатида қайсидир бир томонлари билан Осиё яқин шарқи адабиётига, ҳудудий белгилари билан эса Африка адабиётига дахлдор. Миср адабиёти XX асрда бошқа шарқ мусулмон адабиётлари каби улкан ўзгаришларни бошидан кечирди. Айтиш мумкинки. Миср адабиёти араб мамлакатлари адабиёти ичида биринчилардан бўлиб Европага юз тутди. XX аср бошларида юзага келган «Янги шеър» ҳаракати, унинг ғоявий - шаклий хусусиятларини таҳлил қилиш ҳам айнан шу ҳолдан дарак беради. Бу ҳаракат натижасида Миср адабиётида янги адабий оқимлар, хусусан, «Девон», «Аполлон» каби адабий мактаблар ташкил топди.

XX аср Миср адабиётида юзага келган «Янги шеър» ёки «Эркин шеър» ҳаракатида асосий урғу асар архитектоникасига - эркин вазндан иборат лирикага берилди. Яъни шеърлар эркин вазнда ёзилди. Эркин шеърнинг энг муҳим бадий, ғоявий ва тил хусусиятлари аруз қобикларига ўралиб қолган анъанавий касидабозлик, шаклбозлик ёки анъанавий мавзубозликдан, лексик-семантик такрорлардан тубдан фарқ қиладиган янги асарлар битишдан иборат бўлди. Янги, эркин шеър мавжуд ижтимоий - сиёсий муҳитни, замон башарияти психологиясида юз берган ўзгаришларни, янгиликларни очик, аниқ, равшан ҳамда энг муҳими яққол акс эттира олади.

Бадий адабиётнинг, шеърнати энг муҳим қуроли тасвирийлик бўлгани ҳолда таъкидлаш лозимки, тасвирийликдан ҳам муҳим бўлган ҳолат бу - қуролдан қандай фойдаланишда, шеърда қўлланидиган архитектоника самарадорлигини таъминлай олишидан иборатдир. Қимдир эски усулда, эски қобикда сийқаси чиққан сўз ва услублар такрори билан, бошқалар эса, янги, қатқок, киши этиборини жалб қилувчи сўз ва шакллар билан фойдаланади. Бадий адабиёт ижодийлигининг оригинал герменевтик мезони ҳам айнан шунда қўринадир. Шоир (ижодкор) ўзининг янги услуб, янги сўзи, янги фикри билан янги ғоя, янги дунёқараш яратади, инсоннинг ташқи олами билишида, уни онгли қабул қилишида - гнесеологияда, унинг мантиқини англаб етишида - логикада янгилик яратади. Ваҳоланки, бундай воситалар асарни тўғри тушуниш жараёнини шакллантиради. Бунинг учун муаллиф асар

архитектоникасида тил хусусиятларини шакллантириш учун турли ижодий метод, бадий – тасвирий воситалардан фойдаланади. «Янги шеър» ҳаракати асар архитектоникасини ўзгартириш орқали янги мазмун, янги ғоя ва умуман янги герменевтик муносабатларга асос солганлиги билан Миср адабиётида туб бурилиш ясади.

Миср янги – эркин шеър ҳаракатининг шаклланиши ва тараккий топшида тараккийпарвар шоирлар каторида Амал Дункул ижодининг муҳим аҳамиятини алоҳида қайд қилиш зарур. Амал Дункул XX аср Миср адабиётининг таниқли намояндаси, эркин шеър ҳаракатининг фаол аъзоларидан бири. У ўз ижодий фаолияти давомида «Зарка ал – Ямама» (1969), «Бўлиб ўтган воқеага шарҳ» (1971), «Ойнинг қатл қилиниши» (1974), «Бўлажак аҳд» (1975), «Мурасага келма» (1979), «8 - рақамли хона вараклари» (1981), «Тўла асарлар тўплами» (1985) китобларини эълон қилди. Шеърларининг мавзулар кўлами кенг, хусусан, фалсафий, ижтимоий – сиёсий, тинчлик, ватанпарварлик, муҳаббат, шаҳар ҳаёти ва ўлим мавзуларига мурожаат қилган.

Шеърларининг оригиналлиги таҳлили бўрасида шоирни бадий тилдан фойдаланиш маҳорати хусусида хулоса чиқариш мумкин. Амал Дункул ўз фикрини ифодалаш жараёнида асар тилида тушунча ва ғояни умумлаштиришга эриша олган.

Мана ўтирибман умидсиз бунла
Варак - варак бўлиб узилади
таквимдан умрим.

Узилган бу вараклар
Хотира кўлида сузиб юради.

Бу мисраларда дунё фонийлиги, унинг ўткинчилиги ғояси вақт меъёри – таквим билан берилган. Таквим узилади, йиртилади, бинобарин, йўқ бўлади, демак инсон умри ҳам таквим каби кўринмас вараклардан иборат. Вараклар чегараланган. Демак, ҳеч нарса абадий эмас, деган ғоя варак тушунчасига сингдирилган.

Бошқа бир ўринда шоир вақт ўлчовини табиий ҳодиса тушунчаси билан ифодалайди. Ёмғир дунёни, инсонни, унинг қалбини ювади, ёмғир ўткинчи, аммо садоқат абадий. Бошқача айтганда яна ўша вақт тушунчаси, унинг ўткинчилиги ёмғир билан берилган бўлса, абадийлик эса вафо ғояси билан ифода топмоқда.

Ёмғир ёғади,
Ёмғир тинади,
Ёмғир ёғади,

Ёмғир тинади.
Лекин қалбим сени
Ҳамон кутади.

Бу ниҳоятда содда, одми жумлаларда макон ва замон ҳам, ҳаёт ва борлиқ, воқеа-ҳодиса-ю тафаккур ва қалб, ҳаттоки, илоҳиёт ва инсон мутаносиблиги муаммоси бирваракайига ўз аксини топган. Биринчи “Ёмғир ёғди” жумласи ҳаётнинг ибтидоси, унинг динамикасини яратади, “Ёмғир тинади” эса, интиҳони, “қутмоқ” сўзи қалб ҳаракатларининг муттасил ва мунтазамлигини тушунишни таъминлай олган.

Вакт тушунчасининг фано, ўткинчилик ғояси билан уйғунлашувига Амал Дункулнинг яна қуйидаги мисраларини мисол килиш мумкин:

Катта шаҳардаги одамлар гўё вақт сингари

Тўхтамайдилар.

Кечикмайдилар,

Чалғимайдилар

Механизмлар, механизмлар, механизмлар.

Бу мисраларда шоир фалсафий мавзудан четга чиқиб ижтимоий муаммо – инсон ва қундалиқ ҳаёт муаммосига қўл урган. Одамлар тирикчилик ташвишида темир соатнинг миллиарига бўйсунадилар ва ўзлари унинг механизмига айланиб қоладилар. инсон – бу механизм, деган ғоя сингдирилган шеърга.

Қагор шеърларида шоир ижтимоий, қундалиқ турмуш ташвиши тушунчасини дунё ўткинчилиги тушунчаси билан қориштиргани ҳолда бахт ва бахтсизлик ғоясини топишга интилади:

Дўстим! Қалбим тўлган дарду аламга

Тонг ҳам отди, сийпамади бу субҳидам махзун юзимни

Ризқим излаб шаҳардан чиқдим,

Қаноат сувиға ботириб ризқу рўзимни.

Чўнтакда чақа билан тушдан сўнг қайтдим.

Йўл устида чойимни ичиб

Яматтирдим пойабзалимни.

Нард ўйнадим, гоҳ мен, гоҳида дўстим иргитади тош

Бир соат ўйнаймиз ёки ундан қўп,

Ўн марта ўйнаймиз ёки йигирма.

Қулдим дўстим айтган аҳмоқлар ҳақидаги афсонадан

Семиз тиланчининг кўзидаги ёшидан.

Ёки бошқа мисраларда Амал Дункул ватанпарварлик ғоясини образ ҳолати билан, образ тили билан инъикос эттиради. Тириклик уни доимо озодликка ундайди. Инсон борки, у озод, эркин яшаш истаги билан ёнади. Факатгина ўлим уни махв этиши мумкин. Қўллар озодлиги учун курашган Спартак тилидан шоир шу мисраларни битади:

Эрта тонгда хочга миҳланганман мен.

Э воҳ, бошларимни эгандир ўлим.

Чунки тирикликда уни ҳеч эгмагандим.

Ватанпарварлик, ватан озодлиги инсон, руҳ озодлиги билан ҳамоҳанг. Факат руҳан озодликни ҳис қилган одамгина ватан озодлиги бахтини ҳис қила олади.

Она–Ватанни севиш, унинг гўзалликларини оригинал ўхшатишлар билан қуйлаш ҳам ватанпарварликнинг бир белгиси. Ватандаги ҳар бир ҳолат шеър мисраларида, сўзларида жаранглайди. Ўзига хос садо беради. Зийнатли нутқ, гўзал сўз ўйинлари инсон руҳида ватан гўзаллигининг янги, ҳали ўқувчи кўзи билан илганмаган, фаҳми билан англаб етилмаган кирраларини очиб беради. Шоир ўз тасаввуридаги ватанни тасвирлар экан, шеър замирига она тупрокка нисбатан чуқур муҳаббат ҳиссисини сингдиради, ўқувчида она тупрок билан шу тупрокда яшовчи инсон она билан фарзанд қабри бир жисм эканлиги ҳақидаги ҳиссиётни муҳаммаллаштиради.

Эрта тонгда кенг далалар оша борардим,

Менга ўрғатганлар, бу – она Миср.

Ҳар томонга сочилган уруғдек,

У бизга етказиб берди:

отамни.

уйимизни,

ўчоғимизни,

паррандаларни

ва меваларни,

ҳаттоки оини.

У кумғонимиз тўлдирган сувдир.

Тунги суҳбатларда ичган чойимиз,

У фаслар алмашуви,

У лимондир ҳамда тунлар мен қилдирган онам қўкраги.

У қўшиқлар қуйлайдиган гўзал қутича.

У менирман,

Мен эса удир.

Бадий эпитетлар («кумғонимиз тўлдирган сув», «ичган чойимиз», «жилға», «гузал кутича», «лимон») ўзларининг оригиналлиги билан ўқувчида эмоционаллик ҳосил қила олади. шoir ғоясининг таъсирчанлигини оширади.

Эркин вазндаги бу имкониятларни Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон асарлари мисолида таҳлил қилинганда юқоридаги экспрессивликнинг таъсирчанлигини қиёслаш орқали аниқлаш мумкин бўлади. Хусусан, ватан – она, халқ - ота эпитетли бирикмасининг ўзини ҳам Ғафур Ғулом таъсирчанликни ошириш учун сифатлаети.

Сен етим эмассан.

Тинчлан жигарим.

Қуёшдек меҳрибон

Ватанинг - онанг.

Заминдай вазмину
меҳнаткаш.

мушфик

Истаган нарсангни тайёрлагувчи
халқ бор- отанг бор.

Ватани онага қиёслаш ёки халқни отага ўхшатишлар доимий эпитетлар, аммо «қуёшдай меҳрибон», «заминдай вазмин» каби эпитетлар ўзларининг янги миллий колорити билан ажралиб туради. Бу ерда Ғафур Ғулом инсонпарварлик ғоясини ватан, халқ тушунчаларига “қуёш”, “замин” образлари орқали маҳорат билан сингдира олган.

Ҳамид Олимжон ўзининг эркин вазнда ёзилган «Бахтлар водийси» шеърда ватанпарварлик ғоясини, она Ватани табнат, борлик тушунчалари билан уйғунлаштириш орқали ифодалайди.

Уфкимизнинг хирсларини

ўзига тортган,

Елкасига тарих билмас

ғалаба ортиган

Улуғ йўлда толиқмасдан

тез келаётган

бахмал қирлар.

кенг бўшлиқлар,

пахтазор ерлар

қўм – қўқ.

Юкорида Гафур Гулом ватанин «она», халқни «ота» маъноларида ажратган бўлса, Ҳамид Олимжон бу шеърда «ватан», «халқ» тушунчаларини яхлитлаштирган; ватан ўзлигини ўз фарзандларида намоён қилади. Келтирилган барча эпитетларни ватан учун ҳам, шу ватаннинг фуқаролари учун ҳам тенг маънода қўллаш мумкин. Айнан шу ҳол доимий эпитетни бадий эпитетга айлантира олган ва асарнинг муваффақиятини таъминлаган. Эркин вазн, эпитетлар истеъмолидаги градация шеър архитектуроникасининг мукаммал герменевтик ғоя товланиши учун имконият яратган.

Келтирилган қисқа таҳлил шуни кўрсатадики, XX аср бошларида Миср адабиётида юзага келган «эркин шеър» ҳаракати шеърятда аруздан фарқли ўлароқ эркин вазнда шеър ёзишга асосланган. Эркин шеър ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бири Амал Дункул ўзининг эркин вазндаги асарларида бадий матн герменевтикасини мукаммал ўзлаштирган ҳолда бадий тил имкониятларидан фойдаланиб, юксак ғоявий, бадий етук асарлар яратган. Шоирнинг бадий тил имкониятларидан ижодий фойдалана олиш маҳорати, ғоя тили билан шакл тилини уйғунлаштира олиши шеърларининг бадий қимматини оширган.

Амал Дункул лирикасининг, бадий тилининг маълум қирралари XX аср ўзбек шеъряти билан уйғун келади. Унинг шеърларида ватан, она-юрт тушунчаси реалистик манзараларда акс этган бўлса, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон каби эркин вазнда сара асарлар яратган ўзбек шоирлари ватан манзараларини тасвирлашда романтик тасвир орқали янги, оригинал сўзлар ва оригинал тушунча, ғоялар топа олишга эришганлар.

Бадий асар умумбашарий, умуминсоний ғояларини ифодалар экан, унинг яратилиш жараёни ҳудудий, миллий белгиларидан фарқли ўлароқ бир хил кечади. Инсон ўз ғоясини шакллантиришда бадий - тасвирий воситалардан ҳар қандай шароитда бир хил фойдаланади. Булардан кўриниб турибдики, бадий асарнинг оммавийлик хусусияти миллат ва мамлакат танламайди.

III БОБ. МУМТОЗ БАДИИЯТ ВА ГЕРМЕНЕВТИКА

1. Мумтоз шеърятда баднийят ва бадний тил муаммоларига доир

Ўзбек мумтоз шеърятини, умуман, бадний адабиётнинг бутун гўзаллиги, нафосати унинг баднийлигида, мавжуд, реал воқеликни ўзига ҳос идрок этиш усулида. Навоий таъбири билан айтганда, дунёни меҳр ушлаб туради. Қуёшнинг ерга меҳри-муҳаббати бўлмаганда эди, у ер юзини ёритмас, нур сочмаган бўлур эди ва бинобарин, ердаги тирик мавжудот зулмат ва совуқда ҳалокатга маҳкум бўлур эди. Демак, ишк-муҳаббат, меҳр ҳаётнинг асосини ва улар гўзаллик мезонининг асосини ташкил қиладилар.

Шеърятда олам ва одам гўзаллиги, нафосатини тараннум этиш энг муҳим вазифа ҳисобланади. Айнан шу вазифа ижросида шеърятда турли ижодий фалсафий тушунча ва мисралар баднийлик инъикосида шаклланади. Пушкинда шундай мисралар учрайди:

Қоронғу тунлар аро баҳор.

боғлар унсизлигида

Гулнинг ишқида қўйлайди булбул.

Бирок эшитмайди, тушунмайин жим

Ишк қўйи остида тебранади жим.

Шеърят ўзининг безаклари-шеърый санъатларсиз ўз кимматини, гўзаллигини йўқотади, ҳиссиз сўзлар занжиридангина иборат бўлиб қолади. Шеърни тушунмоқ, ҳис қилмоқ учун унинг баднийтини мукаммал таҳлилдан ўтказмоқ, баднийтини англаб етмоқ лозим. Бунинг учун адабиётда баднийликни яратишга хизмат қиладиган луғавий воситалар, уларнинг семантик-стилистик хусусиятлари алоҳида тадқиқот манбаи сифатида олиб қаралиши зарур. Зеро, М. Фуллер тўғри таъкидлаганидек, «Поэзия-сўзлар мусикаси»дан иборатдир. Юкоридаги парчада шоир бутун борлиқни мусика, оҳанг гарзида қабул қилади.

Шеърят-гўзал олам, у қофия, турок, вазн қаби шеър ўлчовлари, ташбех, муболага, тазод, талмеҳ қаби бадний санъатлардан ва яна қатор архитектуроник элементлардан таркиб топган мураккаб иморат, турли ранглардан иборат бўлган манзаравий расм. Леонардо да Винчи таъкидлаганидек,

«Рассомлик-поэзия, уни кўрадилар; шеърят эса рассомлик, уни эшитадилар».¹

Кишилиқ жамияти бор экан, инсон гўзалликка интилар экан бадият, санъат ҳам бўлади. Шеърятга жон бахш этадиган ҳодиса -тил, сўз. Унинг безаклари, кийим - бадий санъатлар ёки поэтика. Уни тушуниб ўзлаштириш, ҳазм қилиш герменевтика.

Сўз ғишлари мантикнинг аъло ранглари билан бўялиб, сўз санъатининг архитектори, меъмори-шоир томонидан фаросат билан ижодий усулда ўз ўрнига қўйилса, мухташам ва яркирок шеърят биноти вужудга келади. Ана шундагина бу мухташам сўз қошонаси ҳам салобатли, ҳам дилбар, адабий қуламас бўлади.

Мумтоз ўзбек адабиётининг қатор намояндалари, айниқса, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Муқимий қабилар шеърятдаги гўзаллик, нафосат, умрбоқийликнинг сирини нимада? Аввалам бор, улар шеърятининг халқ дилига, руҳига мослиги, қолаверса, улар шеърятининг гўзал ўхшатишлар, бежирим сўз ўйинлари, муқимийликка бойлигидадир.

«Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лазиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомдир» деб ёзади Абдулла Қаҳҳор².

Алишер Навоий «Мажолис ун нафос» асарида 450 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва ижодий дунёси ҳамда, бадий маҳорати ҳақида фикр юритар экан. уларнинг санъатини сўздан қай даражада фойдалана олишига қараб баҳолайди.

Академик Алибек Рустамовнинг фикрича, шеър завқ, ҳаяжоннинг натижаси бўлиб, у шахснинг руҳий олами билан ўқувчини таништиради. ошно қиладди. Ўқувчида шавқ-завқ уйғотади. Завқни қўзғатувчи асосий омил бадиятдир³. Бадиятнинг ўзи нима?

Изоҳли луғатда «бадий» сўзига қуйидагича таъриф берилган:

- Воқеликни нафис санъат воситалари, образлар орқали ифода этувчи, тасвирловчи.
- Юксак эстетик талабаларга жавоб берадиган.
- Баланд дид ва маҳорат билан бажарилган, гўзал, нозик.

¹ «Мудрость» веков молодим. -Қаснолар 1987 Ст118.

² Абдулла Қаҳҳор ҳикматлари. Тошкент 1990 155-бет

³ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Т.: 1979. 59-60- бетлар

Бадийят — бу асарнинг ташқи дунёси, унинг либоси. Асар канчалар бадийий жиҳатдан етук, баркамол ва гўзал бўлса, у шунчалар кишига тез ва кучли таъсир кўрсатади, уни ҳаяжонга солади, унда кучли эҳтирослар кўзгайди. Бу ерда яна инсон психологияси, яъни руҳияти, муаммоси ҳам бор. Масалан, киши гўзал манзарани кўрса завқланади, калби, вужуди шодликка тўлади, шу билан бирга у ўз дилида гўзал ҳислар қуйилганини, руҳиятида кўтаринкилик юз берганини сезади. Оҳангдор сўзлар, чуқур маънолар билан безатилган шеър кишини ўйлантиради, мушоҳада юритмоққа чорлайди, лирик нафосатнинг сеҳрли оламига ғарк этади, завқлантиради.

Бадийий асар тарбия таъсирчанлигининг ортишига ва маърифий аҳамиятининг яхши ўзлаштирилишига ёрдам беради. Асардаги тарбиявийлик ўқувчининг маърифатга бўлган интилишини ва бадийятнинг таъсирчанлигини оширади. Маърифийлик ўз навбатида бадийий асарнинг тарбиявий ва бадийий томонларини мустаҳкамлайди⁴.

Асарнинг тарбиявий ва маърифий томони унинг маъносини (мазмунини), бадийий жиҳати эса, суваратини (шаклини) ташкил қилади. Сурат-ташқи кўриниш, маъно-моҳият асос. Асарнинг барча адабий воситалари, тил ва услуби асарнинг суваратини ташкил этади. Фикр эса маънодир⁵.

Мумтоз адабиётда бадийий – тасвирий воситалар, яъни шеърый санъатлар маънавий ва лафзийга бўлинади. Атоуллох Ҳусайний бу ҳақда шундай ёзади: «Санъатларнинг 1-навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиий ҳусни янглиғдур ва 2 - навъи оризий гўзалликлардурким, алардаги кўрсатма безаклари сингаридур. 1-навъининг баёнини балоғат илми дерлар, 2-навъин балоғатка тобиъ дерлар. Бири маоний илми ва иккинчи баён илмидир»⁶. «Бадойиъус санъойиъ» асарида муаллиф маънавий санъатлар гуруҳига танибёҳ, муболага, талмех, тажохули ориф, лутф, истиора, тамсил, тафриъ, тадорук, тақрир, ҳусни таълил, лаффу нашр қоби санъатларни киритган. Шоирларда санъатлардан фойдаланиш, уларни қўллаш усули турлича бўлади. Бу адабнинг маҳораги, истеъдодининг қай даражадалигига боғлиқдир.

⁴ Шу жойда, 72-бет

⁵ Шу жойда, 35-бет.

⁶ Атоуллох Ҳусайний Бадойиъ-ус-санъойиъ. Т. 1981. 34-бет

Навоийнинг фикрича, элга биров асарни манзур қилиш учун киши бор истеъдодини, қобилиятини сарфлаши лозим. Юксак бадийлик билан яратилган асаргина жамият учун манфаатли бўлади.

Навоий асарларида бадий адабиётга нисбатан юқори талаблар қўйиш, чин фикр баён этиш каби мулохазаларни қўп учратамиз. Мутафаккир шоирнинг бу талаблари ўз даврида жуда муҳим аҳамият касб этган, ижодкорларни ростиқўйлик ва ҳақиқатга ундаган:

Сўзда Навоий не десанг, чин дегил

Рост наво нағмага раҳмат дегил. (Ҳайрат ул-аброр)

Маълумки, ҳар бир ғазалнинг ўз шаклий ва маънавий архитектоникаси бор, бинобарин, бир-бирига уланиб кетган байтлар орасида кўринмас мантикий занжир мавжуд. Асарда у ёки бу образ ички кечинмалари ҳақида сўз боради, ёр гўзаллиги тавсифланади, тасвирланади, қиёсланади. Образнинг рухий кечинмалари, ўй-фикрларини мисраларда ўзига хос акс эттириш шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Шеъринг-ҳиссиёт маҳсули. У суфийликнинг сано вақтидаги ҳолати каби чин қалбдан қўйилиб келади.

Бобораҳим Машраб лирикаси ўзбек мумтоз адабиётида юксак бадийлик ва бадий истеъдод намунаси ҳисобланади. Унинг шеърларида кишини ҳаяжоннинг юқори ҳолатига чиқарувчи ҳолатлар кўп. Мисраларда маъно, сўз жиёси одамда тез эҳтирос уйғотади. Уларни ўқиб туриб киши ўз руҳиятида маълум даражада жилоланиш, мавжланишни туяди. Ошиқ кўнглининг дарду ҳасратлари, изтироблари, унинг соддалиги, самимийлиги бадий образда яъни шоирга (шеърингта кўпинча бадий образ «мен»и тагида шоирнинг ўзи бўлади) бўлган муносабатини шакллантиради, ўқувчи ва шоирни бирлаштиради:

Оҳи дилимга зоҳидо, масжиду минбаринг қуяр,

Қочмасанг эмди олибон тасбеҳу дарбаринг қуяр.

Боз рукуъ саждада ғайрати шаҳноранг қокиб

Мен борур ерни кўзлаш, эй Жабронл, паринг қуяр.⁷

Машраб ғазалларида турли-туман бадий-тасвирий воситалар қўлланган. Унинг ғазалиётида энг қўп учрайдиган санъат ташбеҳ

⁷ Машраб Мехрибоним қайдасан - Т.: 1999. 50-бет

бўлиб, ташбех ёки ўхшатишни қўллашдан мақсад тасвирланаётганининг сифат ёки вазифасини равшанлаштириш, ўткирлаштириш ва шу билан ўқувчи ёки тингловчининг хиссий муносабатини уйғотишдир.

Олимлар ўхшатишда лексик-грамматик воситаларнинг қўлланилишига қараб ташбехни икки турга бўладилар: 1. Бевосита ташбех; 2. Воситали ташбех.

Бевосита ташбехда бир нарса иккинчи нарсага ўхшатишнинг лексик (сўз ўхшатишлар: каби янглиғ, монанд, худди), грамматик (дек, дай) воситаларида тўғридан тўғри ўхшатилади.

Заъфарондек саргайиб қолдим фироқнинг чўлида⁸

Ёки:

Жисмимга самандар каби ўт пирохан эттим⁹.

Воситали ташбехда бир нарсани иккинчи нарсага ўхшатиш учун бирор нарса восита қилиб олинади. Масалан, нурлилик, нафислик, гўзаллик ва шу қабилар.

Оразинг очилган гул, сочларинг эрур сунбул.¹⁰

Ёки:

Фалакка қўл узотиб шамси анвори олиб бўлмас.¹¹

Биринчи мисолда юз думатоклиги ва ёруғлиги мисолида ойга, иккинчисида офтобга, яъни ёр баландда, инсон имкониятидан ташқарида эканлиги, ёруқлиги, нурлилиги воситасида ҳам шамс (куёш) га ўхшатишмоқда.

Шарқ шеъриятида энг кўп қўлланилган санъатлардан яна бири талмехдир. Талмех арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси кўз кирини ташлаш, демакдир. Бадний асарда бирор воқеа, ҳодиса, шеър ёки мақолларнинг ўзини зикр этмасдан унга ишора қилиш талмех санъати ҳисобланади.

Талмех шеъриятда лирик қаҳрамоннинг рухий ҳолатини, унинг ички кечинмаларини, маънавий оламнинг асар муаллифи ёки қаҳрамонлари номига ишора қилиш орқали ифодалашда, мазмунни кенгайтиришда асар бадияятини ошириш имконини беради. Талмех шоирдан тилнинг маъно хусусиятларига эътибор беришни, хусусан, қўлланган қаҳрамон номига хос характер яратишни, қўллашни талаб қилади. Талмех тўрт турга бўлинади:

⁸ Ўша жойда 50-бет

⁹ Ўша жойда 97-бет

¹⁰ Ўша жойда 40-бет

¹¹ Ўша жойда 197-бет

1. Очик талмех. Бунда афсона ёки асарнинг қаҳрамони символ, рамз сифатида тилга олиниб, асардаги ҳолат киёс орқали умумлаштирилади ва типиклаштирилади. Лутфий бир ғазалида Ҳазрати Ҳизр билан боғлиқ ривоятни ўзининг ёр билан муносабатига татбиқ қилишга интилади. Ривоятни эслатиш учун Ҳизр суви маъносида талмех қўллайди:

Мангу яшар кимки кўрса сизни бир
Ваҳ не Ҳизри чашмаи ҳайвонисиз?¹²

Яна бир ғазалида Лутфий ўзи билан ёр ўртасидаги муносабатни машҳур дунёвий муҳаббат тимсоллари номини эслаш билан таърифламокда:

Шакар дудоғиндин манга ҳасрат тегар анжок
Ширин магар ул бўлди-ю, Фарҳод замон мен¹³

Огаҳий шеъриятида машҳур бадий образларга (Мажнун, Фарҳод, Лайли, Ширин, Узро) ишора қилиш орқали очик талмех санъати ҳосил қилиш ҳоллари ҳам кўплаб учрайди. Шоир бу номларга ишора қилиш орқали лирик қаҳрамоннинг рухий ҳолатини батафсил баён қилиб ўтирмайди. Балки, унинг инъикоси бир сўз, бир исм доирасида маълум бўлишига ишора қилади. Бу билан ўз ички кечинмалари, самимий муҳаббати ва садокатини акс эттиради:

Ширин даҳанинг шавкида, эй шўҳи дилоро, раҳм эткил
неча йил

Фарҳод каби қаздирур қўнғлума даврон ғам тоғин ёлғуз¹⁴.

1. Яширин талмех. Талмехнинг бу турида ишора этилаётган асар қаҳрамонларининг исми эмас, балки унинг лақаби айтиб ўтилади. Хусусан, мумтоз лирикада бу борада энг кенг тарқалган усул Исо пайғамбар билан боғлиқ ривоят. Бу ривоятда шоир ишора қилиш борасида ёр висоли унинг учун худди жон каби муҳим эканлигини ўқувчига бир лақаб – Масих орқали тушунтиради. Бобурда бу борада шундай мисралар учрайди:

Масих анфоси янглиғ жон берур фарсуда жисмимга
Сабо келтурса ногаҳ ҳажр аро ул ёр пайғомин¹⁵

2. Конкрет талмех. Бу санъатнинг асосий хусусияти шундан иборатки, унда тарихий шахснинг номи қўлланади. Шоир ўз устози, унинг бадий маҳорати, ижодининг аҳамиятини тавсифлаб

¹² Лутфий Девон. Т. 1965. 119-бет.

¹³ Шу жойда 183-бет.

¹⁴ Огаҳий, Асарлар VI жилдлик. II жилд. 88-бет.

¹⁵ Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. 3-жилд. Т. 1959. 26-бет.

ўтирмайди, балки унга ишора қилиш орқали лўнда-лаконизм усулида ўз ниятини намоёниш қилади.

Огаҳий ким топқай эрди сөзи назмингдин наво,

Баҳра гар йўқтур Навонийнинг навосиндин сенга¹⁶.

3. Мураккаб талмех. Икки турга бўлинади: мураккаб ва таркибли талмех. Агар асар таркибида бирдан ортик номга ишора этилса, мураккаб талмех, бир неча номга ишора бир байтда, бир асарда тизилса, таркибли талмехни ҳосил қилади. Талмехнинг бу тури юқоридагилардан фарқли равишда фақатгина лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини эмас, балки унинг ижтимоий ҳолатини, жамиятдаги ҳолатини тасвирлашга хизмат қилади. Тарихдаги шу ҳолатга оид мисолларга киёслайди, киёсни аналитик шаклда амалга оширади:

Ишқ аро Фарҳод ила Мажиунга ҳарғиз етмади,

Мунчаким етди фалақдин дард ила меҳнат сенга¹⁷

4. Таркибли талмехда ғазал ёки байт таркибига сингдирилган ҳар бир афсона ёки тарихий шахс номи маълум бир мазмун билан ривожлантирилади, ўзаро боғланади:

Эй муалло борғаҳинг арш аъзам бўлди тут

Хилвати ҳосинг аро Жабраил маҳрам бўлди тут.

Жоҳ ила ҳашмат аро топғил анингдек рутбаким.

Ҳар кулунг Искандару ҳар чоқаринг Жам бўлди тут.

Офаринашга Сулаймондек топғиб ҳукминг нуфуз

Тобну фармону амринг жумла олам бўлди тут.

Арсай оламга сиғмай лашкаринг қасват аро

Ҳар бири онинг шижоат ичра Рустам бўлди тут.

Ҳашматинг овозаси хайли малак ичра тушуб

Бир сано ҳонинг сенинг Исою Марьям бўлди тут.

Илми ҳикматда ўтуб ҳаддин қамоли донишинг

Юз Фалотун ажз ила олдинда мулзам бўлди тут.

Ер юзининг нақдию остида Қорун моли ҳам

Жам ўлуб сарто кадам ганжингга мулзам бўлди тут

Муддати умрунг зиёда Ҳизр умридин бўлуб

Ҳар куни бу умрининг Наврўз бўйрам бўлди тут¹⁸

Асарнинг баднийати, унда қўлланилган бадний - тасвирий воситалар, санъатлар унинг ташқи томонининг жозибадорлигини

¹⁶ Огаҳий. Асарлар VI ҷилдик. I ҷилд. 69-бет

¹⁷ Шу ҷойда I ҷилд. 59-бет

¹⁸ Шу ҷойда. I-ҷилд. 118-бет

таъминлаган. Асарнинг моҳияти-маъноси унинг маълум бир мақсад-ғояни қай тарзда ақс эттира олганлигида. Бу борада ижодий истеъдод, тилнинг луғавий имкониятлари ортида ақс этган шеър архитектуроникаси шоирга маълум ижтимоий-лисоний доирада ўз ғоясининг оригинал мисраларда инъикос эттира олиш имкониятини беради. Бинобарин, шоир ўз даҳоси орқали тил, онг ва ижтимоий дунёкарашнинг янги эшигини сўз калити орқали очади. Сўз калитининг туткичи-бадийликдир. Бадийлик эса, олам ва одам гўзаллигини ҳис қилиш, инъикос этишнинг ягона этимони-меҳваридир.

Мумтоз адабиётда бадийликни конкрет ижодкор ва унинг айрим асарлари мисолида таҳлил қилиш, унинг герменевтик қирраларини очиб бериш асар матни архитектуроникаси ифода имкониятларининг парадигмаларини ўзлаштиришда муҳим омил бўлади.

2. Бобур асарларида лингвопoeтика масалалари

1) Бобур лирикасида бир рубой таҳлили

Бобур таҳликали ҳаёти давомида Марказий Осиёнинг қўп жойларида бўлди. Халқ тилини, маданиятини, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўрганди, ғалаба нашидасини сурди, мағлубият азобини тортди. Унинг ижодий меросида ҳаётнинг мана шундай икир – чикирлари ўз ифодасини топди. Бу-бир хусусият. Иккинчиси унинг шох авлоди сифатида дунёвий илмлардан чуқур маълумот олганлиги ҳамда ўзининг талант ва қобилияти билан уларни таҳлил қила билиши орқасида келажак учун нодир илмий манбалар қолдирганлиги. Биз унинг лирикасини герменевтик ёки архитектуроник нуқтаи назардан ҳам мантиқан, ҳам шаклан ўрганганимизда ундаги мана шу истеъдод ва аччиқ ҳаёт тажрибаси нақадар уйғунлашганлигининг шохиди бўламиз. Яна муҳими, шу уйғунликни ифодага келтирган шоир асарларида тилнинг қудрати. Мисол тарикасида унинг бир рубойисини таҳлил қиламиз:

Хар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,

Хар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.

Яхши киши ёмонлиғ қўрмай ҳаргиз

Хар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидир.

Шу бир рубойда Бобур эски ўзбек тили имкониятларидан мукамаллик билан фойдалангани ҳолда улкан бадий ғояни таший оладиган асар яратишга эришган.

Эътибор беринг, рубоний архитектоникаси марказида икки образ устида сўз боради, биринчиси вафодор, яхши; иккинчиси жафокор, ёмон. Биринчи ва иккинчи мисраларда хислат эгалари хислатининг уйғунлиги унинг жавоби, яъни:

Вафо – вафодор,

Жафо – жафокор.

Бу ерда бадий маҳорат шундаки, инсон ўзининг хислати каби абстрактлаштирилади ва икки мавхум хислат билан баробарлашади, бир ном остидаги синонимияни (маънодошликни) ҳосил қилади. Тўртликнинг учинчи мисрасида антитеза инкор юқламаси (-ма) билан бериладики, шоир хусусиятни (ёмонлиқни) доимо нисбийлаштиришга интилганлиги очиқ кўриниб туради ва айтадики, «яхши киши ёмонлиқ кўрмагай ҳаргиз», яъни яхши – яхши, бироқ сен ёмон бўлма, яхши бўл. Бунда «яхшилик» билан «ёмонлик» антитезаси дунёдаги барча ижобий ва салбий фазилатларнинг умумий тимсоли сифатида гавдаланади. Бир “яхши” сўзининг ортида фазилат, саховат, меҳр, жасорат, ҳиммат, кўйингки, борики инсоний фазилатлар мужассам бўлса, бир “ёмон” сўзи ҳам дунё-дунё ижтимоий категориялар мужассамга айланган.

Рубойининг бутун мантики, фалсафаси унинг сўнгги сатрида очилапти:

Ёмон бу – ёмон – жазо.

Шоир ўз салбий хусусиятли қаҳрамонини ҳарчанд ёмонликдан асрамасини, иложини қила олмади ва уни жазолади.

Рубойий ғоясининг схематик мантики шундай:

Вафо - вафо	жафо - жафо
(яхши) (яхши)	(ёмон) (ёмон)
Яхши – ёмон	Ёмон – жазо.

Бутун мунозара шу тўрт сўз (вафо, жафо, яхши, ёмон) воситасида ягона фалсафа – жазо билан ҳулосаланган.

Шу шаклда рубойининг жанр архитектоникаси инсон маънавий дунёсининг шундай нозик сирларини кашф этадики, бу кашфиёт бадийяти ўткир тил воситасида жарангдор янграйди.

2) «Бобурнома»да жой номлари герменевтикаси

Бобур адабий мероси матн хусусиятлари тахлили борасида унинг асар поэтикасини шакллантириш жараёнида қўллаган усуллари тадқиқи муҳим роль ўйнайди. «Бобурнома» асари бир томондан тарихий-мемуар асар бўлса, иккинчи томондан унда

қатор адабий-бадий маълумотлар мужассам қилинганлиги билан аҳамиятлидир. Асар матнини шакллантириш, унда адабий-бадий маълумотларнинг берилиш усули ўзига хос. Шонр асар матнини шакллантириш жараёнида Саргузаштнома жанридаги тарихий – мемуар асар сифатида «Бобурнома» нинг Марказий Осиё топонимикасига қўшган ҳиссаси бекиёс²¹.

Асарда келтирилган топонимик маълумотлар унинг герменевтик ғоясини мукаммаллаштириш имкониятларини кенгайтиради. Бобур қизиқиш савиясининг кенглиги асар топонимикаси аҳамиятини янада оширади. Асардаги киши номлари, сифат (ранг номлари) билан, «боғ» сўзи қалъа, навоҳи кент, -зор, -истон, -пур, -сти, -ия, дара, ғор, ўланг, работ каби қўшимча ёки сўзлар билан, ўсимлик ва ҳайвон номлари билан, нарсa, дарё, қўл, арпқ номлари билан ва қўшма отлар билан ясалган жой номлари учрайди. Баъзан жойлар қабила номлари билан ҳам юритилади (масалан чакрак эли – Чакрак 32-бет).

Бобур жой номларини келтириш билан бирга уларнинг таърифини, жой номининг қандай пайдо бўлганини таърифлаб ўтади. Бу ишни у бевосита ҳикоя ичида, воқеалар давомида бажарадики, асарнинг тарихий ва илмий аҳамияти, бинобарин, унинг бадиияти зўрайди.

1. Ҳодарвиш дашти ҳақида ёзади:

Хўжанд билан Кондибодом ўртасида бир дашт тушуптур. Ҳодарвишга мавсумдур. Ҳамиша бу даштга ел борур. Марғинноғаким, шарқидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандғаким ғарбидур доим мундин ел келур. Тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвиш бу бадияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирларини тополмай, «Ҳо дарвиш, ҳо дарвиш» дей-дей ҳалок бўлуптурлар, андин бу бадияни Ҳодарвиш дерлар (7-бет).

Биз бу таъриф воситасида «Ҳодарвиш» жой номини ундов (ҳо) ва шахс оти (дарвиш) дан ясалганини библиб оламиз.

2. Қўшма сўзли жой номлари «от-фёль» схемасида учрайди: Сайхун дарёсининг ёқасида, Такасекретку деган ерда, бу жиҳаттин ул мавзу бу номга мавсумдурки, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур (10-бет).

3. Бобур жой номлари таърифиға ҳар тарафлама ёндошади. Терминнинг пайдо бўлишиға асос бўлган ходисаларға ҳам

²¹ Бобур Ғ.М. Бобурнома. Т. 1989. Мисоллар шу нашрдан олинган

тўхталади. Жой номига тўла таъриф беришга интилади: Баъзи дерларким, бу ўланнинг оти кони обгир экандур. Вале тарихларда Конирил битурлар (46-бет). Ёки: Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи ҳўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар (47-бет).

4. Жой номларининг эски вариантларини келтиради ва янгисига солиштириб, унинг гайдо бўлиши учун асос бўлган воқеаларга боғлаб, қайси тилдан олинганини кўрсатади: Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча айтур, гўрхонани мўғул тили била қарши дерлар (47-бет).

5. Жой номларини бир-бирига солиштиради, киёслайди, жой номи маъносига изоҳ киритади: гайри Ҳиндустонни Хуросон дер, нечуким, араб гайри арабни Ажам дер (117-бет).

6. Бирор ҳудудда яшовчи аҳолининг айрим говушларни талаффузига-тилининг диалектик хусусиятларига асосан келиб чиққан жой номини ажратиб кўрсатади: Баъзи маҳал коф ўрнига гайн талаффуз килурлар, бу жиҳаттин ғолиб бу вилоятни Ламғон дебтурлар (121-бет).

7. Қўшма сўзли жой номларини ҳар бир компонентини алоҳида-алоҳида таърифлайди. Қўшиб қўлланишига асос бўлган ҳодисани кўрсатади: Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва гани билаи индурур учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тили бирла лиёр дермишлар (134-бет).

8. Жой номининг пайдо бўлишига асос бўлган предметга эътибор қаратади, предметнинг жойлашган ўрнини кўрсатади. Унинг ўша ер тилидаги номи ва она тилисидаги таржимасини беради: «Филни хотий дерлар, дарвозани пул. Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам килиптурлар Бу жиҳаттин Хотийпул дерлар» (313-бет).

9. Жойларнинг табиати, ёғингарчилик кўп ёки оз бўлишига ишора қилинган жой номларини кўрсатади: «Тўккуз руд ушбу тоғдин чикар, бу тоғдин ҳаргиз кор ўксумас. Бу жиҳаттин Қўҳи Сафид дерлар». (121-бет).

10. Ҳукмдорларнинг туғилган жойларини ва уларнинг қабрлари жойлашган ерларни келтириб, жой номига боғлайди: «Султон Маҳмуднинг, қабри газининг маҳаллотидадурки, султон қабри анда учун Равза дерлар» (126-бет).

«Бобурнома» да 921 та жой номларини учратиш мумкин. Улар мамлакат, вилоят, шаҳар номлари: кентлар, навоҳилар. Тузлар(майдонлар), боғ номлари, тоғлиқлар, кишлоқлар, бодиялар.

даштлар, чўллар, дара номлари, ўланлар, бандлар, кўталлар, рудлар, кўрғонлар ва ҳоказо ҳудудий бирликларга номлари остида гуруҳланиши мумкин.

Жой номларининг юқоридаги ҳудудий бўлиниши ҳамда номлар эволюциясини кузатиш миллий тил, миллий адабиёт ҳамда тарихнинг ҳали маълум бўлмаган қирраларини ўрганиш учун материал беради. “Бобурнома” да акс этган жой номлари таърифи асар бадияти юксалтириши билан бир қаторда унинг архитектурони орқали ифода имкониятларини ҳам оширади.

3. Қўкон адабий муҳити шоирлари ижодий меросининг поэтик таҳлили

XIX аср ўзбек мумтоз адабиёти ўзининг муҳим бадий – эстетик ҳамда ижодий – поэтик хусусиятлари билан ўздан аввалги адабиётдан фаркланади. Бинобарин, бу даврда ўзбек адабиёти ва адабий тили маълум янгиликлар, имкониятлар касб этди. Айтиш керакки, то XIX асрга қадар бўлган давр адабиётни бевосита Навоийнинг кучли таъсири остида шаклланди (Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда). Бироқ XIX асрга келиб ўзбек мумтоз адабиётига Фузулий ижодий мероси, форс – тожик адабиётининг таъсири кучайди. Қолаверса, адабиёт халқчиллик касб эта бошлади, унинг тили ва мазмуни реал қобқда миллийлашди.

Қўкон адабий муҳитида ижод қилган қатор шоирлар бевосита Фузулий асарлари, унинг тил хусусиятлари таъсири остида шеърлар ёздилар. Бу ҳол XIX аср биринчи ярми ўзбек адабиётининг баъзи поэтик хусусиятларида қатор ўзгаришлар ясади. Биз қуйида мана шу ўзгаришларнинг айрим қирраларини, уларнинг бадий матн герменевтик ва архитектуроник ҳамда поэтик тил тараккиётидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлашга интиламиз.

1) Амирий асарларида тил ва услуб масаласи

Шоир Амирсайд Мухаммад Умархон – Амирий 1787 йилда Қўконда дунёга келди, 1810 йилда хон қилиб кўтарилди. У давлат раҳбари сифатида ижтимоий – сиёсий ишлар билан бир қаторда бадий – ижодий фаолияти жараёнида ўзбек тили ва адабиётини такомиллаштиришда муҳим манба бўла оладиган гўзал шеърлар яратди.

Амирий ўзбек ва форс – тожик тилларида ижод қилиб, каттагина лирик девон мерос қолдирган. Унинг шеърларида ўзбек, форс-тожик ва қардош озарбайжон мумтоз адабиёти анъаналарининг энг гўзал хусусиятлари акс этган. Шоир девони ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, туюқ, рубоний жанридаги лирик шеърларни ўз ичига олади. Девон дебоча билан бошланади. Амирийнинг турли даврларда қўчирилган 26 та қўлёзма девони ҳисобга олинган. Бу қўлёзма девонлар Санкт Петербург, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро кутубхоналарида сақланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида Амирийнинг 17 та қўлёзма девони сақланади. Бундан ташқари шу институт фондида шоирнинг литографик усулда чоп этилган девон ва баёзлари ҳам бор. Булар Тошкентда 1888, 1898, 1901, 1905, 1907, 1910 йилларда чоп этилган ва Истанбулда 1881 йилдан 1887 йилга қадар 8 мартаба қайта нашр этилган асарлардир.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси қошидаги «Фан» нашриётида 1972 йилда мўътабар қўлёзма ва литографик девонлар асосида Амирийнинг девони кирил ёзувида чоп этилди. Девон дебоча билан очилиб, унда 216 ғазал, 6 мухаммас, 3 мусаддас, 6 туюқ ҳамда шоирнинг Навоий, Лутфий, Фузулий, Жомий, Бедил, Камол ва Захидий ғазалларига боғлаб ёзилган мухаммас жанридаги шеърлари мужассам қилинган²².

Амирий ўз асарларида турли мавзуларни истифода этади. бунинг натижаси ўларок шоир тавсифлаётган ҳолат ёки хусусият қатор жой номлари билан боғланади. Асар архитектурада шоир руҳий ҳолатининг инъикоси сифатида акс этган бундай лирик этюдларни тушуниш нафақат руҳий-психологик, балки географик, сиёсий-иқтимоий масалаларга боғлиқ эканлиги асар матнини тушунишда унинг мундарижасида ўрин топган топонимлар билан боғлиқ эканлиги маълум бўлади. Айрим ҳолларда топонимлар ғазал мазмунига мувофиқ равишда герменевтик жараёнда иштирок этади, ўзига хос маъно англатади:

Бош олиб ҳажрингда сайри Сабзавор айлай (274).

Сабзавор “ўтлоқ”, “жой номи” маънолари билан асар мазмун доирасини, унинг тушунилишидаги семантик парадигмани кенгайтириш учун қўллаган.

Шоир қатор топонимларни бир шеърда асар семантикасини шакллантириш учун жуфтлаб қўллайди:

²² Амирий Девон – Т. Фан, 1972. Мисоллар шу нашрдан олинган.

Гуржистон, Фарангистон, Рум,

Фарғона, Туркистон. Ҳиндистон (242).

Ёки: Нахованду Хросону Ироку Сифахон (59).

Шоир бир неча жой номларини бир асар, бир байтнинг ичида қўллади: Мулки Турон (207). Чину Хито(207). Бенгало (207), Кашмир (207) ва бошқалар.

Амирий шеърларида ўғуз лаҳжа белгилари кўплаб учрайди. Катор сўзларнинг шакл хусусиятлари турк, озарбайжон, туркман тилларига хос фонетик, морфологик хусусиятлар билан характерланади. Хусусан, кўранда (кўрганда маъносида 55), ўлмишам (бўлганман 38), хизра вердинг (хизрга бердинг 31), истарам (истайман 27), карариб (қорайиб 275), ошик бўлан (ошик бўлган 203), йиғларам (йиғлайман 189) қабиларда бу ҳол аниқ кузатилади. Шунингдек, айрим сўзлар ўғуз-кипчоқ лаҳжалари тилларининг луғат қатламига маъсублиги билан ажралиб туради. Булар қаторига ал (кўл 51), инжитиб (хафа қилмоқ 78), қучак (қичик 59), бузрук (қатта 59), қавлама (қувлама 49), чўх: чўқ (ўта, зўр), инонмоқ (ишонмоқ 267), ўсонмоқ(уялмоқ), бенгзатдим (ўхшатдим) қабиларни қиритиш мумкин. Айрим сўзларнинг фонетик таркиби архаик шаклга эга: йиди (ҳиди 183). Шоир асарларининг луғат таркибига нутқнинг оғзаки шаклига хос қўпол сўзларни (варваризмларни) ҳам қиритган:

Ўзгалар ҳусини тамошо айласам чиқсун кўзум (293).

Қофияларда ўзбекча сўзлардан кенг фойдаланади, бадий асар тилини янги луғавий элементлар ҳисобига бойитади.: бўйдошимудур (303), кокул (218), чоповул (218), подошингиз (88), қокимунг (316), қаланмасун (179), кўзғалмасун (207), итғали (274), кетғали (274), етғали (274), кенгашингиз (83), чибин (198), ишонмайдур (267), инонмайдур (267), ўсанмайдур (267). Радифлар қўллашда ҳам оригиналликка эришади: чўх (46), ўлтиргудек (112), сучук (113), қирпук (114), қорву қирмиз (86), кўзғалмасун (207), кокул (150), даста-даста (218).

Амирий реал адабий – лисоний муҳитда сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланади. Зид маъноли сўзларни жуфтлаб қўллаш орқали тазод санъатини яратади, асар тилини жилолантиради:

1. Мен киби даҳр ичра йўқ - боридин айтилмасун (196).
2. Бир чучук сўз битдим , аччиғи келса ул гул (95).
3. Баски ҳар нодон уринган ишни доно айламас (909).

4. Жаҳон совуклигида бор иссиқлик.

Не учунким келур килишдин кейин ёз (85).

Ўхшатиш – ташбеҳлар қўллаш борасида XIX аср ўзбек тилининг лексик – семантик имкониятларидан мукаммал фойдаланади. Шунингдек, янги ўхшатишлар яратишга эришади: Холни чибинга ўхшатади:

Лаби устида холи хуш шакар узра чибин тахсин (198).

Кенгаш сўзини мақсад, фикр маъносидида қўллаб янги тушунча ҳосил қилишга эришади:

Мен жон нисор эттим, вале сизнинг недир

кенгашингиз (83).

Бошқа ўринда шу сўздан ўхшатиш учун муваффақиятли фойдаланади:

Бошин эгиб бир-бирига кенгашди икки қошингиз (83).

Форсча изофали бирикма қўллаб ўхшатишни қучайтиради:

Йнди васлнндин менга юз доғи хирмондур насиб,

То қошинг ёйини янги ойининг қурбониман (183).

Ўхшатишлар қўллаш жараёнида этник номларни семантик муомалага киритади:

Кўзлари ишк аҳлининг динин тароҷ эттилар

Ҳеч ким топмас омон ул турклар яғмосидан (210).

Ўзлашма сўзни ўз қатламдаги сўзлар билан алмаштириб янги ўхшатиш, бинобарин, янги тушунча ҳосил қилади:

Куйган юракнинг шўрини ашким фузун этар.

Андокки туз суйи била бўлғай қабоб талх (45).

Шоир бадий санъатлар қўллаш борасида ўзбек тилининг луғавий имкониятларидан муваффақиятли фойдаланади. Фикрни лўнда, жозибали ифодалаш учун турли антитезалар ясайди:

Хоҳ ўлтурсун кўзию хоҳ тиргузсун лаби

Мехрибон дерлар ани, номехрибон дерлар ани (138).

Ёки

Себи ғабғаблар фирокида бихидек сарғариб (74).

Жумласида олма (себ)нинг ранги билан биҳи рангини солиштириш орқали лирик қаҳрамон ҳолатини шарҳлаш учун янги луғат, янги ўхшатиш, янги тушунча ҳосил қилмоқда. Сўзларни янги, оригинал маънода қўллаш билан уларнинг семантик – стилистик доирасини кенгайтиради:

Нозанинлар ваъдасин ёлғон билурлар пухта эл

Ваъдан хом ила бизни бадгумон қилмоқ недур (72).

Юкоридаги кискача тахлил шуни кўрсатадики, XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган шоир Амирий ўз даври бадий тилининг лугавий имкониятларидан кенг фойдаланган ҳолда юкори савиядаги бадий асарлар яратишга эришган. Сўзларнинг семантик – стилистик имкониятларини кенгайтириб, бадий санъатлар орқали янги тушунча, янги мазмун ижод қилган. Бадий тилнинг лексик -семантик таракқиёти учун ҳисса қўшган.

2) Нодира асарларида бадий тил бўйича мулоҳазалар

Мохларойим Нодирадан бизга қадар учта девон етиб келган. Уларда шоиранинг Комила, Нодира ва Макнуна тахаллуслари билан ёзилган ўзбек ва тожик тилларидаги лирик асарлари жамланган. Шоира ўзбекча девонига ёзган дебочасида Навоий, Фузулий, Амирий девонлари катори саройдаги хаттот аёллар иштирокида ўзи ҳам девон тузганлиги ҳақида маълумот берса-да, ҳалигача шоира ҳаётигида кўчирилган ёки унинг ўз дастхатидан иборат бўлган асарлар топилганича йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида Нодиранинг XIX асрнинг иккинчи ярмида кўчирилган тўла бўлмаган бир девони (инв.4182), форс-тожик тилидаги Макнуна тахаллусли девони (инв. 7766), Қўлёмалар институти фондидан олинган яна бир девони (инв.313) сақланади.

1988 йилда шоиранинг Комила тахаллуси билан ёзилган янги девони топилгач, шоира ижоди бўйича янги маълумотлар аниқланди. Девон текширилганда унга шоиранинг ўзбек тилидаги шеърлари тўлалигича Комила тахаллуси билан киритилганлиги аниқланди. Шундай қилиб, Нодиранинг бугунгача аниқланган ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари ўн беш минг мисрани ташкил қилмоқда.

Нодиранинг ўзбекча девонлари шоиранинг каттагина дебочаси билан очилади. Уларда шоиранинг ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, таркиббанд, таржибанд ва фироқнома каби адабий жанрларда ёзилган асарлари асарлари жамланган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан» нашриётида 1993 йилда шоиранинг ўзбекча асарларидан иборат баёзи чоп этилди²³.

²³ Нодира Баёзи. Т. Ған 1993. Мисоллар шу нашрдан олинган

Нодира асарлари товуш тизими ўрганилганда кўп ҳолларда сингармонизмнинг бузилганлигини кузатиш мумкин. Кўнғил, кўча, кўшқ каби сўзлар жўналиш келишигининг -ға, -ка шакли билан турланади. Аксинча, туфроқ, қош сўзлари бу келишкннинг юмшок -га, -ка шакллариини олган. Айрим ўринларда танглай ва лабиал гармониянинг сакланган ўринлари ҳам бор: масалан, кўзлари, йиғлади, учургандек, оёғига, елга, кўзумга, кўнғлум, келакўр, ўлдугум, юзлугум каби сўз шаклларида бу ҳол кузатилади.

Нодира асарлари тилининг энг характерли хусусияти бу – замондошларида бўлгани каби кўп ҳолларда сўз ва сўз шакллариининг ғарбий туркий тилларга ҳос вариантлари кўлланганлиғидадир. Хусусан, жўналиш келишиги – а(йа) билан ифодаланади: жаҳона, муға, кўзгуя, доға қабиларда. Қолаверса, берди-верди, бундай-бўйла, йўк-йўх, кўп маъносида чўх кўлланиши бу фикрларни тасдиқлайди.

Нодира бадий адабиёт тилига қатор янги сўзларни олиб кирди: бепарда, сангдил (тошбағир), таноб, часпон(васса), осори муҳаббат (муҳаббат ёдгорлиги), бўрут, мийно(вино), тугма, магас, абраш, харпош(тошбақа), ёвар ва бошқалар. У ўз асарларида эски ўзбек тилидаги синонимик бирликлардан маҳорат билан фойдаланади: ал -кўл, ўк - пайкон, юз – сад, маслаҳат –кенгаш, туфроғ - туроб, киңрик-мижгон каби.

Шоира асарлари тилида оригинал ўхшатишлар кўп учрайди. Ўхшатишлар учун халқ жонли тилидан ҳамма учун тушунарли бўлган луғавий воситалар танлайди:

Не маҳфилда шахду шакар яландинг

Ки, бир – бирига чоспондурлар икки лаб. 26.

Ёки

Кўзларим йиғлади зулфингни кўриб

Ки ёғин бопсидур тийра булут. 98.

Тазод санъати ҳосил қилиш учун зид маъноли сўзлардан унумли фойдаланади:

Ёр учун агёр дардин тортамен,

Кўрмадим бир ёрни агёрсиз.

Ёки

Қизил қондур сиришким, заъфарондур чехраи зардим,

Мени ким кўрса фарқ этмас, ҳазон бирла баҳоримдин. 76.

Ўхшатишлар яратиш борасида тарихий шахсларга ишора қилиш икки санъат ҳосил қилишга эришади:

Кўздаги мижгонларингни килки Бехзод айлагач. 98.

Нодира асар тилининг лугат катламини шакллантиришда ҳам ўзига хосликка интилади. Асарларида тил лугат таркибининг маълум бир мавзу гуруҳига кирувчи терминларни келтиради. Бу ҳол унга асар архитектуроникаси орқали маълум ижтимоий руҳни шакллантиришга ёрдам берган. Масалан: бурут, мийно, санжоб, часпон, пирохан, олма, жигар, муг, фохта, булбул, мор, киш, баҳор, турра, соч, муғилон, хорпош, ўк, пайкон, килк, кўзгу кабилар.

Нодира зулласонайн шоира сифатида форс-тожикча шеърлар ёзди. Икки тилли ижод шоирага айрим форс – тожикча лугавий бирликларни ўзбекча шеърларига олиб киришига имкон берди. Айрим ҳолларда ўзбекча сўзлар воситасида форсий изофа яратади: тани лоғари, мойили ағёр, мўйи миён, хокони Хито, халифаи Рум, гулшани ғам ва бошқалар. Радиф ва кофияларни шакллантиришда туркий сўзларга мурожаат қилади. Хусусан, келди, ўлай, мени, айру, ўргилай, найлай, этмак, керак, кенгаш, йўх кабилардан кофия ва радиф сифатида асарларида кенг фойдаланилади.

Синонимик каторлар яратишда ҳам ўз ва ўзлашма катламга оид сўзларга мурожаат қилади:

Ҳажр ичра фирок шиддатидин

Йўк нолаю сад ҳазор фарёд 87.

Нодира асарлари тил хусусиятларини кузатиш орқали шундай хулосага келиш мумкин: шоира ўз асарлари бадий савиясини ошириш мақсадида ўзбек тилидаги лугавий бирликларнинг семантик-стилистик хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланди. Ўзбек бадий адабиёти тилини янги сўз ва иборалар ҳисобига бойитди, унинг архитектуроник ифода имкониятларини шакллантириш борасида ўз асарларининг герменевтик истифодаси вариантларини кенгайтди.

3) Увайсий шеърятини тилида ўғуз лаҳжа белгилари

Жаҳон отин Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган истеъдодли шоирадир. Увайсийнинг 1857-1858 йиллар орасида Муҳаммадшоҳ Юнусхон томонидан кўчирилган девони Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида инв. 1837 – ш рақами остида сақланади. Девонга шоиранинг 269 ғазал, 29 мухаммас, 55 мусаддас, 1 мурабба ва «Қарбаломна» ёки Шаҳзода Ҳасан ва шаҳзода Ҳусайн» достони ҳамда «Воқеоти Муҳаммад Алихон»

номли асарлари киритилган. Увайсийнинг ҳамма асарлари ўзбек тилида бўлиб, девондаги асарлар орасида Навоийнинг 9, Ғофийнинг 3 ва Амирийнинг 5 ғазалига мухаммаслари мавжуд.

Увайсийнинг 1960 йилларда топилган бошқа 3 та девонида ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, мураббаъ, мустазод, маснавий, рубоий, китъа, туюк ва фардлар жамланган бўлиб, улар ўн минг мисрадан ортиқроқ шеърни ташкил қилади.

Увайсий шеъриятида ғарбий турк тиллари, хусусан, Ғофий асарлари тилининг кучли таъсири сезилиб туради. Унинг асарларида куйидаги ўғузча сўз ва сўз шакллари учрайди: ачмадугим, ковламоқлиғ, ўқсутма, булбули баналайим, банга, билман, айтурам, бўлмишам, начук, эла, йўқтур, доғ ўлди, чўх, сак ўлуб, қилан, солан ва бошқалар.

Увайсий девонида шевага хос сўзлар ҳам учрайди: шатта урди, кетти мағриб, ҳиммат кўрин белга танғиб кирдим муҳаббат йўлига ва бошқалар. Бу ерда шатта тез ва аниқ ҳаракат, танғимок эса, боғламоқ маъносини англатади.

Увайсий ўз шеърларида сўзларнинг архитектуроник имкониятларидан мукаммал фойдаланиб, янги жумла, оригинал ташбех, энг муҳими оригинал герменевтик ассоциация ярата олади. Бинобарин, янги тушунчаларга асос солади. Масалан, «Билсанг мени жононима, деҳкони муҳаббат» жумласида форсий изофадаги деҳкони муҳаббат жумласи ўзининг турли маъно силсилалари билан инсон тушунчалари дунёсини кенгайтиради. Бу каби оригинал ассоциациялар мураккаб лисоний воситалар билан таъминланиб, сўз ўйини орқали маънони кучайтиришга хизмат қилган.

Шоира шеърларида мақол ва ҳикматли сўзларнинг салмоғи асар маъно ташиш имкониятларини кенгайтирган. Маълумки, ҳикматли сўзни ғазал таркибига сингдириш алоҳида бадний маҳоратни талаб қилади. Токи ижодкор уни қайта ишловдан ўтказадиган, унга янги маъно юқини ортади, шакл ва маъно архитектуроникасини мукаммаллаштирган ҳолда тақдим қилади:

Тил агар мазкурлиғда ўлса, нодонлиғ бу дам.

Карвон йўлдин адашгай моҳи тобондин жудо.

Айрим ғазалларида рамзий тимсолларни қўллаб, уни тақрир санъати билан безайди, маъно парадигмаларининг янги рангларини топади:

Тоғ ҳамун соҳиби Фарҳод, Мажнун дўстлар.
Мажнуни Фарҳод. Ширин тоғ ҳамун дўстлар.

Сўзларни жуфтлаб қўллаш билан қатор санъатлар воситасида асар тилини шакллантирар экан, лексик-семантик архитектура маънонинг экспрессив, жарангдор, инсон ҳиссиёт дунёсининг янги жилдоларини очганлиги билан фарқланади. Ваҳоланки герменевтик шароит имкониятлари кенгайди:

Кундузум – тун, кўкрагим – хун, коматим – нун дўстлар.

Даҳр-дун, ҳеч киму иқболи ва жун дўстлар.

Увайсий ғазалларида Хўқанд, Ўратепа, Кўҳан, Муғ йўли, Араб, Ажам каби жой номлари Хожан Аҳрор, Қозихонум, Қозоқойим каби киши номларининг учраши асарларида географик ифода ҳолатлари кенглигидан далолат беради. Қолаверса, шоиранинг фикрлаш, эмоционал баён зоналари миллий-ҳудудий қобиллардан чиқиб умуминсоний аҳамиятга дохил эканлигини билдиради.

Шоира шеърларнинг архитектурани кирраларини тузар экан, радиф ва кофияларнинг лексик-семантик оригиналликни таъминлашга интилган. Ваҳоланки, бундай оригиналлик ўтуғум, айру, доғ ўлди каби радифлар, курашқа, қуяшқа, қарашқа, ашқа, қошқа, ошқа каби жонли тил луғат таркибидаги сўзлар ва сўз шаклларида намоён бўлгани ҳолда шоира руҳий ҳолатининг истисноли, бошқалардан фарқли манзараларини акс этиши учун замин яратган. Бадий адабиётда асар оригиналлик лексик-семантик воситаларнинг янги, теша тегмаган, ўйноқи бўлганлиги билан баҳоланади. Аввалда қўлланилмаган ёки кам қўлланилган сўзларга мурожаат қилиш ҳамда уларнинг лексик-семантик имкониятлари билан янги герменевтик муҳит яратиш Увайсий лирикасида ғазалларнинг архитектурани имкониятларини кенгайтирган. Бу жумлага ястанибдур, тонмоқ, нола, қабз, қайу ва бошқаларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Жаҳон отин Увайсий шеърини поэтик кирралари герменевтик таҳлили XIX аср ўзбек адабий тилининг ифода имкониятларини кенгайтирган, уни янги шакл ва мазмун билан бойишига, бадий тилнинг луғавий имкониятларини кенгайтишига хизмат қилган.

4. Огаҳий лирикасида ғоявий мотив ва бадний –дисоний парадигмаларнинг герменевтик таҳлили

Мухаммадризо Огаҳий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ёрқин сиймолардан биридир. Шоир ижодий меросининг характерли хусусиятларидан бири - лирик асарларининг энг муҳим ғоявий мотивларини ташкил этган мавжуд ижтимоий муҳитга нисбатан исён, ундан зорланиш мотивларининг инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари билан уйғун ҳолда берилиши.

Ўрта асрларнинг бўғик- Огаҳийга замондош муҳитида риёкор, алдамчи ва мустабид ҳукмдорларнинг идеологиясига айланган диний мутаассиблик ҳар қандай озод ва илғор фикр ҳамда ҳаракатни бўғишга хизмат қилар эди. Дин мунтазам равишда ҳукмрон синфларнинг манфаатини ҳимоя қилган, ҳолбуки, дин пешволарнинг аксари сотқин ва иккиюзламачи бўлиб, уларнинг фатвоси эса қонун қучига эга эди. Огаҳий мана шундай муҳитда халқни маърифатга қорлади, қатта жасорат кўрсатгани ҳолда илм-маърифатни тарғиб қилди, маърифатпарварлик ғояларини илғари сурди:

Илм андоқ ганжи нафеъдур бани одамғаким

Қимда ул бўлса, ики олам бўлур обод анга

Қасби илм этмай киши гар қолса маҳзи жаҳл аро

Икки олам обрўси бўлғуси барбод анга²⁴.

Шоир ғазалларида шахс ҳаёти билан боғлиқ бўлган масалаларидан тортиб, даврнинг муҳим ижтимоий масалалари ҳамда фалсафий фикрлари ақс этган, уларда мавжуд жамиятда жохил, фосик одамлар давлатманд бўлганлиги учун иззат-ҳурматда бўлиб, ақлли, доно, ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи одамлар ҳорлиқда яшаганликлари афсус билан қайд қилинади:

Одам улдур бу жаҳон аҳли аро

Қайси ҳайвоннинг эса сийму зари

Қирмағай зарсиз кишилиқ сониға

Саъдий ўлсун фазл аро ё Анварий II жилд. 66-бет.

Огаҳий ҳажвий асарлар яратиш борасида Навоий ва Мунис аъёналарини давом эттиради. Муниснинг “Рўза” ғазали таъсирида

²⁴ Огаҳий. Асарлар. 2-жилднинг 1-жилд. -Тошкент. 1971. 71-бет. Кейинги мисоллар ҳам шунингдек олинган.

“Рӯзи айлаб мани басе дилтанг” мисраси билан бошланадиган ғазалини яратади. Бу ғазал Огаҳийнинг услуб ва тил жиҳатидан энг содда ва равон ёзилган асарларидан бири бўлиб, уни ўқиганда ўқувчи кўз ўнгига кўзлари нурсиз, ранги саргайган, букчайиб хаёлга толган касалманд бир киши пайдо бўлади. Бу ғазал халқ кўшикларини эслатади, унда сўзлашув тилига мансуб катор сўз ва иборалар мавжуд, бу ҳол, айниқса, шеърнинг кофиясида ёрқин намоён бўлади.

Даврнинг ижтимоий бўҳронлари яққол акс этган “Қиш” радифи ғазалида Огаҳий меҳнатқаш халқнинг, оғир аҳволи, юкори табақа вакиллари, ҳоким синфлар, бойлар, савдогарларнинг мунофиқлиги ва шафқатсиз эканлигини, инсоний фазилатлардан маҳрум жамиятдаги бир-бирига зид ҳаётни тасвирлайди. Одамларнинг яшаш тарзи ва қиёфасини очиб бериш учун шоир турли адабий-лисоний воситалардан: қаҳратон киш, қақшатқич совук қабилардан ўринли фойдаланади ва ишонарли манзаралар яратишга эришади:

Не билурсан кечалар фақр аҳлидин не ўтканин,

Бистари заррин уза эй кин қилурсан хоб киш.

Ул гадо ҳолига раҳм этким, совукдин ҳар кеча.

То саҳар афғон чекиб ашқин тўкар йиғлаб киш.

Эй гани, бокғил ялбиглар ҳолига бу шукр учун

Ким киярсан тув-бату қоким ила синжоб киш.

Огаҳийнинг сурати ҳолига бокким айлади

Ашқи ҳар ёндин оқиб рухсорин астарлоб киш.

I жилд, 239-бет.

Шоир моддий ва маънавий бойликлар яратадиган, бироқ ўзи ҳамиша муҳтожликда, қашшоқликда яшайдиган, меҳнатининг рағбатини кўрмайдиган, умри азобда ўтиб бораётган халқнинг ғам-кайғусини ифодалайди. Меҳнатсиз талон-тарож йўли билан бойлик орттириб, умрини айшу-ишратда ўтказаётганларга ўз нафратини йўллайди:

Тараб базми аро бекорлар доим қилиб ишрат

Ҳамиша хизмат аҳли мубталодур ранжу меҳнатда.

Аларким беҳунардур дам-бадам хилъат кийиб қат-қат

Ҳунар аҳли вале муҳтождур, бир қўҳна қисватга.

II жилд, 33-бет.

Огаҳий жуда оғир, мушкул замонда яшади. Бир томонда хонлар, беклар ўртасидаги бетиним низо, қон тўкиш ва ташвишлар,

бир томонда заминдор, давлатмандларнинг зулми, бошқа бир томонда бу зулмларга сабр-тоқат билан чидашга, мўминликка чакирувчи шайху уламолар ва ҳақозо. Шоир золим шохларни, талончи бойларни, фосик, муттаҳам дин пешволарини фош этиш, танкид қилиш билангина чекланмади, халққа қилинган жабр-зулмни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмаслигини айтди:

Зулм ила еткурган зоринг раият кўнглига

Бир жароҳатдурки, бутмас ҳеч бир малҳам ила.

I жилд. 84-бет.

Оғаҳий бошқа бир туркум шеърларида баҳор манзараларини ажойиб маҳорат ва шодлик, руҳий кўғаринкилик ва эҳтирос билан чизади, қуйлайди, уларни севинч, реал ҳаётга бўлган мухаббати билан қориштириб беради. Шу орқали инсонни табиат гўзалликларидан илҳомланишга, шодлик ва нафосатга интилишга чакиради, даъват этади. Оғаҳий табиат кўринишлари, мавсум манзараларини тасвирлаш орқали инсон тақдирини, замон оламларини, ўзининг юрак дардларини ифодалайди. Баҳор фасли, баҳорги шаҳар ва саҳрони олқишлаган шоир бир ғазалини қуйидаги сатрлар билан якунлайди.

Фироқ ичра дема сўз Оғаҳийга шаҳру саҳродин.

Ким андуҳи ғамин дафъ айламас ҳам шаҳру, ҳам саҳро.

I жилд. 84-бет

Оғаҳий инсофли-номусли, озод ҳаётни қуйлайди, инсон дили ҳамда ҳаётини безайдиган табиат гўзалликларини тараннум этади, инсон қадри, эркини, унга бўлган севги ва садоқати орқали инсоннинг бахт-саодатини ардоқлайди. Бинобарин, у бир томондан жамиятдаги айрим ноқонуний иллатлардан нафратланса, иккинчи томондан табиат, табиат фасллари, манзараси, боғу бўстонлар, наврўзни олқишлаб шундай ғазаллар битадик, уларда табиат манзараларининг сирли мусикаси, ҳар қандай инсоннинг ҳам кўзига қалинавермайдиган назокату латофати сеҳрли минераларда уфуриб туради:

Ўйла еткурди жаҳонга зийнату оро баҳор

Ким бори ер юзи этти жаннат- ул маъво баҳор.

Оби ҳайвондек сузук су в ҳар тараф айлаб равон

Қилин саҳроға тароват ўзгача пайдо баҳор.

Тоза жон еткурди сарто-сар раёҳини жисмиға

Жон физо ел эстуруб ҳар ён масиҳ асо баҳор.

I жилд. 177-бет.

Огаҳий лирикаси ҳаётӣ, реал манзараларга бой. Унда инсонпарварлик ватанпарварлик ғоялари билан, инсон тақдири муаммолари билан, ёмонликдан нафратланиш, олийжанобликни улуғлаш билан уйғунлашиб кетган. Ўзининг шеърларида реал инсоний ҳиссиётларни, руҳий кечинмаларни, шодлик ва кайғу, дил изтироби ва интилишларини ифодалайди.

Таассуф билан таъкидлаш лозимки, ижтимоий муҳит ҳар донм ҳам шоир калб кечинмалари ижобийлигининг сақланиб қолишини таъминлай олмаган. Бинобарин, шоир асарларининг маълум қисмида ёлғизлик, ижтимоий муҳитдан нолиш, маҳзун кайфиятга чорловчи мисралар учрайди. Шоир шахсий кечинмалари, шахсий ҳаётига оид ҳолатларни ҳам юксак маҳорат билан тасвирлайди.

Оллоқулихон давлатида мироблик вазифасида хизмат килган Огаҳий хизмат вазифаси доирасида халқ ҳаётини ўрганади, унинг оғир аҳволини янада теранроқ англай бошлайди.

Шоир психологиясидаги демократизм, халқпарварлик хон бошлик сарой ахллари билан шоир ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлишига олиб келади. Бу ҳол, албатта, шоирни руҳий кийноққа солади, азоблайди. Натижада у саройни тарк этади:

Неча умрлар қилдинг аҳли шохга хизмат

Тарк этиб ани эмди, факр элига хизмат кил.

I жилд, 322-бет.

Умрининг охирларида шоирнинг аҳволи янада оғирлашади. У муҳтожликдан, ёлғизликдан ва қариллик азобларидан зорланади. Умр йўлдошидан айрилган дамларида ғам-аламга тўла мисраларни яратади:

Кўйинг йиғлайки ушбу кун севар ёримдин айрилдим

Муруватлиг, муҳаббатлиг вафодоримдин айрилдим

Баҳори васл аро бир андалиби хуш наво эрдим

Етиб хижрон хазони тоза гулзоримдин айрилдим

Қарилиг чоғида қувват кетиб афтода бўлганда

Жувон давлат, фалак кудрат, мадақкоримдан айрилдим

Мани мотам тунида Огаҳийдек ёлғуз, эй аҳбоб

Кўйинг йиғлайки ушбу кун севар ёримдин айрилдим.

I жилд, 368-бет.

Яна:

Бугун эй дўстлар холим хароб ўлғонга йиғларман

Ки, яъни дарди доғим беҳисоб ўлғонга йиғларман.

I жилд, 370-бет.

Яна:

Етиб васлингга бўлди барча олам шод, ман қолдим
Даме бўлмай фирокинг бандидин озод, ман қолдим.

I жилд, 359-бет.

Каби мисралар ҳам шоир кайфияти, ички кечинмаларининг инъикосини тушунишнинг реал калити ҳисобланади.

Огаҳий лирикасида етакчи мотивларидан бири ишк-муҳаббат. Бу мотив нафакат кўҳна, балки анъанавий, айни вақтда замонавий ҳамда бетакрор манзараларга эга. Ҳар бир давр ижодкори бу мавзуга мурожаат қилиш жараёнида унда ўз даврига хос ҳиссиётларни, муҳаббат манзараларини янги лисоний воситалар, янги тушунчалар воситасида тасвирлайди. Анъанавий образларга янги маъно, янги моҳият бахш этади. Огаҳий лирикасида муҳаббат мавзусининг инъикоси ҳам бу имкониятдан истисно эмас.

Огаҳийнинг бу мавзуга бағишланган асарлари марказида лирик қаҳрамон ошиқ-шоирнинг ўзи ва унинг маҳбубаси туради. Шоир –ошиқ оддий инсонларга хос фикр ва ҳаёл эгаси сифатида бой руҳий олам билан яшайди. Шоирнинг- ошиқнинг руҳий ҳолатини ва маъшуканинг сифатларини тасвирлаш учун гўзал ва образли бадний-лисоний воситалардан фойдаланади:

Юз очиб келган бу тун базминга дилбарму экан.

Ё шаби кадр ичра туккан моҳи анворму экан.

Юзда лаълиму экан берган манга жон лаззатин

Йўкса жаннат гулистони ичра кавсарму экан.

Огаҳий назм айлаган сўздурму лаъли васфида

Ё чекилган риштага сероб гавҳарму экан.

II жилд, 10-бет.

Шоир ўз холи зори баёнида диалог усулидан ҳам муваффақият билан фойдаланади:

Дедим ул шўҳға: ишқингда хаста жону зоримдур.

Деди: онинг давоси нўш лаъли шахд боримдур.

Дедим: тинмай чекар кўнглум дами оху фиғон, эй гул

Деди: ул андалиби зору бесабуру кароримдур.

Дедим: ҳар дам нединдур Огаҳийға лутф-эхсонинг

Деди: бори ғамин ишқим чекарда устиворимдур.

I жилд, 169-бет.

Огаҳий олижаноб, вафодор ёр образини яратади. Уни тавсифлайди, кўктарга кўтаради, унга сиғинади. Шунингдек, айрим шеърларида алдамчи, бевафо ёр образи ҳам иштирок этади.

Бундай алдамчи ва бевафо ёрга шоирнинг муносабати жуда мураккаб: у гўзал, назокатли, ўйноки ва жозибали. Шунинг учун уни севмасдан бўлмайди. У юракни ёндиради, сергак онгни лол қилади, ҳиссиёт тизгинини ўз қўлига олади. Шу билан бирга у ёлғончи ва хийлакор. У ўзининг ёлғончи ва хийлакорлиги билан ғурурланади: сўзда содик, вафодор, бироқ амалда алдамчи, бевафо. Тунларни ағёр кучоғида ўтказди, май ичди, айш қилади. Натижада, шоир канчалар гўзал бўлмасин бундай маҳбубадан воз кечади:

Ваҳки мандин ёширун ёр ўзгаларга ёр экан,
Кечалар хилват аро базми ниҳони бор экан.
Ошкоро тил учи бирла бўлуб мойил манга
Кўнгли майли ўзга элга ёшурун бисёр экан.
Ёр топмишлар ракибу муддаийлар олинда
Огаҳий, эмди сенга ул куй аро не бор экан.

I жилд, 396-бет.

Огаҳий лирикасидан ағёр образи ҳам кенг ўрин олган. Ситамкор маъшука ошиқни қийнаш, азоблаш мақсадида ағёр билан ҳамсухбат бўлади, унга нозли табассумлар ҳадя қилади. Бу ҳолатни кўрган ошиқ ҳасрат ўтида ёнади, бетокатланади:

Йўқ ажаб бетокат ўлсам ўзгача, эй дўстлар
Ким бу дам ёрим эрур ағёрга ёр ўзгача.

II жилд, 50-бет.

Севиш-севилшнни саодат деб билган ошиқ севикли ёр ҳаёли билан яшайди, ундан мурувват иштайди, ағёр висолига талпиниб, мени ҳусни жамолингдан маҳрум қилма, деб илтижо қилади:

Хилвати васлинг аро ағёрни маҳрам қилиб,
Айлама маҳрум ҳусни бемисолингдин мени.

II жилд, 64-бет.

Огаҳийнинг лирик мероси орасида рубоий, туюқ ва китъалардан иборат тўртликлар ҳам муҳим ўрин тутди. Шоир рубоийлари даврининг энг муҳим масалаларни юзасидан ҳукм чиқаради, эзгулик ва яхшилиқни улуғлайди, ёмонлик ва жабр-зулмни қоралайди.

Огаҳий бир рубоийсида Навонийга хос мотивларни такрорлайди: бириинчи мисрада тиканни парвариш қилган билан гулга айланмаслигини, иккинчи мисрада зогни тарбия қилган билан ундан булбул чикмаслигини мушоҳада оркали ифодалайди. Кейинги икки мисрада юкоридагилардан чиқарган хулосасини

умумлаштиради: ёмон кишига минг марта яхшилик қилинса ҳам,
унда яхшилик нияти пайдо бўлмайди:

Қилмок билан парвариш тикан гул бўлмас.

Ҳам тарбият ила зот булбул бўлмас.

Гар асли ёмонга яхшилик минг қилсанг

Яхшилик онинг нияти бил қулл бўлмас.

II жилд, 277-бет.

Огаҳий рубойлари мукаммал фалсафий таҳлилнинг меваларидир. Рубойлар ўзларининг мавзу хусусиятларидан қатъий назар етук, теран ҳикматларга бойлиги билан ажралиб туради. Шоир севги садокати мавзусидаги бир рубойида бевафо киши ошиқ деган номга лойиқ эмас, чунки унинг ёрсиз кечаларда чеккан ҳижрон азоби ёлғон, деган фикрни ифодалайди:

Ҳар кишики тариқи ншқ аро содиқ эмас,

Ошиқлик онингдин кишига лойиқ эмас

Ҳар нечаки чекса туну кун оҳу фиғон

Билгилки, жамолни ёрга ошиқ эмас.

II жилд, 281-бет.

Огаҳий туюқларида ҳам ўзига хос поэтик маҳоратни кўриш мумкин. Шоир сўзларининг шакл ва маъно хусусиятларидан мукаммал фойдаланган ҳолда ўзбек бадий нутқининг гўзал намуналарини яратишга эришган.

Чехрасининг гарчи муҳрик нори бор.

Бергуси доим ниҳоли нори бор.

Сигмағунг базми аро эт, мудданӣ.

Термудуб турма бу ерда, нари бор.

II жилд, 290-бет.

Шоир китъаларида теран фалсафий фикрлар акс этган. уларнинг бош ғояси дидактика, яъни инсон тарбияси. Китъаларда қаноат, яхшилик, адолатпарварлик ва илм улуғланади, бахиллик, пасткашлик каби салбий одатлар қораланади.

Огаҳий бир китъасида «Севмаганга суйкалма» деган халқ таъбиридан ижодий фойдаланади. чин севгида зўрлик ёки зўравонлик эмас, балки икки севишган кўнгилнинг ўзаро майли бўлиши зарурлигини уқтиради:

Эй кўнгул кимсақим сени севмас.

Қоч, онинг теграсига айланма

Ки насиҳат қилурда ўтканлар

Дедилар: севмаганга суйканма.

II жилд, 266-бет.

Шоир яна бир китъасида «Меҳмон отангдан улуғ» деган халк таъбирини мисралар замирига сингдириб, агар сенинг уйингга меҳмон келса, унга уйингнинг тўридан жой бер. Майли у сенга ҳоҳ дўст, ҳоҳ душман бўлса ҳам, дейди:

Агар меҳмон сенга ўлса муяссар
Агар жонинг уйин жой эт муқаррар
Чу меҳмон дўстингдур, ҳоҳ душман
Очиқ юзликни-ю иззатни қил фан.

II жилд, 266-бет.

Огаҳий лирикасининг катта қисмини муҳаммас, мусаддас, мусамман, мустаҳзод, таржиъбанд, маснавий жанрларида яратилган шеърлар ташкил қилади. Бундай асарларида ҳам шоир ўз даврининг характерини, инсон ва унинг қисмати, самимий муҳаббат ва эзгуликни тараннум этади. Шоир лирикасида умуминсоний туйғулар барқ уради, лирик қаҳрамон ҳаёт ғўзалликлари, висол лаззатидан маст бўлади.

Замон адолатсизликлари, турмуш қийинчиликлари, ҳаёт зиддиятлари шоирни вақти-вақти билан умидсизлик қайфиятларига берилишига мажбур қилади. Бундай ўткинчи ҳолатлар оз-бўлсада Огаҳий ижодининг маълум қисмини ташкил қилади. Бирок шоир лирикасининг асосини, инсонпарварлик, келажакка умид, умуман, умидбахш орзулар, ҳаётга муҳаббат, севинч, шодликни тараннум этган мисралар ташкил қилади. Буларнинг ҳаммаси шоир лирикасининг архитектурани кирраларини ташкил қилган бадний – лисоний воситалардан мукаммал фойдаланилган мисраларда ўзининг ёрқин аксини топган.

Огаҳий лирик мероси юзасидан олиб борилган герменевтик таҳлил бадний матнда шоир руҳий олами, безовта ва бетакрор қалб манзаралари парадигмалари нақадар ранг-баранг ва мазмундор эканлигини кўрсатади. Ижтимоий ҳаёт манзаралари табиат манзаралари билан уйғунлашганда шоир инсоният дунёсининг сеҳрли манзараларини бадний матнда сўз маъноси устига юклайди.

IV БОБ. МУҲАММАД ШАБОНИЙ ИЖОДИЙ МЕРОСИНИНГ ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲЛИЛИ

Темурийлардан кейин қарийб юз йил ҳукм сурган шайбонийлар сулоласига асос солган Муҳаммад Шабонийнинг сиёсий фаолияти озми-кўпми ўрганилган бўлса-да, лекин унинг адабий-ижодий мероси узок вақтлар эътибордан четда қолиб келди.

Муҳаммад Шабоний ўз даврида соҳиби девон шоир сифатида маълум ва машҳур бўлган. Унинг лирик мероси ғазал, қасида, рубоий, туюқ, муаммо ва бошқа жанрдаги шеърлардан иборат. Бундан ташқари Шабоний тил илми ва ислом қонуншунослигига оид рисолалар тузганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шабоний девони Ўзбекистонда қам ўрганилган, шу боис шоирнинг ижодий олами ҳамда лирик меросининг ўзбек поэтик тили, бадий тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлаш борасида асарларининг поэтик – герменевтик ва лингвопоэтик хусусиятларини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шабоний ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тилига янги, халқчил руҳ олиб кирган. Алишер Навоий ижодий меросининг салмоғи қанчалик улкан ва аҳамиятли бўлмасин шуни қайд қилиш лозимки, Навоий халқ тили билан адабий тил ўртасида маълум даражада бўшлиқ яратди. Унинг асарларида ниҳоятда кенг қўлланган арабча, форсча сўз, сўз шакллари ва клишелар адабий тилни сувиёйлаштириб юборди. Бинобарин, бадий адабиёт тили кўп ҳолларда омма учун тушунарсиз бўлиб қолди. Навоийнинг лисоний анъаналари узок вақт ўзбек мумтоз адабиётида устунлик қилди. Бироқ XVI асрнинг бошларидаёқ Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва Шабоний каби ижодкорлар асарларида халқчилликка мойиллик сезила бошланган эди.

Шабоний лирик меросининг ўзбек мумтоз адабиёти адабий тили тараққиёти борасидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашда шу таъмоийларга асосланиш керак.

1. Шабоний асарларининг матн ва лисоний манбалари

Шабоний ижодий меросининг матн хусусиятлари таҳлили шуни кўрсатадики, шоир ўз асарларида лирик ҳолатни ташқи ижтимоий-сиёсий муҳит билан боғлашга интиланган. Шеърлари худди кузагилаётган ижтимоий-тарихий воқеаларни изоҳлаб

бераётгандек туюлади. Шу боис унинг асарлари поэтикаси таҳлили аввалида шоир туғилиб ўсган ва яшаб вояга етган муҳитнинг қисқача этник-лисоний таҳлили лирик асарлар яратилишига туртки берган ҳолат ва сабаблар, асарларнинг гоёвий архитекtonикаси, матн хусусиятлари, асарларда индивидуал бадний тафаккур кирраларини англашга, бадний рух илдиэларини топишга хизмат қилади.

XV асрнинг иккинчи ярмида Дашти Қипчок марказида чингизий шахзода Абулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбеклар давлати тузилди. Бу давлатнинг илдиэларини Ботухон даврида шаклланган Олтин Ўрда давридан кидириш лозим, чунки ўзбеклар давлати Олтин Ўрда давлатининг, аниқроғи, унинг шарқий қисми ҳисобланган Кўк Ўрданинг харобаларида вужудга келди.

Ботухоннинг қариндош-уруғлари Олтин Ўрданинг бутун-бутун вилоятларини улус қилиб олганлар. Нўғой бутун Қораденгиз бўйининг ғарбий улусларини идора қилган. Шайбонхон эса, Дашти Қипчокнинг шарқий қисмини бошқарган²⁵.

Кучманчи ўзбеклар давлатининг чегаралари шимолда Турагача, жанубда Хоразмнинг ғарбий қисми билан Орол денгизи ва Сирдарёнинг қуйи оқимиғача етиб борган. Шарқий чегара Саброн (ёки Саврон) дан ўтар, ғарбда эса Тобол ёки Ёйик (Урал) дарёлари чегара эди. Бу давлат ҳозирги Қозоғистон, Ғарбий Сибирнинг катта қисмини ва Хоразмнинг шимоллий-ғарбий қисми ўз ичига олган. Ҳозирги Қозоғистон ерларида, Сирдарёнинг ўрта оқимида биз ўрганаётган даврда Ясси, Ўтрор, Сигнок, Саброн, Арқук, Ўзганд, Оккўрғон ва бошқа йирик шаҳарлар бўлган. Бу шаҳарлар жуда қадим замонлардан то XVII асргача Дашти Қипчок ва Мовароуннахрнинг кўчманчи ва ўтрок аҳолиси учун савдо маркази бўлиб келган. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхон ҳақида Бартольд шундай маълумот беради: «Абулхайр-ўзбеклар ҳукмдори ва шу халқнинг қудратли давлатига асос солган. У 1412 йилда туғилган, 1428 йилда Турада хон қилиб кўтарилган. Жўчи авлодининг бошқа хон ва бекларининг устидан қозонган ғалабаларидан сўнг унга Дашти Қипчокнинг катта қисми тобе бўлди. 1430-1431 йилларда у Хоразмнинг Урганчга қадар бўлган қисмини эгаллаб олди. 1447 йилда Абулхайрхон Сигнок, Арқук, Оккўрғон ва Ўзганд қалъаларини эгаллаган ҳолда Сирдарёнинг қуйи ва ўрта қисмида мустаҳкам ўргнашиб олди.

²⁵ Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши -Т.:1956. 88-бет

1451-1452 йилда Абулхайрхон Самаркандга Абусаид Мирзонинг чакирини билан келди. У 1460-61 йилларда у Абусаид Мирзога карши курашаётган Муҳаммад Жўкига ёрдам берди. 1457 йилда Абулхайрхон кудратига калмиклар томонидан кучли зарба берилди. 1465-1466 йилда ўзбеклар орасида бўлиниш юз берди. Натижада Дашти Қипчоқнинг ўз эгалари бўлмиш козоклар ўзбекларнинг бошқа халкларидан ажралиб чиқдилар. Абулхайрхон 1468-сичкон йилида ўлдирилди²⁶. Шу ўринда яна бир муҳим ҳол аниқликни талаб қилади, бу-ўзбек этнонимининг келиб чиқиши ҳақида. Ўзбек этноними ҳақида Абулғозин Баҳодирхон шундай маълумот беради: Тўктағухон ўлганидан сўнг ўн уч ёшинда Ўзбекхон хон бўлди. Таки элли ота-бобосининг дастури билан забот қилди. Ҳар кимнинг мартабасина лойиқ ҳурмат қилиб, инъомлар берди. Эл-улусни дини исломга кирғузди. Барча халқ ул соҳиби давлатнинг сабабиндин шарафи исломга мушарраф бўлдилар. Андин сўнг барча Жўчи элини Ўзбек эли тедилар. То киёматгача айтқуси турурлар²⁷.

Олтин Ўрданинг кудрати энг кучайган давр – Ўзбекхон замони эди²⁸. Ўзбекхон баланд бўйли, хушсуратли, хушқоматли, келишган, аклли ва жасур бўлган. Унинг замонида Олтин Ўрда давлатининг ҳар томонлама ривожланиши атрофдаги қўшни туркий халқлар эътиборини тортган. Ўзбекхон замонида Олтин Ўрда мўғулларининг босқинчилик юришлари давом этган. Фарб, шимол, жанубда катта-катта ҳудудлар ишғол қилинган. Биз Абулғозий маълумотларига таянадиган бўлсак, Ўзбекхоннинг ислом динини қабул қилиши унинг давлатчилиги йўлида муҳим роль ўйнади. XV асрнинг биринчи ярмигача бутун волгабўйи халқларига ягона, яхлит халқ сифатида қаралган. Олтин Ўрда давлати қулаганидан сўнг давлат айрим қисм ва бўлақларга бўлиниши билан ўз мустақиллигини йўқотди. Натижада ўзбеклар ҳам ўзига хос кичик бир бўлақ ёки қисмнинг эгаларига айланди. Ўзбек сўзи кейинги даврда Россиянинг жанубида умуман ишлатилмай қолди ва фақатгина Туркистонга қўчиб келган қабилалардагина сақланиб қолди²⁹.

«Тарихи арбаъ улус» да (Улуғбек) Ўзбекхон ўзбек элига подшоҳ бўлди, дейилади. Сўнгра 720/1320 йилда Саййид Отанинг

²⁶ Бартольд В.В. Сочинения. – М. 1964. 2-том 2-часть стр.489-490

²⁷ Абулғозий Шажаран турк. – Т. 1992. 108-бет

²⁸ Олтин Ўрда ва унинг қулаши. 224-бет

²⁹ Бартольд Сочинения. 5-том стр.143

сабй-харакатлари билан Дашти Қипчок аҳолиси мусулмон динини қабул қилдилар. Ислом динини қабул қилганларни ўзбеклар, қабул қилмаганларни эса қалмиқлар (қолмоқ феълидан) деб атай бошладилар³⁰.

Ҳ. Вамберида бу борада қизиқарли маълумот мавжуд: Ўзбек сўзининг туб маъноси «ўз-ўзига бек», «хўжайин», «мустақил». Ажабо, бу сўз қадимги мижорларда ҳам мартаба, унвон маъносида учрайди ва шу маънода 1450 йилга мансуб ҳужжатларда қайд этилган³¹.

Мана шундай қилиб, Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг «Тарихи ғўзида» асарида таъкидланган «мамлақати ўзбек» кейингирок даврда бўлиниб, парчаланиб кетди ва бевосита мамлақатнинг бўлиниши билан давлатнинг ҳам маълум бир қисмларида бошқа-бошқа қабила ёки уруғларнинг ҳукумати ўрнатилди.

Ўзбек сўзининг ягона бир халқ номини англатиш доираси чеклаб қўйилди. Бартольд юқорида Туркистонга кўчиб келган ўзбеклар хусусида ёза туриб, Сирдарёнинг шимолида шаклланган қучли ўзбеклар давлатини ва унинг XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва бу ерда шайбонийлар давлатига асос солиinganлигини назарда тутди. Бу ўринда «шайбоний» термини изоҳга муҳтож. Маълумки, Шайбонхон Ботухоннинг укаси. Исмнинг тўғри ўқилиши Шибон, П.Пельонинг маълумотига кўра Сибон. Мусулмон адабиёти бу исми Шайбонга айлантирди «Шайбон» термини араб қабиаларидан бирининг номи, аммо Шибон билан Шайбоннинг ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ.³² Шайбонхон Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмини боқарган³³. Ботухон унга мардлиги, жасурлиги ва оқиллиги учун ўз давлатининг энг яхши қисмларини ажратиб берган. Шу ҳудудда, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, унинг авлоди узлуқсиз равишда авлодма-авлод ҳукмронлик қилиб келди³⁴.

Тарихий асарларда шайбоний Абулхайрхон шажараси деярли бир-биридан фарқ қилмаган ҳолда келтирилади. XV асрнинг

³⁰ Аҳмедов Б Ўзбек улуси. -Т. 1992. 13-бет

³¹ Қарағи: Аҳмедов Б Ўзбек улуси. -Т. 1992. 11-бек

³² Бартольд В.В. Сочинения. -М., 1968. 2-том. 2-часть, стр. 545.

³³ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение.-Москва-Ленинград. 1950. стр. 88.

³⁴ Қарағи: Мухаммад Солиҳ Шайбонийнома чигатойча мати. Проф. Меллеранский нашри.-СПб.: 1967; Мехмонномани Бухоро. -Т. ЎзФА Шарқшунослик институти. Инв. 1414; Биноий Шайбонийнома -Т.: ЎзФА кутубхонаси. Инв 844. Абулғоҳий Баходурхон. Шажарани турк. -Т. Чўлион 1992. Ҳафизи Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шаҳи. Фақеимиле руқносиен. Д188. перевод с персидского. Ч 1-М.: 1983.

биринчи ярмида Дашти Қипчоқда бўлиб турган муттасил феодал урушлар ҳаммани безор қилади. Шундан сўнг Ўзбек улусининг мўътабар беклари пок насабли чингизий шахзода Абулхайрхонни хонлик мансабига лойик кўрдилар. Олача баходир ва унинг аймоғининг мўътабар одамлари ёрдамида Абулхайрхон бир даста жанговар йигитларини тўплалади-да ўз улусига келди. Бу ерда кийот, мангит, дўрмон, кушчи, ўтожи, найман, укараш-найман, тўбои, тоймас, жот, хитой, уйғур, карлук, ушун, карловут, ичан, туман-минг, тангут, қўнғирот ва бошқа қабилаларнинг бошликлари уни хон деб эълон қилдилар³⁵.

Абулхайрхон тез орада Дашти Қипчоқнинг катта қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, у адолатли шох бўлган. Бу хусусда «Шарафномаи шохий» асарида қуйидаги маълумотлар келтирилади: «Абулхайрхон Хоразмни Шохрухдан тортиб олган. Хоразмда адолат билан шохлик қилган. Хусайн Хоразмий (ўша вақтда Хоразмда яшаган) унинг фазилатлари ва насабини ўрганиб, бир туркий қасида, бир неча байт битган. Байтлар:

Шайбонхоннинг насли, Чингизхон уруғи,

Қичик ёшдин улугларнинг улуги,

Қўнғиллар роҳати, жонлар фуруғи,

Шабистони саодатнинг қирғи.³⁶

Яна шу асарда таъкидланишича, Абулхайрхон Дашти Қипчоқда 40 йил ҳукмронлик қилган.³⁷ Мана шундай қилиб, шимоли Турада, жануби Хоразм ва Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ғарби Волга дарёсининг сўл қирғоқлари, шарқи Или дарёсига қадар бўлган улкан ҳудудда Абулхайрхон ҳукмронлигида қўчманчи ўзбеклар давлати ташкил топди. Бу ҳудудда яшаган туркий халқлар ва уларнинг лисоний-адабий ҳаёти ҳақида Бартольд қуйидагича ёзади: «Ҳозирги вақтда тасдиқланганки, ҳали мўғул империяси вужудга келмасдан бұрун туркларнинг қадимги, мусулмон дунёсидаги адабий маркази Қошғардан ташқари Хоразмда ва Сирдарёнинг қуйи оқимида иккинчи адабий маркази бўлган.

Бу область мўғуллар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Айниқса, Олтин Ўрда хонлиги даврида гуллаб яшнаган ва айтиш

³⁵ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Т. 1. 1992. 38-бет.

³⁶ Хафизӣ Танши Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч 1-М. 1983 стр. 28а.

³⁷ Хафизӣ Танши Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч 1-М. 1983 стр. 28б.

мумкинки, Олтин Ўрда адабий муҳити ўзидан кейинроқ даврда шаклланган чиғатой давлати адабий -- маданий ҳаётига кучли таъсир ўтказган»³⁸. Шунингдек, Бартольд Ибн Баттута асарларига таянган ҳолда, Ўзбекхон саройида ҳамма ерда одамлар туркий тилда гаплашганлигини таъкидлайди. Бундан ташқари, XIII-XIV асрларда Олтин Ўрда ва Хоразмда яратилганлиги исботланган «Қисаси Рабғўзий», «Хусрав ва Ширин», «Гулистони бит-туркий», «Муҳаббатнома», «Тафсир» каби асарларнинг тили Ўрта Осиё туркийси, бинобарин, эски ўзбек тилидан кам фарк қилади. Қолаверса, Абулхайрхон, Шайбонийхон каби ҳукмдорлар саройида хизмат қилган қатор ижодкорлар асарларининг тили соф эски ўзбек тилида бўлганлиги кўчманчи ўзбеклар давлатида адабий тил эски ўзбек тили бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, ижодий фаолияти кейингироқ даврда аниқланган ва девони Ҳиндистонда топилган Ҳофиз Хоразмий шеърлари тили ўзининг содда ва раволиги билан эски ўзбек тилининг бекиёс имкониятларини акс эттиради ва кишини ҳайратга солади. Энг муҳими, унинг асарларида бевосита Дашти Қипчоқ топоними учрайди:

Чашмаи кўзим бикии йўқдур сафолиғ чашмаси,

Ҳар нечаким, Дашти Қипчоқ ичра хуш яйлоғ бор.³⁹

Ундан-да кизик ҳолат шундаки, XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган жойи Иброҳим Султон даврида Шерозда бўлган Ҳофиз Хоразмийнинг шу даврга қадар ҳеч ерда тилга олинмаган ва таъкирларда қайд қилинмаган ижодинининг ёрқин белгилари, излари XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр ҳудудларида яшаган Шайбоний асарларида учрашидир. Машҳур «Шайбонийнома» асари муаллифи Муҳаммад Солиҳ асарининг тили ҳам ўзининг содда, раво ва ўйноқлиги билан эски ўзбек тилининг поэтик имкониятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Шайбонийлар сулоласидан чиққан ижодкорлар асарларининг тили ҳам XV асрнинг иккинчи ярмида шаклланган кўчманчи ўзбеклар давлати ва унинг айрим лисоний хусусиятлари ҳақида ҳулоса чиқаришимиз учун имконият яратади. Бу ўринда олдда турган энг муҳим вазифа Кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини таҳлил қилишдан иборатдир. Албатта, қўлимиздаги мавжуд манбаларга таянган ҳолда бу ҳақда аниқ бир фикр айтиш

³⁸ Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1963-1968. 5-том. Стр.607.

³⁹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. - Т.: 1981. 166-бет.

унчалик тўғри бўлмас, бироқ бу давлат тарихи ва ижтимоий-сиёсий, ҳарбий ҳаёти битилган асарлар воситасида бу мавзуга оид айрим чизгилар солиш масаласи кун тартибидида турган долзарб муаммодир. Зотан, бу муаммони ҳал этмасдан ёки бу ҳусусда қисман бўлса-да фикр билдирмасдан туриб, Шабоний асарлари тили, умуман унинг бадий-поэтик олами, ижодий дунёси, асарлари ғояси ва герменевтикаси ҳақида фикр билдириш ғоят нисбий ҳосила бўлар эди.

Маълумки, Туркистоннинг XIII асрдан кейинги сиёсий-этник бўлинишида мўғул ҳукмдорлиги муҳим роль ўйнади. Чингизхон ўзининг ҳаётлик давридаёқ Сирдарё ва Амударё оралиғининг Хоразмга қадар бўлган қисмини иккинчи ўғли Чигатойга берган, Хоразмни эса, Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Дашти Қипчок ерлари билан то шимолга ва ғарбга мўғул отларининг туёғи етгунга қадар бўлган ерларни улуг ўғли Жўчиҳон ва унинг авлодига берган эди.

Жўчиҳон улусидаги сиёсий аҳвол ва унинг кейинчалик ўзбек улусига айланганлиги ҳақида юқорида айтилди. Бу ўринда чигатой истилоҳи ҳам маълум бир изоҳга муҳтож. Чигатой термини Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон номидан ибтидо олиб, унга отаси томонидан ҳадя қилинган ҳудудда яшовчи халқларга нисбатан қўлланилган. Агар XIV асрда чигатой термини остида тўрт қабила-барлос, жалонир, қавчин ва орлатлар тушунилган бўлса, XV асрда бу термин кенг маънода тушунила бошланди. Чигатой деб Мовароуннаҳрнинг ўша вақтдаги аҳолисини атай бошладилар⁴⁰. Мана шундай қилиб, Сирдарёнинг ўнг ва сўл соҳилида яшаган деярли бир этник таркибга кирган халқларнинг бири жўчи улусини, иккинчи ярми чигатой улусини ташкил қилдилар.

Бартольд Маҳмуд Қошғарийда туркий халқларнинг икки гуруҳга-шимолий ва жанубийга ҳамда ҳар бир гуруҳда ўнтадан қабилага бўлинишини таъкидлайди. Ҳар бир гуруҳдаги қабилалар ғарбдан шарққа қараб жойлашувни бўйича санаб ўтилади.

Шимолий гуруҳ: печенек, қипчок, ўғиз, йемек, башғурт, басмил, қай, ябаку, татар, қирғиз.

Жанубий гуруҳ: чигил, тухси, яғмо, игрок, чарук, жумул, уйғур, тангут, китан, табғач.⁴¹

⁴⁰ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т. Фан. 1941. стр. 11.

⁴¹ Бартольд В.В. Сочинения. М. 1963-1968. 5-том. Стр. 203.

XII-XIII асрлардаги мусулмон тарихчилари қангли ва қипчоқ сўзларининг бир маънодаги сўз тариқасида қўллайдилар⁴². Маълумки, қангли-қипчоқлар ва волгабўйи татарлари - бошқиртлар ўзбекларнинг этник таркибида муҳим роль ўйнайдилар⁴³. А.Якубовскийнинг таъкидлашича, XI асрда Сирдарёнинг ўнг қирғоқларида ўғизлар яшаган⁴⁴. Ўрхун турклари билан ўғизларнинг бир халқ эканлиги Радлов томонидан исботланган⁴⁵. Туркий қавмларнинг географик жойлашуви ҳақида Бартольд умумлашган ҳолда Волгадан то Хитой чегараларига қадар ғарбдан шарққа томон бир тартибда ўғизлар, қарлуклар, тўққиз ўғизлар яна шунингдек, турғашларнинг қолдиқлари, тухси ва аз ҳамда Иссиқкўлнинг шимолий томонида чигиллар ва яғмо халқи яшаган, деб ёзади⁴⁶.

XIII-XIV асрларда шаклланган Олтин Ўрда давлати туркий халқларнинг этник-географик жойлашувида муҳим роль ўйнади. Мўғуллар туркий тилда сўзлашадиган ва ислом динини қабул қилган янги қўчманчи халқларнинг ташкил топишига кучли таъсир кўрсатдилар. Шу тарзда татар, нўғой ва ўзбек халқлари шаклландилар⁴⁷. Аммо руслар Олтин Ўрда аҳолисининг давлат тили мўғул тили бўлганда ҳам ва қачонки, бутун мамлакат туркийлашганидан сўнг ҳам уларни татарлар деб аташда давом этдилар⁴⁸. Яна Радлов ҳам ҳар замонда ўзбекларни ва умуман туркий тилда сўзлашувчи бутун Ўрта Осиё аҳолисини татарлар деб атар эди. Кейинги даврда, қачонки, Олтин Ўрда давлати парчаланиб кетганидан сўнг XV асрнинг бошларида қўчманчи ўзбеклар давлати шаклланишга қадар бўлган даврда ҳам ўзбек сўзи қавм номи ва географик ном сифатида мавжуд эди. Хусусан, В.Тизенгаузенда Хоразм – мамлақати ўзбек деб аталади⁴⁹.

Биз юқорида Дашти Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий қавмлар орасида мўғул истилосидан кейинги даврда шаклланган миллатлар ҳақида гапирган эдик. Маълумки, мўғуллар ҳам турк дунёсининг бир бўлаги. Мўғул ўзини ёки тилини туркдан тамомила айри ҳисобламайди. Бартольд бу ҳусусда, хитой ва мусулмон

⁴² Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 271.

⁴³ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 2-том. 1-часть Стр. 271.

⁴⁴ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. - Т. Фан. 1941. с. 8.

⁴⁵ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 204.

⁴⁶ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 435.

⁴⁷ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 143.

⁴⁸ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 271.

⁴⁹ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - М.-Л.: 1941. 1-том стр. 93.

тарихчилари мўғуллар билан турклар орасидаги этник фаркни кам ҳис қилганлар, деб таъкидлайди.⁵⁰ Яна Рашидиддин, қадимги вақтда мўғулларнинг ўзлари ҳам чўлда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган ҳолос, деб ёзади.⁵¹ Бартольд манғитлар ва нўғайлар улусини ўзбеклар таркибидаги икки энг муҳим қабилла тарзида санаб ўтади.⁵²

Кўчманчи ўзбеклар қиғатойларга нисбатан Эрон шаҳар маданиятидан анча кам таъсирланганликлари ва кўп ҳолларда кўчманчи ҳаёт тарзини сақлаб қолганликлари билан фаркланади. Кўчманчи ўзбеклар кўшинларида уйғур, мўжор ва қипчоқларнинг жанговар гуруҳлари бўлган.⁵³ Рўзбехон Исфохоний ўзининг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида: ўзбекларга учта халқ қиради. Уларнинг биринчиси шайбонийга тегишли бўлган қабилалар, яъни шайбонийлар, иккинчиси козоқлар ва учинчиси манғитлардир, деб таъкидлайди. Бу ўринда шайбонийлар ҳақидаги маълумот «Шайбонийнома» асарида ҳам учрайди. Худди шу асарда Муҳаммад Шабоний армиясининг этник таркиби ҳақида: Элининг кўпи шабонлиг эрди,

Эртадин ўзига сонлиг эрди, деб ёзилади.⁵⁴

Мана шундай қилиб, XV асрнинг 30-йилларидан бошлаб Сирдарёнинг ўнг соҳилларида сиёсий ҳокимият ўзбеклар – кўчманчи ўзбекларда, Сирдарёнинг чап қирғоғидан то Ҳиндистонга қадар бўлган ҳудуд темурийлар қўлида бўлган. Темурийларнинг этник таркиби ва ижтимоий-сиёсий тузуми ҳақида Бартольд ёзадики, Темур томонидан ташкил қилинган давлат турк-мўғул давлатчилигининг унсурларини мусулмон ва асосан форс маданияти билан қоришиқ ҳолдаги ўзига ҳос мужассамлигидан иборат эди.⁵⁵ Темур ўзини турк эканлигини алоҳида таъкидлагани ҳолда, ота томонидан аجدодларини Чингизхон аجدодларига олиб бориб такаган. Темурийлар тарихини яратишга жазм қилган Мирзо Улугбек ҳам ўзининг «Тўрт улуси тарихи» китобида турк дунёсининг таркибий қисми сифатида мўғул улусининг этник таркибига кўпроқ урғу беради. Биз юқорида турк ва мўғул қавмларининг Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрда мўғул истилосидан кейинги ўзаро муносабатлари

⁵⁰ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 5-том. Стр.427.

⁵¹ Дониоров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. -Т. Фан. 1968. 20-бет.

⁵² Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 5-том. Стр.550.

⁵³ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. -Т. 1992. 14-бет.

⁵⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома қиғатойча матн. Проф. Медведовский нашри. -СПб. 1907. 207-бет.

⁵⁵ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 2-том. 2-часть. Стр.27.

ҳақида фикр билдирган эдик. Айтиш мумкинки, кўчманчи ўзбеклар давлати нафакат турк дунёсининг, балки мўғул уруғи ва кавмларини ҳам ўзида мужассамлаштирган ўзига хос бир давлат тузуми эди. Шабоний – Абулхайрхон набираси, Темурийлар давлатининг босқичиси ўзини турк ҳис қилган ва шундай ҳам эди.⁵⁶ Муҳаммад Шабоний юришларини бевосита бадний услубда тасвирлаган ва унинг тарихини акс эттирган «Шайбонийнома» асарида у «Қиблаи силсилаи олами турк» деб аталади.⁵⁷

1465-1466 йилларда ўзбеклар орасида бўлиниш юз берди. Дашти Қипчоқда яшовчи ҳокимиятсиз қолган чингизийларнинг авлоди ҳисобланмиш қозоқлар ўзбекларнинг бошқа қисмларидан ажралиб чиқдилар ва Олмаота атрофида ҳокимият тузган Мўғулистон хониға бориб сиғиндилар. Абулғозий қозоқлар ҳақида ёза туриб, «қозок подшоҳларининг оталари Жўчихон бин Чингизхоннинг ўн унчанчи ўғли Тўкай Темурхон наслидин турур», деб ёзади.⁵⁸

Қозоқлар дастлабки вақтларда ўзбек-қозок деб аталди. Бартольд бу ҳақда: «Ўзбекларнинг ичидан қозоқлар ажралиб чиқдилар. Улар XV асрда Ўзбек хони Абулхайрнинг ҳукмронлиги остидан қутулиб ҳозирда бир миллатни ташкил қилдилар. Аслида улар (ўзбеклар ва қозоқлар) тили ва одатлари тамоман бир бўлган халқлардир. «Қипчоқ» сўзи дастлаб ўзбек элининг ташкил топишида муҳим роль ўйнаган бўлса, эндиликда ўзбек ва қозоқларда айрим уруғ ва жой номи сифатида сақланиб қолди ҳолос», деб ёзади.⁵⁹ Қипчоқ уруғи ҳақида Абулғозий «Шажараи турк» асарида туркнинг номини кўтарган беш уруғдан бири сифатида уйғур, қиникли, қалач ва қарлұқлар қаторида санаб ўтади.⁶⁰ Кўчманчи ўзбеклар давлати XV асрнинг 50-йилларида Эмба, Урал, ва Волга дарёлари оралиғидаги чўлларда юрган элларни бириктирган ҳолда қудратли сиёсий-ҳарбий қучға айланди. Юқорида бу давлатнинг этник таркибида муҳим роль ўйнаган қипчоқ, манғит (нўғой) ва қозоқлар ҳақида гапирилди. Бундан ташқари ўзбеклар давлатида Волга бўйларида истиқомат қиладиган татарларнинг ҳам катта-катта гуруҳлари бор эди. Татарларнинг мўғуллар билан бир халқ эканлиги ҳақида тарихий

⁵⁶ Бартольд В.В. Сочинения. – М. 1963-1968. 5-том. Стр.183.

⁵⁷ Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийнома чигатойча мати. Проф. Мелиоранский нашри. -СПб.: 1967. 283-бет.

⁵⁸ Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк. -Т.: Чулпон 1992 104а-бет.

⁵⁹ Бартольд В.В. Сочинения. – М. 1963-1968. 5-том. Стр.463.

⁶⁰ Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк. –Т.: Чулпон 1992 42а-бет.

манбалар гувоҳлик беради. Хусусан, Бартольд бир ўринда Хитой императори 1161 йилда манифест чикарди. Унда мўғуллар устига, Мангу дада устига бораётганини айтди, деб ёзади. Бартольднинг фикрига караганда татар сўзи дададан келиб чиқкан⁶¹.

Энди бевосита кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник-лисоний аҳоли ҳақидаги масалани ёритиш хусусига тўхталсак, бу борада қатор тарихий асарларда келтирилган қабила ва қавм номлари ҳақидаги маълумотларга таянилади. Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» асарида Абулхайрхонни хонликка кўтаришда хал қилувчи роль ўйнаган қабилалар ва уларнинг бошлиқлари номма ном санаб ўтилади. Бу қабилалар ўттизга яқин бўлиб, энг йириклари буркут, жот, дўрмон, пийжон, ёнқожор, коонбойли, корлик, кенагас, киёт, кўнгирот, кушчи, қудоғай, қурловут, манғит, масит, мулуж, найман, нукус, тоймас, тангут, тубойи, туман-минг, уйғур, уйшун, ўтарчи, чимбойлар санаб ўтилади.

Мухаммад Шабонийнинг ҳарбий юришларини бевосита поэтик панорамасини яратган «Шайбонийнома» асарида қуйидаги қабила номларини келтириладики, улар нафақат Дашти Қипчоқ аҳолисининг этник таркибининг, балки Шабоний армиясининг этник аҳоли ҳақидаги мукаммал аҳборотни ҳам ўзида мужассамлайди. Бу қабилалар қуйидагилар: дўрмон, қозок, ўзбек, ўғлот, кўнгирот, аргун, туркман, манқит, қалмоқ, турк, шабонлиғ, найман, қушчи, жалоир, қорлик, сулдуз, нукуз, тамо, татар, адку, соғит, ушун, ўйрот, мўғул. Худди шу даврда яратилган Биноийнинг «Шайбонийнома» асарида ҳам асосан юқоридаги қабила номлари учрайди.

Кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини Мовароуннаҳр ҳудудидаги туркий қавмларга нисбатан қиёсий ўрганишда Абулғозийнинг «Шажараи турк» асари бениҳоя аҳамиятли. Абулғозий ўз асарида энг қадимги замонлардан бошлаб, то XVII асрга қадар бўлган турк дунёсининг этник таркиби хусусида мулоҳаза юритиб қуйидаги қабила номларини келтиради: мўғул, қипчоқ, уйғур, татар, қирғиз, киёт, қасн, қурлас, қалмоқ, тикрин, макрин, қиникли, қалач, қорлуг, тумат, найман, қарайт, унгут, хитой, турқак, арлат, сулдус, дўрмон, ўқлан, баёвут, жалоир, тайжут, барлос, дуглат. Шу ўринда яна Шабоний асарларида учровчи этнонимлар ҳам кўчманчи ўзбеклар

⁶¹ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 3-том. Стр.447

давлатининг, бинобарин, Шабоний давлатининг этник таркиби хусусида хулоса чиқаришимизга ёрдам беради. Улар қуйидагилар: найман(187б), ўзбек(164б), ар(142а), барлос(33а), араб(20а), мўғул(22а), турк(36б хинд(47б), киёт(47б), яғмо(54а), ас(55б), саёқ(77а), чигил(92б), татар(119а), ўрус(183а).

Муҳаммад Шабоний ўз аجدодларини ҳамма ўринда Чингизхондан бошлаб санайди ва девонда уч ўринда ўзининг чингизий шахзода эканлигини таъкидлаб ўтади. Кўчманчи ўзбеклар давлати мўғуллар - Чингизхон авлодлари ҳукмронлик қилган ҳудудда ташкил топди, шунинг учун айтиш мумкинки, узоқ вақт давомида ўзбекларни мўғул кавмига қўшиш одат эди. Ўзбекхон ҳам мўғул кавмининг вакили бўлган. Бу хусусда яна XVII аср ёдгорлиги «Шажараи тарокима» асарида шундай маълумот учрайди: Ул вақтда (XIII-XIV асрларда) ўзбекни мўғул дерлар эрди⁶².

Муҳаммад Шабоний асарларида учровчи айрим қабила номлари хусусида Бартольд асарларига мурожаат қилиш ўринлидир. Бартольд Саха (ёкутларнинг кавм номи), сагай (Энасой туркларининг номланиши) ва саёқ (қора-қирғиз кавмларидан бири) этнонимларидаги товушлар ўхшашлиги ҳақида фикр юритиб, уларнинг келиб чиқиши ҳам бир кавмдан бўлиши керак, деб ҳисоблайди⁶³. Олтой турклари ва юқори Энасойдаги туркларнинг ҳаётда ўз давлати бўлмаган ва улар калмиклар давлати таркибида ҳаёт кечиришган. Олтой турклари ҳатто ўз миллий республикасини шакллантиргандан сўнг ҳам аслида калмикларга тегишли бўлган ўйрот номини халқ номи сифатида қабул қилишган.⁶⁴ Ва нихоят ўзбек давлатчилигининг Туркистондаги XIX аср этник таркибини ёритиб беришга хизмат қилувчи асарлардан бири Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатой ва турки усмоний» асаридир. Муаллиф ўз асарида ўзбек тилининг 92 уруғ ҳамда қабиаларидан сўзлар ва изоҳлар келтирганини ёзади⁶⁵.

Ўзбек уруғларининг аввал 32 кейин 92 та бўлганлиги ҳақидаги маълумот Бартольд асарларида ҳам учрайди.⁶⁶

Аристов туркий халқларнинг шаклланишида асосий роль ўйнаган энг қадимги қабиалардан 12 тасини ажратиб кўрсатади.

⁶² Абулғозий Шажараи тарокима -Т. 1994. 45-бет.

⁶³ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 5-том. Стр 268.

⁶⁴ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 5-том. Стр 191.

⁶⁵ Шайх Сулаймон Бухорий Луғати чигатой ва турки усмоний. Стамбул 1298ҳ(1882-1883) 71-бет.

⁶⁶ Бартольд В.В. Сочинения -М. 1963-1968. 5-том. Стр.465.

Булар: қангли, кипчок, дўлат, олчин, арғин, найман, кирей, кирғиз, саха(ёкут), теле, турк(тукю), корлик.⁶⁷

Кейинги даврларда ўзбек халқининг шажара ва шевалари устида тадқиқот ишларини олиб борган Х.Дониёров XIX аср ёдгорликлари асосида 92 ўзбек уруғини санаб ўтади.⁶⁸ Бошқа бир ўрнида ўз кузатишлари асосида 300 дан ортиқ ўзбек уруғлари номини келтиради.⁶⁹ Шу ўрнида айтиш мумкинки, юқорида келтириб ўтилган Кўчманчи ўзбеклар давлатидаги қабила ва уруғлар номларининг деярли ҳаммаси кейинги даврларга оид асарларда учрайди.

Умуман олганда, Кўчманчи ўзбеклар давлати Дашти Қипчок ва Мовароуннаҳрдаги туркий халқларнинг ўзига хос сиёсий-этник бирлигини ташкил қилган. Юқоридаги тарихий асарларда келтирилган маълумотлар шунини тасдиқлайдики, ҳар иккала ҳудудда яшаган халқлар деярли бир хил этник таркибни ташкил қилганлар.

Биз шунинг учун XVI асрда шаклланган Шайбонийлар давлати даврида бу ҳудудда муҳим этник-лисоний ўзгариш рўй бермади, фақатгина сиёсий ҳокимият бир сулоладан иккинчи сулола қўлига ўтди ҳолос, деб ҳисоблашимиз учун тўла асос бор.

Муҳаммад Шабоний 1451-1510 йилларда яшаб ўтди. Унинг ҳаёти, сиёсий-ҳарбий ва ижтимоий фаолияти ҳамда фожияли тақдирини борасида манбаларда етарли маълумотлар бор.

Муътабар манбаларда Шабонийнинг 4 та китоб яратганлиги ҳақида ишончли маълумотлар етиб келган. Аммо тарих чигиригидан ўтиб кунимизга етиб келган асарлари 2 та бўлиб, булар унинг «Баҳр ул-худо» касидаси ҳамда анчайин салмоқли лирик девонидир.

Муҳаммад Шабоний лирик меросининг мажмуаси бўлмиш «Девони Шабоний» шоирнинг ҳаётлик даврида тартибга келтирила бошланган. Бирок унинг фожияли ўлиmidан сўнг охирига етказилмасдан ташлаб қўйилган. Шабоний девонининг поэтик хусусиятлари ҳақида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Бобур, Биноий, Ҳофиз Таниш Бухорий, кейингирок даврда Аҳмад Заки Валидий Тўғон қабилар мунозарали фикрлар билдирганлар.

⁶⁷ Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. -СПб. - 1897 с.р.463

⁶⁸ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. - Т.: 1968. 74-75-бетлар

⁶⁹ Шу асар 76-80-бетлар

Шоир шахсининг генеалогияси ва у Ўз асарларини иншо қилган миллий тилнинг этник таркиби ҳақидаги маълумотлар унинг асарлари мавзу қўлами, мазмун-моҳияти, уларда акс этган ўзига хос поэтик қирраларнинг маъносини тушунишга ёрдам беради.

2. Шабоний лирикаси поэтикаси

Ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили энг гуллаб яшнаган даврда яшаб ижод қилган Муҳаммад Шабонийнинг ўзбек миллий тарихи, мумтоз адабиёт ва адабий тили тараккиётида ўзига хос ўрни бор. Шабоний шоҳ – шоир сифатида давлат ишларини бадий ижод билан қўшиб олиб борди. Унинг ўзига хос ижодий истеъдоди, таланти, бадий тил материалларидан фойдаланиш маҳорати, ўз даврида қатор фанлардан кенг ва чуқур билим олганлиги, ҳаётий тажрибаси, қолаверса, меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги мана шу имкониятдан унумли фойдалана олиши учун шароит яратди.

Асримиз бошларида Закий Валидий Тўғон Шабонийнинг Туркияда сақланаётган девони, девон мундарижаси, асарларининг айрим бадий хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни мақола тарзида “Янги Туркистон” журналида эълон қилади. 1948 йилда эълон қилинган “Навоний замондошлари” тўпламига ҳам Шабонийнинг асарлари киритилган.

Шоир ижодининг ўрганиш бўйича Туркияда ҳам маълум ишлар амалга оширилди. 1989 йили туркиялик олим Якуб Қорасўй Шабоний девони бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Унинг диссертация иши девон матнини ўрганишдан иборат бўлди ҳамда диссертация ишига шоир девонининг лотин ёзувида ўгирилган нусхасини илова қилди. Олим девоннинг айрим фонетик ва морфологик хусусиятларини ўрганиб чиқди. Ўз ишига Шабоний ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақидаги маълумотларни ҳам киритди. Якуб Қорасўй, кейинчалик, Шабоний девонига оид барча тадқиқотларини монография тарзида эълон қилди.

Муҳаммад Шабоний девони ҳозирга қадар кенг аспектдаги бадий герменевтик ва лингвопоэтик тадқиқотлар объекти қилиб олинган эмас. Муҳаммад Шабоний девонининг лингвопоэтик тахлили, шунингдек девон бўйича олиб борилган тадқиқотлар мавзуси, моҳияти, йўналиши ва қўлами Шабоний лирикасида герменевтик ва поэтик тил мезонларининг янги қирраларини

ўрганишга эҳтиёж бор, деб хулоса чиқариш учун имконият яратади.

Шоирнинг ўзига хос ижодий маҳорати ва асарларининг юқори савияси ҳақида катор илмий – тарихий асарларда маълумотлар етиб келган бўлишига қарамадан тоталитар тузумга асосланган жамиятда узок вақтлар унинг ижодига бир ёқлама муносабатда бўлинди. Шоирнинг ижодий мероси камситилди, унинг ижодий маҳоратига шубҳа билдирилди, асарларида бадий тафаккурнинг оригинал намуналари борлиги тан олинмади.

Муҳаммад Шабоний девони - адабий анъаналар асосида тузилган йирик адабий мажмуа. Унда шоирнинг ғазал, қасида, рубоий, туюқ ва муаммо каби жанрларда ёзган шеърлари мужассам қилинган. Девон мундарижеси ва асарларининг бадий архитектуронаси, поэтик таҳлили шоир ижодий меросининг ўзбек миллий адабиёти ҳамда бадий тил таракқиётидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашга хизмат қилади.

Муҳаммад Шабоний лирик мероси бадий таҳлили, унинг бадий тил яратиш маҳорати ва имкониятлари ҳамда асарлари матни герменевтик нуқтаи назардан қўзилганда шоир бу вазифани ўзига хос маҳорат билан адо этганлигининг гувоҳи бўламли. Шабоний ўз асарларида янги услуб, янги бадий шакл ярата олди. Унинг аруз доирасида ёзилган шеърлари XVI аср ўзбек мумтоз адабиётида тўб бурилиш ясаган, деб айтиш нотўғри бўлур эди. Ваҳоланки, шоир ўз даврининг фарзанди сифатида бундай имкониятни моддийлаштира олмади. Шу сабабли унинг шеърлари шарқ адабиёти анъаналарига мувофиқ XV – XVI асрларда кенг қўлланган адабий қолиплар ва бадий тил хусусиятларини акс эттирди.

Бадий ижод, бадий асар оригиналликнинг мезони шоирнинг мавжуд поэтик-лисоний воситаларни асарда зийнатли нутқ шаклида бериш борасида янги услуб яратиши билан чегараланмайди. Шоир ўз асарида инсон онгининг ҳали очилмаган уфқларини кашф қилиши керак. Шабоний ўз шеърларида бунга маълум даражада эриша олди, адабий онг доирасида янги тушунча, янги ғоялар яратди. Шоирга бундай имкониятни тақдим қилган тил материалларидан унумли фойдаланди.

«Девони Шабоний» даги ғазаллар архитектуронасини ҳажм нуқтаи назаридан қўзиш шоирнинг стабилликка интилганини кўрсатади. Шабоний ўз ғазалларида композицион бутунликни

таъминлашга интиланган. Байтларнинг мантиқан боғланиши, сюжетлилиқ шоирнинг шахсий кузатишлари рухий аҳволи тақозоси билан юзага келган ҳол. Шабоний шарқ поэзияси доирасидан четга чиқишга интилади, ғазал композициясига индивидуал ёндошишга ҳаракат қилади. Натижада унинг ғазалларида ўрни-ўрни билан бутунлай мавзудан узоклашиш ҳоллари учраб туради. Масалан, ёр васфи, хижрон азобидан нолиётган шоир бирданига ғазални ҳарбий воқеаларга улаб кетади ёки аксинча.

Масалан: Менга жавр қилдинг, эй бағри тошим
Кўнгулни сакламай дилтоқ ичинда.
Мухолиф Вахшии кишлаб турурда
Туруш бермай турур турмоқ ичинда. 12а⁷⁰.

Шабоний ғазалларининг асосий тиллари таърифий, тавсифий, мадҳ ва шарҳи ҳолдан иборат. Шоир ёрнинг (маъшуканинг) гўзаллиги, юзи, қадди, сочини таърифлайди ва бинобарин, лирик қаҳрамоннинг (ўзининг) ҳолини баён қилади, таъриф ва тавсифни ёр тимсолида уйғунлаштиришга, уни мадҳ этишга, мамдўхнинг барча ташки ва ички фазилатларини кўрсатишга интилади. Шоир ғазалларида шу нуқтан назардан замондошларининг ғазаллари билан умумийлик кузатилса-да, аммо таъриф ва тавсифда ҳеч бўлмаганда битта сўз ёки сўз шакли оригинал, биргина детал индивидуал қўлланган бўлади.

Шабоний ғазалларининг мавзуи ранг-баранг. Албатта, у ўз салафларда куйланиб келинган мавзулардан узоклашиб кета олмасди, амма уларга ёндошувда оригиналлиги билан ажралиб туради. Ишқ мавзуси бошқа ижодкорларда бўлгани каби Шабоний лирикасида ҳам етакчи мавзу. Яна ёр ва диёр таронаси, меҳр-муҳаббат, вафо ва жафо, ихтилоф ва изтироб, ишонч ва имон мотивлари ҳам ғазалларнинг композицион қурилишида фаол иштирок этади. Шабоний ҳам Навоий ва унинг салафлари каби мажозий ишқни ҳақиқий ишққа (ишқи ҳақиқий)га бирлаштиришга ҳаракат қилади. Ёрни кенг маънодаги ёр маъносида қўллайди:

Бу Шабоний кўнглини ҳар неча тафтиш этар

Ёрдин ўзга йўқтурур кўнглида бир зарра ҳузур. 39а.

Ғазаллар мундарижаси муҳаббат ёки фироқ, фуркат ва хижрон азобидан нолиш билан чекланиб қолмайди, шоир ўз холи-зорини

⁷⁰ Мисоллар шоирнинг Петербург шаҳридаги Тунқоли саройи музейида яна 2436 рақамли остида сакланган "Девони Шабоний" қўлёзма асарини факсхотида олиниди.

баён килиш борасида инсон ва табиат фалсафасига қўл уради. Ҳаётнинг, турмушнинг мантиқини излайди, инсон ибтидоси ва интиҳоси ҳақида фикр юритади:

Эй Хуросон аҳли, Шабон бир авуҷ туяроқ эди

Кимга Ҳақ қилса июнат хону ҳам султон бўлур. 426.

Шабоний ўз ғазалларининг мавзу қирраларини бойитиш жараёнида шеърларида пейзаж тасвири, юртга, ватанга муҳаббат туйғуларини бўрттириб кўрсатади. Айниқса, Самарканд, Туркистон, Ҳирот ва бошқа жойларга берилган таъриф, жойлардаги иқлим ва шароитларнинг ўзаро қиёси шоирнинг анъанавий мавзулар қобилини ёриб чиқишга интильганидан далолат беради.⁷¹ Кузатишлар шуни кўрсатадики, девондаги кўпгина ғазаллар шоир умрининг сўнгги йилларида ёзилган. Шабоний, албатта, ўзини ҳаётдан эрта кўз юмшини, фожиаи ҳалок бўлишини билмаган, аммо ҳаётнинг аччиқ-чучугини тогган, анча-мунча иссиқ-совуқни бошидан ўтказган киши сифатида атрофдагиларга, ўғилларига, жиянлари ва лашкарбошиларга панд-насихат тарзида дидакатик ғазаллар ёзган. Муҳаммад Солих «Шайбонийнома» да таъкидлашча, у сўзамол ва билимдон бўлганлигидан кўп вақт нутқ продат қилганида йигитлар, ҳатто, кўзларига ёш олганлар; шоир уларнинг кўнглига таъсир қила оладиган сўз ва иборалар топа билган. Девоннинг мавзуй архитектоникасини кузатиш шуни кўрсатадики, шоир ва шох Шабоний ўрни-ўрни билан ўз насихатларини, мулоҳазаларини поэтик услубда ифодалаган. Таъкидлаш лозимки, бу унга жангчиларнинг руҳини кўтаришда, қўшиннинг интизомини сақлашда қўл келган бўлса керак. Хусусан, 1501 йилдаги Самарканд камали ҳақида ёзади: «Самаркандни қабаб турганда, сафар ойининг бошида, бу маҳалда лашкар ичида шурб бисёр бўлди, деб айттилар. Эrsa, сўл қўлнинг намозгузор йигитларини юбориб, шароб хумларини буздурдим. Ул кеча ётоқ йигитлари билан ўлтурганда бу ғазални айттим» 50а.

Шабоний девони яхлит лирик тўплам сифатида аввалидан охирига қадар ижодкор руҳий ҳолатининг бадиий инъикоси сифатида шаклланган. Ғазаллар ва бошқа лирик асарлар архитектоникасини шакллантиришда шоир вақти – вақти билан ўзининг асар ёзилаётган вақтдаги тарихий воқеаларга шахсий муносабати ёки уларнинг умумий обзорини келтирадики, бу унга

⁷¹ Турк саройидаги нодир асар "Ўзбекистон адабиёти санъати" 1991 йил 20 декабрь сони.

шеърни омма – ўқувчи томонидан енгил ва тўғри тушунилиши учун зарур бадий-психологик архитектоника яратишга хизмат қилади.

Шоир шеърларнинг архитектуроник имкониятларини шакллантириш жараёнида катор санъатлардан унумли фойдаланган. Қиёсий ассоциатив услубдаги ташбиҳ, тансиқ услифот, мурот ан-назир, ёки эмоционал муболага тасвир усуллари: табиғ, мурот, риторик сўроқ, саволу жавоб, шунингдек, тазод, таънис ва яна кўпгина санъатлар шоир девонининг бадийлигини таъминлаган.

Хусусан, шоир талмех санъатининг бадий-поэтик, фалсафий-эстетик ҳамда рационал-логик имкониятларидан мукаммал фойдаланган ҳолда патетик ғояларни асар замирига фразеологик ибора киритиш билан амалга оширади. Шу ўринда асарда ғояни кучайтириш мақсадида у ирсол ул – масал санъатидан ҳам фойдаланган:

Не ғам ишқинг кўнгулни қилса вайрон

Ким эрур доимо вайронада ғаж. 1166.

байтида «хазина илоли вайронада ётади» масали орқали у ўз руҳий ҳолатини, ўзининг асл бойлиги муҳаббати эканлигини масала орқали ифодади, бинобарин, поэтик тасвирининг кенг имкониятлари доирасида таъсирчан услубда ифодамоқда.

Девондаги мавзуларнинг анъанавийлиги айрим ўринларда кофия ва радифларнинг анъанавий шаклда қўлланишини таъминлаган. Аммо «кўнгул», «келмади», «бўлди» каби анъанавий радифлар билан бир каторда шоир ҳали шеърятда қўлланилмаган (ёки кам қўлланилган) сўзларни радиф қиладики, бу билан шоирнинг анъанавийликдан чеклинишга интилиши яққол сезилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, шарқ классик адабиётида кенг қўлланилган анъанавийлик, классик шакл асар эстетик руҳини таъминлашга хизмат қилади, бу-аксиома. Аммо индивидуал шакл, янги усулда сўз қўллаш ижодкорнинг матн услубидаги алоҳида мақсадни шакллантиради. Шабоний шеърларида қўлланган «чибин», «бўлум-бўлолай», «экин» каби радифлар унинг психологиясида экзотикага бўлган интилишни кўрсатади. Табиат қўйнига саёҳат унга янги руҳ бағишлар экан янги руҳ янги. «теша тегмаган», оригинал сўзлар - лингвопоэтик архитектоникада ҳам ўз аксини топади. Асар таркибида бу каби

экзотик сўзларни киритиш шоир тасаввурининг ижтимоий, табиий парадигмаларини ортикча изоҳларсиз тушунишга ёрдам беради.

Қофиялардаги оригиналлик ёки кофиявий экзотика нафакат оддий сўзларни бадий истилоҳга киритишга бўлган уриниш, балки шу ҳаракат замирига сингган олам ҳодисаларини баландпарвоз сўзлар домида қолдирмаган ҳолда элементар изоҳ ортидаги буюк ғоялар инкишофини излаш сифатида қабул қилинмоғи лозим. Бундай архитектуроник тузилиш ғазал халқчиллиги билан бир қаторда унда эмоционал-психологик кечинмаларнинг оригинал герменевтикасини шакллантиришга ёрдам беради.

Масалан, девонда 141-аб саҳифадаги ғазалнинг тўққиз байти «бирор», «икков»дан тортиб, то «тўққизов» гача бўлган жамлов сонлар билан кофияланган. Шоир кофия сўзларда ўз бадий – эстетик қарашларини санаш орқали жамият муаммоларига муносабатини билдирган.

Шабоний девонидаги асарлар мунадарижаси унинг ижоди ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишимиз учун имконият яратади. Шеърларда ёр-диёр муҳаббати, соғинч ва ишонч, илтижо ва илтифот, таманно ва тасанно, хайрат ва ҳасрат, алам ва шодлик туйғулари шу қадар усталик билан уйғунлик касб этганки, уларнинг поэтик-лисоний ассоциацияси инсон ички, руҳий дунёсининг чексиз қирралари парадигмаларини турли рангларда очиб беришга хизмат қилган.

Ёрнинг юзи, кўзи, қомату зулфи тасвири, ақли идроки, нозу қарашмаси тавсифи ғазаллар лейтмотивини ташкил қилгани ҳолда инсон гўзаллиги-жамият гўзаллигини табиат мукамаллигига боғлаган ҳолда ижтимоий мукамалликка интилиш пок ва ёрқин туйғулар ҳосиласи бўла олишини тушунтиришга интилади шоир. Яна шеърлардаги ошиқнинг ёр фироқидан чеккан азоб-уқубати, ҳажр ўқидан олган дил яраси, бевафо фалақнинг мусибати, ишк жабр-зулмидан нолиши каби деталлар ҳиссий декаданслик-тушқунлик руҳияти андозаси бўлган кечинмалар қалб манзаралари парадигмаларининг давомийлигидан далолат беради.

Шабоний лирикаси фалсафий мундарижаси, ундаги мантик ўзига хос оригиналлик билан сўғорилган. Шоир ўз ички дунёси, дунёқарашини маълумоти савияси, менталитети даражасида ёритишга интилади ва бунга эришади ҳам. Бу унинг илми зоҳир ва илми ботиндан олган ўзига хос тушунчаси билан тўлдирилгани

ҳолда бадний кашфиётининг имкониятларини аниқлашга ёрдам беради.

Шабоний лирикасининг бадний-ғоявий жиҳатлари бир томондан шарқ мумтоз шеърятининг энг илғор ва анъанавий хусусиятларини ўзида мужассамлантирганлиги билан бошқа томондан оригинал, индивидуал бадний маҳорат, миллий колоритни лирик сатрларда ўйноқи ва содда тилда ифодалаганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади.

3. Шабоний лирикасида сўзлар шакл ва маъно парадигмаларининг герменевтик қирралари

Тилдаги сўзларнинг шакл ва маъно парадигмалари қайсидир маънода инсон рухий дунёсининг психофизиологик ҳолатини, борлиқни тушуниш, ҳис қилиш ва ўзлаштириш, бинобарин тушунчалардаги хилма – хил кўринишларини акс эттиради. Бирок улардан фойдаланишда янги маъно, янги ғоя яратиш учун янги, оригинал луғавий қуршов ҳосил қила олиш маҳорати ҳам муҳим. Токи шеър архитектоникаси, сўзлар диструбцияси бадний ёлқин маъно спектрларининг товланиши учун космик ассоциация яратади.

Шеърнинг бундай ўзига хос кўринишини удалаш, асарларида оригиналлик ҳолатини таъминлаш, бинобарин адабий герменевтиканинг юқори даражасини шакллантириш индивидуал талант, истеъдоднинг ёрқин қирраси ҳисобланади.

Сўзларнинг лингвопозетик имкониятлари асносида Шарқ поэзиясида ийҳом ва тажнис санъатлари ҳосил қилишда фойдаланилади. Шоир Шабоний ўз асарларида маъно парадигмаларнинг космик спектрларини товлантириш жараёнида она тилидаги бу имкониятдан кенг фойдаланади.

Ийҳом ва тажнис - лексик-семантик бирикларнинг шакл ва парадигмаларига асосланган бадний санъатлар. Асарда шоир бир байтнинг ичида икки омонимик муносабатдаги сўзларни қўллайди. Шаклдош сўзларнинг потенциал имкониятларидан мукаммал фойдалангани ҳолда ҳали инсон онги илғаб олмаган янги тафаккур уфқларини ишғол этади. Шаклдош сўзлар мантик дунёсини англаб етиш инсон ҳаётни ва табиат – борлиқнинг турли-туман ранг-баранглигини инкишоф этишининг бир усулидир. Шу боис биз девонда шаклдош сўзлар воситасида акс этган матн маъно хусусиятларининг айримлари ҳақида фикр юритамиз.

Қуйида бир байтнинг маъно кирраларини шакллантирайлик:
Хар кун ғами ишкидин кўнглима сафар қилур
Сад тавбани синдируб, юз тавба асар қилур. 39б.

Шоир сўзнинг маъно парадигмаларини яратиш билан бизга бир байт ичида, сўзларнинг ягона мавжуд архитектураник матн, дистрибутив имкониятлари доирасида қуйидаги мантиқ ранг-баранглигини тақдим этган:

1. (Дилдор) ҳар кун ишқининг ғами билан менинг кўнгли уйимга сафар асносида кириб келади (яъни, ёр ҳаёли муттасил менинг қалбимда). Мен уни ўйламасликка юз тавба қилган эдим, бироқ у тавба даворини (арабча сад-девор) ўзининг руҳий гўзаллиги билан бузиб, барибир ўз гўзаллиги олдида тавба қилдиради, ёки юз тавбага юз марта бош эгдиради.

2. Мен уни ўйламасликка юз (форсча сад-юз) тавба қилганим ҳолда ишқиннинг ғами қошида яна юз (бет ва сон) билан дийдорлашув учун руҳ пайдо қиламан.

3. Имон воситасидаги тавба деворини бузиб, юз сифатининг асари таъсири билан юз бора тавба қилдиради.

Байтда ақс этган архитектураник лингвопоэтиканинг герменевтик кирраларини турли ҳолда шакллантирган ҳолда биз «сад» ва «юз» сўзларининг маъно фарқлари орқали дифференциал ғояга эришмоқдамиз. Сўзларнинг дистрибутив ассоциацияси тажниси томм ва ийҳом санъатлари (поэтик нуктаи назардан) бадиний тафаккурнинг имкониятлари чексиз эканлигидан далолат беради.

Шоир шаклдош сўзлар семантик имкониятларини мукаммал эгаллагани ҳолда поэтик ранг-баранглик чегараларини кенгайтиради. «Ён» сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳам икки-«томон» ва буйруқ феъли маъноларида қўлланади. Эски ўзбек тилида унинг яна «ортга қайтмоқ» маънолари ҳам фаол луғавий катламда бўлган. Шабоний сўзнинг бу маъноларини бир матн доирасида уюштириб, матннинг ўқимишли, жозибадор ва серкирра маъноли бўлишига эришмоқда:

Яна дўстлар фироки бир соридур

Фирокдин ёнмадим ёндим деганда 11а.

Шоирнинг бир байт таркибида шаклдош сўзларни қўллаш билан бир қаторда уларнинг ҳар иккаласига омоним маъноларни юқлаб шеърнинг таъсирчанлиги ва маънодорлигини кучайтиришга эришган. «Фирок», «ҳижрон» маҳбубни ёндиради. «ёнмоқ»

феълнинг «қайтмоқ» маъноси иккинчи мисрада янги маънога. «фироқни ўз ихтиёрим билан танладим» маъносига асос солмоқда. Юқоридаги таҳлил асосида байтнинг мазмунини «фироқ азоби мени ёндиради, бироқ мен фироқ азобидан кўрқиб ортга. (севгидан) қайтадиганлардан эмасман» - маъноси шаклланади.

Ёки қуйидаги байтда «ўз» сўзининг турли маънолари остида матннинг ифода имкониятлари кенгайганини кўриш мумкин:

Шабоний нолиши тундун ўзуптур

Не зулфга туштум ўш ўздум деганда 11а.

Тун зулмати чексиз-чегарасиз, аммо шоирнинг, ошкнинг азоби ҳам чегара билмайди. Шу боис у ўз азоби иқрори борасида тун зулмати пардасини йиртиб чиқишга қодир. «Зулф» сўзининг «тузоқ» маъноси уни яна ҳар қандай ҳолатда ҳам тузоқ домида қолаётганлигидан далолат беради.

Шабоний ўз асарларида сўзларнинг янги лексик-семантик, стилистик имкониятларини излаб топиш, уларнинг маъно ва шакл кирраларин кашф этиш, бинобарин, асар тавсиф имкониятларини кенгайтириш борасида маълум ижодий чўққига кўтарила олган. Хусусан, қуйида икки жумлада шаклдош сўзларни ёнма-ён қўлаб маънони сўз ўйинининг ичига буркайди:

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача 12б.

Ёки: Найласун ғайринг кўнгулда нукта холинг борида 13б.

Бўлмағил ғофил кечалар, ушбу холинг борида 13б.

Ёки: Не учун ушбу черикда сўрмади кардошларим.

Сўрмаса андин не парвоким, мени сўрди чибин 118б.

Ёки: Лаъли нобиндин қон ичармен қонимдин қонмайин. 30а.

Поэтлик асарда герменевтика кўп ҳолларда сўз истифода имкониятларининг вариантлилигига асосланган ҳолда шаклланади. бундай вариантлик шеър архитекtonикасининг асосида ётади. Яъни сўзларнинг маълум ассоциацияси тил луғавий ифода катламнинг юқорида кўриб ўтганимиздек, этник ёки этимологик жиҳатдан дифференциал истеъмол қилиниши орқали ҳам янги ҳолат ёки маъно товланишига эришиш мумкин. Бу хусусда қуйидаги байт характерли:

Лови лашкар ҳимматидин ушбу садни боғладинг

Сен ўзинг ёлғуз туриб, хирсингга сад боғла яна 10б.

Биринчи мисрадаги «сад» ийҳом воситасида семантик – стилистик вариацияга эга. Арабча «айн» билан ёзиладиган «саъд» ўзбек тилида ҳам «бахт», «толеъ», «яхшилик» маъноларида

қўллангани ҳолда талаффуз ёки вазн талаби билан айнисиз ёзилганда ҳам шу маъноларни истифода қилиши мумкин. Напижада, бир байт ичида «сад» сўзи учта тенг маънога: «бахт-толеъ», «девор» ва «юз»(сон) маънолари билан шаклланган. Эски ўзбек тилида форс тилининг кучли таъсири шеър матнида этник-лисоний алтернативликка имконият яратгани ҳолда уларнинг шакл ва маъноларининг она тилидаги дифференциацияси орқали янги фикрлаш жараёни шаклланиши учун асос берган.

Эски ўзбек тилида тил олди юмшоқ «у» товуши билан овозлантирилган «туз» сўзи «тузмок», «дала» (ёки «кенглик»), «тўғри» ва шу маъно орқали шаклланган «ўқ» маъноларида қўлланган. Шоир сўзнинг бу маъноларидан фойдаланган ҳолда бир шеърнинг ичида ҳам раддул кофия санъатига, ҳам кайтарик орқали сўз ўйини ва поэтик-лисоний ассоциация, шеър архитектоникасининг оригиналлиги борасида янги ғоя ибтидосини таъминлаган:

Қошларинг ёларки анбардин ёйибсан тузларинг 96а.

Иккинчи мисрада:

Эй кўнгул жадд айлаким етеуи фалакка тузларинг 96а.

Яна бир ўринда:

Зоҳидинг сўзи билан туз-тўғри йўлдин чикмасам 103б.

Яна бир ўринда:

Шул кўйинг тузунда етти зарран холинг била 156б.

Мумтоз адабиётда араб алифбосида «алиф», «мим», «йой» каби ҳарфларнинг шакл имкониятлари поэтик образ даражасигача кўтарилган. Агар биз мавзуга натуралистик позициядан ёндошсак, бу шакл имкониятлари поэтик рамз орқали инсон руҳининг табиатдаги аналогиясини шакллантиради. Инсон қалб манзарасини ҳарфнинг шакл имконияти орқали реаллаштириш шоир асари ифода қўламининг маънолар ассоциацияси параметрларини кенгайтиради:

Лавҳ юзунда ажабдур бу ёзилган икки ё

Ким не теб ёзиб, бу ё ғамзангни пинҳон айладинг 86а.

Биринчи мисрадаги «ё» бирданига тўрт маънода қўлланган: «ҳарф», «камон», «кош» ва «ёки» (боғловчи). Иккинчи мисрадаги «ё» ҳам уч маънода: «тўр», «камон» ва «кош» маъноларида. Шу ўринда шоир «ё» ҳарфининг шакл имконияти орқали ясалган «ёз» сўзининг «ёйилган», «кенгайтирилган» (жой ёки дала)

маъноларини олишга эришган. «Ёз» сўзи бошқа бир ўринда «очмоқ» маъносини ҳам яратган:

Ҳажр шомида нетакким бўлди ёзмас кўзларинг 83а.

Инсоннинг ижтимоий ҳолати орқали ясалган поэтик образдан санъат яратиш жамият психологиясининг табиатдан узвий равишда сўз, бинобарин, онг ҳаракатини горизонтал ва вертикал йўналишларини таъминлайди. Архаик элементлар вақти-вақти билан нафакат сўз ўйини учунгина қўлланган, балки сўз ўйини орқали ижтимоий-бадний онгнинг ёки калб руҳий манзарасининг мазкур ҳолатдаги тасвирини очишга имкон берган. Қўйидаги мисрада шоир сўзнинг омонимик ассоциацияси орқали поэтик образга нисбатан сентиментал хиссиётини уйғунлаштиришга эришган:

Сени юборгани шодим, ўзумда йўқ шодлиг 119а.

Қадимги турк хоконлигида «шод» мансаб ва лавозим сифатида хокондан кейинги даража сифатида қўлланган. Шод, шунингдек, қўшиннинг сўл канотига қўмондонлик ҳам қилган. Шеърда бу термин «кувноқ» маъносидаги «шод» сўзи билан семантик-стилистик алоқага кирган. Параллел санъатлар орқали тамонила янги герменевтик майдонни яратган.

Ёки: Отанг қулдуру қуллар аро қарға

Сени тоякан учун отангни қарға 15б.

Жумласидаги «қарға» сўзининг «қуш», «лаънатламоқ» маънолари ҳам ижтимоий муноабатларни шакллантириш ёки муносабат вариациялари параметрларини аниқлашга хизмат қилган.

Шаклдош сўзлар орқали яратиладиган радд ул-кофия санъати кайсидир маънода олам ва одам муносабатларини айлана шаклда тушунишга тўртки беради. Олам ҳодисалари маъноларининг киёсий-ассоциатив уйғунлиги фалсафий маънода экзотик ва ижтимоий дискриминацияни инкор қилади. Агарда жумла, тушунчалар бир майдонда тенг ётар экан, шу сўз ёки термин воситасида ибтидо олган синфий муносабатлар нима учун дифференциацияга эга бўлиши керак? Демак бир матн майдонида бир шакли сўзларни қўллаш синфий дискриминацияга барҳам бериши керак. Севги олдиди шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг. Омонимик сўзлар асосидаги радд ул-кофия санъати айнан шу ҳолатга ишора қилади. «Ироқ» сўзининг қўйидаги маъноларига эътибор беринг: 1. «узок» маъносида:

Ох нетай дўстлар бўлди Самарканд ирок 81а.

2. Иккинчи байтда «куй», «жирлов», «оҳанг» маъноларида:

Тоза бўлур жисму жон ҳар неча бўлса ирок 81б.

Худди шу мисра адабий асарнинг инсон руҳиятига катарсис орқали таъсири ҳақидаги Аристотель назариясини эслатади. Санъат, куй инсон руҳини тозалайди, уни янги, покиза, бинобарин, самимий муносабатларга чорлайди.

3. Учинчи байтда ижтимоий ҳолатда ички муносабатларнинг кутбий қирраларини аниқлашга ёрдам беради:

Ким қариллик вақтида бўлдум алардин ирок 81б.

4. Тўртинчи мисрада ўзининг ҳарбий мақсадларини сўз ўйинига киритиб, поэтик ифоданинг нафакат эстетик, балки вертикал майдонда ижтимоий-руҳий имкониятларини яратишга эришган: ўрта асрларда ҳукмдорларининг ташки ва ички сиёсати биринчи ўринда ҳарбий потенциал ҳолатига асосланган. Ташки муносабатларни шакллантиришда ҳарбий разведка катта роль ўйнаган. Куйидаги мисра ифодаси шунга ишора қилади:

Қилса муяссар худо найлайин аҳли Ирок 81б.

Омонимик сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларини акс эттириш жараёнида шоир инсон ички дунёсининг зиддиятли кўринишларини ҳам унутмайди:

Чунки ҳақдин тўла бўлди ичиму тошим менинг 83а.

«Ич» ва «тош» сўзлари ўзбек тилида от сўз туркумига оидлиги билан «ички дунё» ва «ташки дунё» маъноларига, феъл сўз туркумига оидлиги билан «ичмоқ», «тошмоқ» маъноларига эга. Айнан шу маънолар матн герменевтик имкониятларини, мазмун архитектоникасининг, бинобарин, сўзларнинг омонимик маънолар дифференциациясини шакллантиради.

Шоирнинг матн архитектоникасини тузишдаги маҳорати шундаки, бу ерда ҳар иккала сўзнинг иборавий семантик парадигмаларидан мукамал фойдаланган ҳолда асарда матннинг мазмундорлигини оширган. Асар ёзилган вақтдаги шоирнинг ташки – ижтимоий-ҳарбий аҳволи ва ички- руҳий – психологик аҳволи икки сўзнинг семантик-стилистик дифференциал парадигмалари ичда ётади.

Ийҳом воситасида матннинг лексик-грамматик структурасидан келиб чиққан ҳолда куйидаги маъноларни тушуниш мумкин:

1. Ичим: 1) қорним тўқ; 2) онгим, зехним тўла, ақлим етарли; 3) оилам, қариндош-уруғларим, яқинларим ёнимга йиғилган; 4)

(кўмондон сифатида) жангга етарли лашкар тўпланган; 5) хазинам, бойлигим ёки моддий таъминотим етарли.

2. Ташим: 1) устим бут; 2) ташкаридан келадиган барча одамларим йиғилди; 3) атрофимда душманларим тўлди ва уларнинг кимлиги аннқ.

Лирик асарнинг матн хусусиятлари шоирга инверсия ёки бадий-тасвирий приём орқали сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятлари орқасидаги семантик парадигмалар майдонини – трансформация ҳосил қилиш учун имконият беради. Тақдим қилинган лирик матнни архитектуроник тавсиф ва интерпретация қилиш жараёнида нафакат сўзнинг лексик-семантик, стилистик имкониятлари, балки шоирнинг ижтимоий-сиёсий, рухий-психологик ҳолати билан биргаликда жисмоний-физиологик имкониятлари ва таланти улкан аҳамиятга эга эканлиги юқоридаги матн таҳлили жараёнида намоён бўлди.

Муҳаммад Шабоний йирик давлат арбоби, саркарда, олим ва сўз санъаткори сифатида бадий матнга имкон даражасида улкан маъноларни юклади. Сўзларнинг ифода имкониятларини кенгайтирди. Бу ҳол унинг ғазаллари матни таркибида турли санъатларнинг муваффақиятли қўлланиши ҳамда уларнинг семантик-стилистик таҳлили орқали турли маъно ва мазмун инкишофлари учун имконият яратди.

4. Шоирнинг бадий-тасвирий воситалар орқали матн герменевтикасини шакллантириш маҳорати

Асарнинг бадийлигини юзага келтирувчи воситалар, ўхшатишлар, эпитет, сўзларнинг турли хил фонетик, лексик-грамматик шакл ифода имкониятлари матн ифода имкониятлари орқали инсонга борлиқнинг турли маънавий рангли дунёси манзарасини аниқлашга ёрдам беради. Бадий-поэтик нутқнинг бошқа нутқ шаклларида фарқи – ундаги ўзига хос лексик-грамматик жараён, эмоционаллик, ритм, инверсия, бадий-тасвирий воситаларнинг оригиналлик имкониятлари, нутқнинг фонетик-интонацион товланишлари ва ҳоказолар орқали маъно парадигмаларини яратишидир.

Эпик асарлардан фарқли ўлароқ шеърий асарларда, хусусан, ғазал жанрида поэтик тилнинг мана шу хусусиятлари ижодкор ички дунёсини, унинг қалб манзараларини очиб беришга хизмат қилади. Шоир бу ўринда нафакат оддий миллий қобикдан узиб

олинган вақил, балки ўша даврда миллат тили, рухи, бадий-эстетик даражаси, умуман олганда унинг борлигини, менталитетини акс эттирадиган ойнага айланади. Унинг асарларида акс этган сўз шакллари, қолип, сўз ўйинлари, сўзнинг янги шакллари, уларнинг лексик-семантик, стилистик парадигматари қайсидир маънода миллий рух, миллий онг, миллий менталитет мезонларини белгилашга хизмат қилади.

Лирик асарларда шоирнинг вазифаси маълум бир қолип (клише) доирасида сўзларнинг лексик-семантик хусусиятларини ҳисобга олиб, улардан шундай бадий архитектоника, диистрибуция яратмоққи, шаклланган синтагма ўзининг мазмун доирасида мавжуд сўзларнинг маъно тавлинлашларининг янги фарқларини, янги шаклларини келтириб чиқарсин. Бадий тилнинг яна бир муҳим хусусияти мана шу қўтилмаган ҳолатда сўзларнинг янги ассоциациялари орқали тамомил аригинал маъноларини яратишдан иборат. Поэтик тилда бундай ҳолатни шакллантириш учун бадий-тасвирий воситалар: ўхшатиш(ташбеҳ), киёслаш (жомии танҳо), йборавийлик (таймех), зид маънолилик, зиддият (тазод) қабилар ёрдам беради. Реал бадий матнда шоир сўзнинг мавжуд ёки мавжуд бўлмаган шакл хусусиятларидан мақсадга мувофиқ истифода қилиши мумкин. Айнан шу ҳол унинг поэтик ижодкорлигини таъминлайди.

Қадимги туркий адабий ёдгорликлар поэтик хусусиятларини ўрганган Н.Раҳмонов ёзади: «Агар ёдномалардаги метафора ва ўхшатишларнинг семантик хусусиятлари, структураси (яъни предмет, образ ва белги қабил уч элементга эга бўлиши) назарда тутилса, бўритаг, қўнитагнинг метафорик ўхшатиш эмас, тўғридан тўғри ўхшатиш деб қараш керак бўлади. Ўхшатишдаги формал кўрсаткичлар (-ча, таг) уни метафорадан фарқловчи асосий белгилардан биридир. Метафора формал кўрсаткичларга боғлиқ бўлмай, балки семантик тараққиёт туфайли қелиб қикади»⁷².

Ҳазалнинг ўрта асрлардаги поэтик имкониятлари ҳақида қатор тадқиқотлар яратилган. Ҳазал ўз ибтидосини қадимги араб поэзиясидан олади. Унинг мавзу ва шакл жиҳатлари ҳам ўша даврдан сакланиб қолган. Ҳазал кейинчалик форсий адабиёт асосига олинганидан сўнг бу адабиётда асосий лирик жанрга айланди ва худди шу шакл ва мазмунда ўзбек мумтоз адабиётига кириб келди. Ўзбек ва форс адабиёти бир заминда шаклланди, ҳар

⁷² Ўзмас оидалар – Т. 1:83-192

икки тилдаги адабиёт ҳамоҳанг ривожланган бўлса-да, форсигўй шоирлар кўпчилиكنи ташкил қилар ва уларнинг асарларининг бадиий хусусиятлари юқори баҳоланар эди. Шу боис ўрта асрларда назарий асарларнинг диққат марказида ўрганиш объекти сифатида кўпроқ форс адабиёти намуналари турар эди. Қолаверса, ўзбек адабиётининг ўша даврдаги вакиллари. Навоий, Бобур қабилар ҳам адабиётнинг назарий муаммоларига муносабат билдириш борасида форс ва ўзбек адабиёти ўртасида фаркни сезмаган. Ўз фикрларини исботлаш, асослаш ва шарҳлаш жараёнида ҳар икки тилдаги адабиёт намуналаридан параллел фойдаланганлар. Бу ҳол ўрта асрларда Марказий Осиёда икки адабий тил: форс ва ўзбек тили ёнма-ён истеъмолда бўлганлигидан далолат беради.

Қатор олимлар форс адабиётида ғазал жанрининг назарияси билан шуғулландилар. Шамсиддин Мухаммад бин Қайс ар Розийнинг «Китоб ул муъжам фи маъаъир ашъор ул аҷам» китоби ғазални мазмунан ўрганиш учун муҳимдир, чунки айнан шу китобда ғазал мавзуси ҳақида фикр юритилади. «Ғазал сўзининг маъноси аёллар ҳақида сўзлаш, аёлларни васф қилиш, демакдир... Жуда кўп таникли шоирлар ҳам ғазални маҳбубанинг гўзаллигини шарафлаш, унга интилиш йўлидаги ошиқ аҳволини шарҳлаш, деб таърифлайдилар... Ғазалнинг мақсади инсон қалбини тинчлантириш, шунинг учун ғазалда кўпол сўзлардан сакланади...»⁷³

Қобул Мухаммад томонидан яратилган «Ҳафт қулзум» асарида ғазал мавзуларидан ташқари унинг шакл хусусиятлари ҳақида ҳам фикр юритилади. «Билгинки, ғазал сўзи севги ва аёллар ҳақида ҳикоя қилишни англатади, том маънодаги бу сўз ҳажм ва оҳанг билан жипсланган бир неча байт демакдир. Буларнинг биринчи байти матла дейилиб, у ҳар иккала мисраси кофияланган байтни англатади. Агар иккинчи байтнинг ҳам ҳар иккала мисраси кофияланса, зеби матла, ҳусни матла дейилади. Охириги байтни макта ёки хотима дейдилар. Ғазал ҳажми 11 ёки 12 байтдан ошмаслиги зарур. Айримлар 19 байтни чегара ҳисоблайдилар... Агар ғазал 19 байтдан ортиқ бўлса, қасида ҳисобланади (байтлар миқдори нуктан назаридан)»⁷⁴.

⁷³ Шамсиддин Мухаммад бин Қайс ар Розий. Китоб ул муъжам фи маъаъир ашъор ул аҷам. 415-416-бетлар. Қаранг: И.Стеблева. Семантика ғазелей Бабуре. –М. 1982. стр.9.

⁷⁴ Қобул Мухаммад. Хафти қулзум. 7-том. Тоҳиди. 1891. 44-45-саҳифалар. Қаранг: И.Стеблева. Семантика ғазелей Бабуре. –М. 1982. стр.11.

Шу йўналишда шаклланган ва анъаналар боис мустаҳкамланган ғазал жанри кейинчалик кўплаб мусулмон шарқи халқларидаги каби ўзбек адабиётида ҳам етакчи жанрга айланди. Севги – муҳаббат мавзусидаги ғазаллар асосан икки типда шаклланади: диалогик характердаги ғазаллар ёки шарҳи ҳол характердаги ғазаллар. Демак, ғазал тарихан «мен-махбуба» нинг «мен-сен» ёки «мен-у» шаклидаги универсал лирик схемасида тузилади.

Шабоний ғазаллари архитекtonикаси, уларда учрайдиган бадний-тасвирий воситалар шоир лирикаси нозтик имкониятларини ёрқин намоён қилади, бинобарин, шоир яшаган давр адабий қарашлари, поэтик анъаналари ҳам шу ерда ўз ифодасини топган. Биз қуйида шоирнинг алоҳида ғазаллари мисолида фикримизни исботлашга интиламиз.

Эй юзунгдин нури илоҳи, кўзларингдин кун камар,
Ё кошнинг кўрганч сени, ўшул ой экилиб ўздин кетар.

Эй сенинг жисминг жавоҳир, халқа ёйдинг гавҳаре,

Гавҳар исмин эшитгач, куфру куффорлар етар.

Сочларинг тувинда Хиндин сен паришон қовладинг.

Зулфу сунбулунг тарарда субҳ юзунгдин асар.

Қошларинг меҳроб ўлди, сарв қаддинг жон аро,

Жон аро қаддинг агар бўлмаса ул жондин кетар.

Қайда бўлса бу Шабонни соласан майдон аро.

Мунда ва машҳарда дилбар сенинг отингни битар. 30а.

Ғазал диалогик шаклда (мен-сен) шоирнинг экстаз ҳолатини акс эттириш усулида шаклланган. Бу ҳолат унда мисраларнинг «эй» ундови билан бошланаётганлиги инобатиди шаклланади. Мурожаат воситасида шоир ўзининг бутун маҳоратини, луғавий имкониятларини маҳбубани улуғлашга ҳамда ўзининг-лирик қаҳрамоннинг руҳий экстаз ҳолатини изохлашга интилган.

Биринчи байтда мурожаат асносида ташбиҳ, ташбиҳи маршрут қўлланган: «агар илоҳининг юзи нурли бўлса, сеникичалик бўлар, камарнинг нури кўзингникичалик бўлар». Ё кош (ёйдек кош) рамз вазифасида ҳам ойга, ҳам қилчга ўхшатишган, ой жонлантирилган ҳолатда кошнинг ўзидан гўзаллигини билиб, ақлини йўқотади-ўзидан кетади.

Иккинчи мисрада ийҳом томи (ёки тажниси томи): «ё» бу ерда икки маънода қўлланган: 1-маънода «ё», «ёйдек»; 2-маънода «ёки», «ёхуд», «Қошнинг» сўзи ёйнинг маъносига қараб икки

вазифани бажарган. 1-«қош», «балан аъзоси»; 2-синекдоха усулида «олдингда, каршингда».

Шу байтда яна мурот ан-назир санъати ҳам бор. «Қамар» ва «ой» сўзлари ўзаро синонимик муносабатда.

Иккинчи байтда яна мурожаат: «жисм - жавҳар» (ташбех), ёки «жисминг жавҳар халқаси», «ҳам жавҳар халқаси», «ҳам жавҳар», «жавҳар» сўзи метонимия ҳосил қилган. Шу аснода рамзга асос солган. Мурот ан-назир санъати: «жавҳар»-«гавҳар» (бу ерда яна таносуб санъати ҳам бор). Байтда ташоҳебул атроф (тасдир ҳам дейилади) санъати иштирок этган.: «гавҳар» сўзи биринчи мисранинг охирида ва иккинчи мисранинг бошида қўлланган (такрир).

Учинчи байтда ташбиҳи измор: яширин ўхшатиш, бекитикча киёс бор, «сочларинг-тун, тундек қора» (истиора, метафора). «Қораликда сочларинг Ҳинд тунидан ҳам ошиб тушади» (жомии танҳо-киёслаб ўхшатиш, ошириб кўрсатиш, ифроки фис-сифат - гипербола). Кейинги мисрада мурот ан-назир (синоним сўзларни келтириш) санъати: «зулф-соч», «сунбул» метафорик равишда соч маъносини билдириб, «зулф» билан синонимик каторни ҳосил қилган. «Субҳ» (тонг) юзга ташбиҳи маршрут воситасида ўхшатишган. Байтнинг мазмунни қуйидагича шаклланади: «сочинг қораликда Ҳинд тунни, юзинг окликда ўз нурлари билан сочинг тунини тараб, яъни Ҳинднинг қора сочларини оқарттиради, яъни тунни ниҳоясига етказди». Умумий қилиб айтганда, «бахти қора Ҳинднинг бахтли бўлиши учун сенинг ҳуснинг баҳоси восита бўлади». Бу ўринда «тарамок» феъли эпитет вазифасини бажарган. Шу байтнинг ўзида «соч-зулф-сунбул» синонимик катори, «тун-субҳ» лексик, «соч»(тун) – «юз» (субҳ) функционал антонимияси иштирок этган. Бундай вариация ёноир руҳий ҳолатининг муттасил коллизияга образли ўзгаришлар орқали учраб туришини кўрсатиш билан бирга, унинг табиат воситаларини бадний тафаккурда образли изоҳлай олиш имкониятларини кўрсатади.

Тўртинчи байтда яна ташоҳебул атроф ёки тасдир санъати, ташбиҳ, истиора санъатлари қўлланган. Иккинчи мисрада ташбиҳи измор бор: «агар қаддинг (метафорик равишда сен ўзинг) бўлмаса, ул (яъни ошик) жондин кетади», (ёрнинг ўзи ошикнинг жони маъносиди). «Сарв» сўзи ҳам ийҳом ҳосил қилган: биринчи маъноси «сарвқад», «гўзал, тик қадли», иккинчи маъноси «сарв қаддинг-жон устунни» ва мана шу орқали иккинчи мисрада

ташоҳебул атроф (ёки тасдир) воситасида янги маъно келиб чикмоқдаки, унга кўра «жон (ошик-истора) аро қаддинг (маҳбуба-истора) агар бўлмаса, ул жондин кетади, яъни танадан эс-хуш айрилади, жонни тарк этади.

Бешинчи байтнинг биринчи мисрасида шоир ўз фикрини яқунлашга, лирик чекинишга интилган: «майдон» сўзи метонимик усулда қўлланган: «ишқ майдон» ва бу майдон жанг майдонининг бир қисми. Иккинчи мисрада истидрок санъати, яъни тўлдириш бор: «мунда (яъни, шу дунёда-ҳашви малиҳ) ва машҳарда (у дунёда) дилбар, сени ёдлаб ўтади». Бу ерда яна сиёкат ул адод ва тазод санъатлари ҳам иштирок этган: «бу дунё-у дунё».

Ҳазал матнининг бадий-тасвирий воситалар лексик-семантик парадигмаси орқали мазмун ва мундарижаси таҳлили бизни шоирнинг лирик экстаз ҳолатидаги аҳволини тасаввур қилишга имкон яратади. Шоир ўз аҳволи ва дилбар васфини уйғунлаштиришда бир хилликдан қочади, янги лексик-семантик воситалар излайди, сўзларнинг янги маъноларини кашф қилади ва шу аснода у мурожаат қилган адабий тил шоирни мана шундай имконият билан таъминлайди. Ёки аниқроғи, шоирнинг ижодий фантазиясида, тасаввурда юз бераётган ҳодисалар тилда, жамият тилида аксини топади. Ўз фикримизни тасдиқлаш учун шоирнинг яна бир ғазалига мурожаат қиламиз.

Лабинг табассум ила тиргизурки. Масих

Зихи табассум ширин, зихи каломи фасих.

Қарашма бирла яна жоним ичра солди таннур

Қўнгулни овлағувчи бир саман узори малиҳ.

Қошинг ёсина бўлди яна бута қўнғлум

Вале қарокчи кўзинг нақди жоним олди сарех.

Чекуб кўзум яна кирпукларимни риштасина

Сарашк донасидин қилди ҳар сори тасбех.

Муриди ишқ бўлуптур Шабоний мискин

Деди ишорат ила қилмади ани тасриҳ. 29а-б.

Ҳазалда таниш мотивлар унинг композицион тараккиётини икки семантик марказ воситасида шаклланишига хизмат қилган.

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ёр лаби ҳаётбахш масих (образли истиора, метафора), иккинчи мисрада иккинчи семантик марказ хусусиятлари характерланади: «табассум ширин», «каломи фасих» («зихи» сифатнинг орттирма даражасини ясайди). Бу ерда сиёкат ул адод, тансиқ ус сифот санъатлари: «лабинг

масиҳ"-малоҳатли шундан келиб чикиб табассум ширин «фасиҳ"-фасоҳатли. Ёр (махбуба)нинг аъзолари: «лаб», «табассум», «калом» масиҳ, ширин, фасиҳ сўзларидан эпитет олади. бинобарин, ҳамма вақт эпитет зичи билан орттирма даражага кўтарилган(таъйил санъати-байтда ифодаланаётган маънони қатъий қайд қилиш учун сўз келтириш).

Иккинчи байтда – ёр карашмаси жон учун таннур (ташбиҳи маршрут). кўнгул овлагувчи саман узори малиҳ, яъни кўнгил овчиси бўлган гўзал юзинг малиҳ (малоҳатли «узор -юз» ташбиҳи мутлак).

Учинчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳи мутлак ёки ташбиҳи сариҳ (қошинг ёси) мисра давомида ташбиҳи измор(бекитикча ўхшатиш) қўлланган: «қошинг ёсига (камониға) кўнглум-юрагим бута бўлди-отилиш учун ўрнатилди». Буни икки маънода тушуниш мумкин: юрагим шакли камон ўқини эслатганлиги учун уни ўқ қилиб отиб юборасан(хоҳлаган томонингга), ёки меннинг руҳий ҳолатимга бефарқсан, ёки менга ишқинг ўқи қошинг камонидан кўнглумга отилди-мустаҳкам жойланди. Лекин қароқчи кўзинг жоним нақдини(юрагимдаги шижоатни) олиб қўйди.

Тўртинчи байтда факат маҳбубанинг бадан аъзолари (бадий деталлар) иштирок этган: кўз, кирпук, кўз ёшларининг сарашк донаси маҳбуба томонидан тасбиҳга («ёрниг домға» истиора, ташбиҳи измор) терилган (сиёкат ул адод).

Бешинчи байтда шоир бирданига лирик чекинишга ўтган ўзига нисбатан «мурди ишқ», «мискин» эпитетларини қўллаган. Лирик чекиниш воситасида ўз дардининг тузалмас эканлигига ишора қилади. Ёки «ишора қилади-ю, фикрини ойдинлаштирмайди».

Юқоридаги икки ғазалда матн архитектоникасининг герменевтик имкониятлари кўрсатадики, мумтоз адабиётда, ғазал жанрида шоир ўз руҳий ҳолатининг самарали ифодаси поэтик тасвирига эришиш жараёнида турли-туман бадий-поэтик воситаларни қўллайди. Диалогик характердаги ғазалларда лирик экстаз изҳори икки лирик қаҳрамон: ошқ ва маҳбуба атрофида уюшади. Ғазалнинг ҳар бир байтидаги бадий детал юқоридаги ҳолатни таъминлашга, фикрни таъкидлашга, мантикни изчиллаштиришга хизмат қилади.

Бадий воситаларнинг барча кўринишлари – эпитет, ўхшатиш, параллелизм, метафора, антигега ва бошқалар бадий адабиётнинг

зарур элементлари сифатида Шабонийнинг диалогик характердаги ғазаллари таркибига кириб, деярли шу шаклда шарҳи ҳол ғазалларида ҳам учрайди. Бу ўринда ҳам юқоридаги каби сўзлардаги такрорийлик, эмоция, эвфония, аллитерация кабилар асарнинг бадийлигини таъминловчи восита ҳисобланади. Айрим ҳолларда товуш такрори-аллитерация сўз такрори-илтизомни (ёки тасдиқни) ҳосил қилади. Шабоний ғазалларининг муҳим хусусиятларидан бири уларда истиоравий образлар, аниқроғи эпитетнинг образга айланиши, бу ҳодиса метафорани ҳосил қилади.

Қуйида лирик қаҳрамон I шахс бирлик оломи (эгаллик қўшимчалари билан) ва маҳбуба III шахс оломи «у» (келишик ва эгаллик қўшимчалари иштирокида) ифодаланган тавсифий – шарҳи ҳол характердаги ғазал матнини герменевтик таҳлилдан ўтказамиз.

Кошининг ёйи ёзилмиш моҳи тобониғача

Зулфини айла солиптур қадди поёниғача.

Кўрунгуз кўкда булутни қилди юзини қаро

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача.

Кирпуқингнинг ўқлари очти сусаб ғунча оғиз

Ранг олур кўнглум қониндин ўки пайқониғача.

Онча қизлар эрдим ушбу ишқ сирин эл аро

Ошиқоро қилди қўзум ёши пинҳониғача.

Келмасун ҳаргиз итинга фурқатининг меҳнати

Фурқатинг ити туғатти ею эт қониғача.

Найласун бечора булбул ҳеч муяссар бўлмаса

Ким фиғондин айла ёнғай билки домониғача.

Бўлмаганидин не ғамдур меҳмош ёр ҳам

Бу Шабоний айла тухфа қилди ўш жониғача. 30а.

Ғазал шарҳи ҳол характерида бўлса ҳам, уч ўринда: учинчи ва бешинчи байтнинг биринчи ва иккинчи мисраларида лирик қаҳрамоннинг бевосита иккинчи шахсга мурожаати бор. Бирок бу ҳол ғазал мундарижасининг характери учун эфемер ҳолат бўлиб, унга диалогик характер бера олмайди.

Ғазал матнининг архитектуроник имкониятидан келиб чиқадиган герменевтик таснифи қуйидагича:

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ичида истиора берилган, яъни кош-объект, детал ўхшатилимиш, ўхшамисш ёй, кошнинг эгрилиги (шакл ҳосилида) ёйга ўхшатиш билан, метафора ҳосил қилган. Шу байтнинг ўзида истиора «моҳи тобон»,

яъни ёрнинг юзи ой каби ёруғ ва жозибали-ўзига тортувчи. Иккинчи мисрадаги «зулф» сўзининг қўлланишида ийҳом бор, яъни биринчи маънода, «зулф»-соч, «то кадди поёнигача» солинган. Иккинчи маънода «қулф, дом» маъносида, бутун жисмни маҳв этган.

Иккинчи байтда ташбиҳи измор муваффақият билан қўлланган, шунингдек, унинг замирида ийҳом бор: кўкда булут – абр, абр-кош, кўкдаги булутдан мақсад, уни кошга ўхшатиш, ўхшатиш давомида ташбиҳи акс келтирилган-ой унинг (маҳбубанинг) юзи. Иккинчи мисрада шоир тажниси томмга эришган: етти (фёъл)-етти(сон).

Учинчи байтда шоир бевосита иккинчи шахсга мурожаат қилган бўлиб, бу ҳол унда таъсирчанликни-экстазнинг юкори фазасида ошиқ ҳолатидаги таъсирчанликни ошириш учун қўлланган ҳолос. Бундай ҳодиса ҳақида И.Стеблева ёзади: «Шарҳи ҳол характеридаги ғазал матнига мурожаатни киритиш, унинг матнини диалогик шаклга айлантиради ва бу билан ундаги таъсирчанликни оширади»⁷⁵. Иккинчи мисра мундарижаси уни яна шарҳи ҳол шаклига қайтарган.

Бу ерда яна метонимик характердаги метафора бор: «кирпукинг ўқлари», кейин давомида ташбиҳи измор, яъни «очти сусаб ғунча оғиз», яъни «кўз очди». Иккинчи мисрада иборавий услубдаги ташбиҳи измор: «кўнглум кониндин ранг олур», яъни «киприги учларидаги ёш қонли». Тасдир санъати ҳам иштирок этган. Киприкнинг пайконга –метал бошоқли ўкка ўхшатилиши метафора.

Тўртинчи байт умумий маънода изох-тафсир санъатини ташкил қилган, чунки байтдаги маънога изох киритган: кўз ёшини, қонли ёшни айлан ошиқнинг ўзига нисбат қилган.

Бешинчи байтда яна диалогик услуб қўлланган: «итингга»-лирик қахрамонга(ошиқка). иккинчи мисрада истиора (метафора) ривожлантирилган: «фуркатинг ити». Бу ерда яна жамъ ва таъдил санъатлари ҳам иштирок этган.

Олтинчи байтда метафора «булбул» шоирнинг ўзи, метонимия «домониғача», яъни «охирига қадар, тамомила» маъносида.

Еттинчи байтда шоирнинг тафсир ва тажозуб санъатларига мурожаат қилганлиги, унинг умуман юкоридаги фикрларини ҳаммаси учун якуний ҳулоса ясашга интилганидан далолат беради

⁷⁵ Стеблева И. Семантика газелей Бабура. М. 1983. стр. 189.

ва бир жумла билан изоҳланади: «меҳмони ёр бўлмади», яъни ёрнинг илтифотига мушарраф бўлмади.

Амалга оширилган асар архитектоникасининг матни таҳлиллари кўрсатадики, ғазалнинг диалогик ёки шарҳи ҳол характерида ифодаланиши унинг асосан шаклий, яъни экстаз ҳолатининг атрофдагиларга нисбатан ифодасига боғлиқ. Шу боис улардаги умумий томонлар кўп, хусусан, шеърда ғоя икки поэтик образ(семантик марказ) атрофида уюшади. Ҳар иккала типдаги ғазалларда ҳам шоир мавжуд лисоний майдонда, мавжуд лексик-семантик воситалар иштирокида ўқувчи онгида (тасаввурда) ўзининг экстаз ҳолатидан келиб чиқадиган ҳолатни назарда тутган ҳолда фикрлар мундарижасини баён қилади. Шоир гилда, онгда мавжуд ҳолатлардан ташқари янги, оригинал ғоя яратишга интилади, янги маънони ихтиро қилади. Шоирнинг поэтик маҳорати ҳар иккала услубдаги ғазалларда ҳам поэтик санъатлар воситасида намоён бўлади, чунки айнан санъатлар ғазалда бадий фантазияни таъминловчи поэтик восита сифатида иштирок этади. Лингвопоэтик воситаларнинг санъат туфайли маълум матн архитектуроникасида (дистрибуцияда) янги маъноларининг ихтиро этиши (ибдо санъати) поэтик тилнинг ижодий имкониятлари доирасида ётади.

Қадимги туркий ёдгорликлар поэтикаси бўйича кузатишлар олиб борган Н.Раҳмонов таъкидлайдики, қадимги туркий тошбитиглар, хусусан, Қултегин битигтошининг лирик услубини таъминлаган ҳолат шундан иборатки, у даврда поэтик тил кенг камровли бўлиб, лирик воситаларни атрофлича эпик жанрларга таянган ҳолда ёритиш имконини берган, аммо эпитетлар: ўхшатиш, ритм ва бошқа воситалар асрдаги поэтик руҳни саклашга хизмат қилган. Шу ўринда таъкидланиши лозим бўлган яна бир ҳол муҳимки, бунда лирик матнларда логик ургу доимо эпитетларга тушади, чунки айнан эпитет бадий руҳ инъикоси, асар матнининг лингвопоэтик қобилини трансформация қилиш учун воситадир.

Эпитетларнинг қўлланиши бадий адабиётда турлича кечади, у давр руҳи, ижтимоий онгнинг шаклланиши билан боғлиқ. Масалан, қадимги туркий ёдгорликларда маълум предмет ёки объектларга нисбатан бир хил атрибутларнинг қўлланиши миф, культ ёки идеал тушунчаларни ифодалаш билан боғлиқ бўлган. Масалан, қаҳрамонларни доимо алп, доно ёки ёвуз, билимсиз сифатида тасвирлаш ёки воқеа-ҳодиса, объектларни муқаддас деб қараш

туфайли унда мифологик тушунчалар ўз аксини топган. Бинобарин, энг қадимги даврда (VIII асргача бўлган даврда) абстракт фикрлашга мойиллик бўлмаган⁷⁶.

Ўрта асрларда Марказий Осиё халқларида ижтимоий шароит тубдан ўзгариши билан бир қаторда ижтимоий онгнинг шаклланишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Эндиликда оддий мифик таассуротлар ижтимоий борлиқнинг реал образларига айланади, абстрактлик конкретлик касб этади. Шоир иккинчи табиат (жамият) воситаларини эпитет сифатида қўллашдан ёки мифик образларни улар билан ёнма ён келтиришдан ҳеч қандай ғайритабиийлик ҳис қилмайди.

Шабоний ғазал композициясини қатор поэтик санъатлар воситасида тузади. Юқоридаги ғазаллар таҳлилида кузатганимиздек, ғазал архитектурасининг лингвопоэтик парадигмаларида сўзнинг лексик-семантик таҳлили шуни кўрсатадики, сўз маъноси унинг шакли билан мустаҳкам боғлиқ бўлгани ҳолда, матн ичидаги сўзларнинг тартиби, сўзларнинг архитектураси асосининг ёлқин асосида трансформацион шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Архитектура шеър-шоир, ижодкор ички дунёсининг сўз, ритм, оҳангдаги тузилиши демакдир.

Бадий матн герменевтик таҳлили кўрсатадики, сўзнинг семантик этимони (ўзак, бошланғич маъноси) бир маънони ифодаласа, унинг инсон менталитетидаги, лисоний имкониятидаги ёлқин асосида шаклланидиган семантик парадигмалари сўз маъносининг тўхтовсиз континуумига (маъноларнинг ўзгариб боришига), бинобарин, асар мазмунининг турли параметрларда трансформация қилинишига имконият яратади.

Шеър матнда, ғазалда сўз маъносини белгилашда дистрибуция ҳам муҳим ўрин тутати, бу ўринда шоирнинг инверсия орқали маъно парадигмаларини ярата олиш маҳорати кўзда тутилади. Поэтик нутқнинг эмоционал тараққиёти албатта, унинг янги маъно трансформациясининг омили бўлиши тайин. Такрорнинг барча кўринишлари, хусусан, эпифора, анафора ҳам матнда сўз маъно тараққиёти орқали янги бадий фантазиянинг асосида ётади.

Поэтик нутқнинг энг характерли хусусиятларидан бири аккордлик (сўзлардаги ҳамоханглик) бўлиб, бу ҳолатда бир неча

⁷⁶ Ўлмас бондалар 7 1989 169-бет.

сўзларнинг бир маънони ёки бир сўзнинг бир неча маънони ифодалаши кўзда тутилади. Қофия, радиф шеърӣ асарларда ритми, ритм эса, аккордликни ҳосил қилади.

Шоирнинг асар маъно қирраларини шакллантира олиш борасидаги поэтик маҳорати яна унинг ҳамма лексик-семантик воситаларни ягона доминанта маъно атрофида бирлаштира олишида ҳам кўринади. Ҳамма поэтик аксессуарлар (2-даражали деталлар): парабола(бир фикрни турли шаклларда ифодалаш), эвфемизм, эквивок(сўзлардаги кўпмаънолилиқ), реминисценция (зўрға, аранг сезиладиган маъно), грация (маънони кучайтирадиган сўзларни кетма-кет қўллаш) ва шу каби поэтик стратегияларни умумлаштирувчи архитектурик парадигма ҳам асарда янги маъно, янги доминанта маъно ихтироси учун хизмат қилади.

Форс адабиётида поэтик нутқ сўз шакли ва сўз тизимига асосланган бўлиб, сўзларни бир тизимда қўллаш бир матн дорасида бир хил маънони ифодаласа, иккинчи тартибда иккинчи хил маъно яратилишига хизмат қилган. Бу услубнинг муттасил давом этиши, сўз маъноси ва шаклининг алмаштирилиб туриши нутқда жимжимадорликни таъминлаган. Форс адабиётида сўз ўйини асосий ҳисобланган.

Навой эса, поэтик нутқда сўз маъносини бош ўринга суради, таъкидлайдики, муҳими қандай айтиш эмас, нимани айтишда. Айтилган сўздан келиб чиқадиган маъно товланишлари поэтик тафаккур асосида ётади. Шабоний ўз лирик меросини шакллантиришда айнан шу анъанага асосланган.

Юқоридаги фикрлар асосида шоирнинг яна бир шарҳи ҳол характеридаги ғазалини таҳлилдан ўтказамиз.

Ишқ сирри ул санамнунг нуктаи ҳолиндадур

Бу муаммо нуктаси ошиқларнинг ҳолиндадур.

Қол бирла ҳол сиррини сўфи ҳаргиз билмади

Ҳарки сўзлар ушбу сирни барчаси қолиндадур.

Отқай эрдим сўфилар васли муъясар бўлсади

Барча маъно билингизким, чехрай олиндадур.

Чехрай гулнинг фироқин чеккали мен доимо

Мурғи жонимнинг макони зулфининг долиндадур.

Ё магар жон нуктасидур чехраларда кўрганам

Бу муаммо сирри мушқил ой нетай қолиндадур.

Ноғу тушти ушбу игна хирмани жон ичига

Кўзлагил жонинг ичинда сарвининг болиндадур.
Эй Шабоний кечти умрунг қилмадинг бир дам қарор
Йўқ эмиш ишкнинг қарори лабларинг олиндадур.
Бу ғазални ёз фаслинда дейорман. Эй мўғул,
Қози-ю муфти сўзумдин барча афёлиндадур.

40б. 41а.

Ғазалдаги шарҳи ҳол услуби уни икки семантик марказ атрофида – «мен»(шоирнинг мени) ва «у» (махбуба) атрофида шаклланишини таъминлаган.

Биринчи байтда шаклдош сўзлар иштирок этгани ҳолда радд ул кофия санъатини келтириб чиқарган. Ваҳоланки, ғазал мундарижасининг бошланғич нуктаси ҳам шу ерда. Шарқ адабиёти назарияси бўйича талкиот олиб борган олимларнинг таъкидлашича, матлаъда бутун ғазалнинг композицион ва семантик тузилишига туртки берадиган потенциал рух-нукта бўлади, шунинг учун ҳам ғазалдаги эффектив матлаълар унинг архитектуроник тадрижий ривожига ва бинобарин, доминанта нуктасининг ғоявий жиҳатдан муваффақиятли очилишига кучли таъсир ўтказди.

Шоир биринчи мисрада ташбихи аксга мурожаат қилган, яъни «ишк сирри очилмас сир», «зулмат худди ул санамнинг холи каби», бу ерда яна ташбихи измор ҳам учрайди: «зулмат каби қора ҳол», яъни «ёрнинг холи қораликда Ҳинд зулмати». Иккинчи мисрада ташбихи акс ва ташбихи измор асарнинг бадний мазмуни тараккиётига асос солган: «ошиқларнинг холи(аҳволи) ёмон (қора, ечилмас муаммо) худди ул санамнинг холи каби». Бу ташбихлар байтда метонимияни ҳам шакллантирган. «тун»-«қора ҳол», «муаммо-аҳвол», «ҳол-тун», шунингдек, «нукта» сўзи илтизом қилинган.

Иккинчи байтда: сўз – гап (қол) аҳволнинг муаммосини еча олмади. «нимаики сўзласа, барчаси қуруқ гап», байтда «қол» сўзининг байт боши ва охирида қўлланиши унинг маъносига шоир томонидан алоҳида ургу берилётганига ишора.

Учинчи байтда риторик сўрок: Сўфилар! Бу сўрок ортида шоирнинг ўз мақсади йўлида қатъийлиги акс этган. Токи дин муҳтасиблари уни дилбарга эришув йўлидан қайтара олмайдилар. Шоир давом этади – ҳаётнинг мазмуни чехранинг оллигида, кизиллигида. Қизиллик: 1) чехранинг ранги; 2) тириклик белгиси (синекдоха).

Тўртинчи байтда форсий изофали сўз бирикмасида ташбихи акс. Иккинчи мисра қаторлаштирилган метафоралар билан келтирилган, истиора билан ташбеҳи акс ёнма ён: «жоним кушининг (меннинг жонимнинг) макони зулфининг домиди (ёр зулфининг гажагида, гажаги ўрамасида)», шунинг учун ташқарига чиқолмайди ва ёрнинг гул чехраси фирокида, гул чехрадан йироқда қолаверади. Шу ўринда антитеза орқали шоир ажойиб фалсафа яратишга интилган: «зулф» - тун, яъни у дунё-нотирик : чехра – кун –бу дунё- ҳаёт манбаи.

Бешинчи мисрада шоир матлада ифодаланган фикрга қайтиб, уни тўлдирган (истидрок), қайта изоҳлаган (тафсир). Бу билан ғазалдаги ғоявий бутунликни таъминлашга эришган. Бу байтда «жон нуктаси-ҳол», иккинчи мисрадаги ой (метафора) – «ёр юзи».

Олтинчи мисрада оригинал истиора учрайди: «игна-ишк дарди», «хирмони жон-бадан», яъни ишк дарди-игна тушган жой. Иккинчи мисрада шоир игнани ёрнинг қомати билан киёслаган, унинг қомагидек узун, баланд тасаввур қилган.

Еттинчи байтда Шабоний бевосита лирик чекинишга ўтган, ўзига (I шахсга) мурожаат қилган: умр ўтди, аммо тиним билмадинг, иккинчи мисрада тафсир воситасида ўз фикрини изоҳлаган: «ошиқда қарор йўқ»: шу ерда шоир яна радд ул қофияга мурожаат қилмоқда: «лабларинг олиндадур». Фақат эпитет лаб учун қўлланган, аввалгисида чехра, юз учун эди. Яна шу байтда шоир ғазалнинг якунига ишора қилгани ҳолда таҳаллус келтирган.

Саккинчи байт шоир томонидан бевосита истидрок санъати учун келтирилган, чунки шоир ғазал якунидан қоникмади, уни тўлдирish учун вақтга ишора қилгани ҳолда «ғазал ёз фаслида айтилди», дея якунлаган.

Юқоридаги ғазалларнинг матн архитектоникасининг герменевтик таҳлили кўрсатадики, Шабоний поэтик маҳорати юқсак шоир сифатида асарларида сўзларнинг маъно, шакл, дистрибутив ва герменевтик имкониятларидан мукаммал фойдаланган ҳолда (бу борада у Алишер Навоий анъаналарини давом эттирди) юқори поэтик савиядаги асарлар яратишга интилди. Асарларининг нафақат шакл жиҳатидан, балки энг аввало мазмун, ғоя жиҳатидан мукаммал бўлишини таъминлашга эришган. Ўрта асрлар ўзбек мумтоз адабиёти, адабий тилининг поэтик имкониятлари шоирга бу мақсадни амалга ошириш учун материал бера олди. Шоир нафақат юқсак ғояли, балки юқсак

поэтик асар яратишга ҳам интилдн. Ҳазалларида сўзларнинг лингвопоэтик имкониятларига таянган ҳолда поэтик санъатларни кенг қўллади. сўзларнинг янги маъноларини кашф қилди. Адабий анъаналар асносида ўз ғазалларида таҳаллусдан ҳам қофия ва санъатлар яратиш борасида фойдаланди. Шоир девон тилини бойитиш, асарларида бадий тафаккур поэтик жиҳоларини янада ёркинрок намоён этиш, асарда гоё ва мазмун юксаклигини таъминлаш борасида нафакат она тилидаги, балки ўзга тиллардаги лексик-семантик воситалардан ҳам эркин фойдаланишга интилдн. Бу ҳол ўша даврдаги адабий-илмий анъаналар билан ҳамоҳанг бўлиб, улар шоирга асарларида поэтик маҳоратни барқамол бўлишга хизмат қилган деб айтиш мумкин.

5. Ҳазалда рамз герменевтикаси

Бадий матннинг поэтик шаклланишида сўзларнинг қўпмаънолилиги муҳим ўрин тутди. Шоир сўзнинг матни ичида мумкин бўлган маъноларини қўллаш билан чекланиб қолмасдан оригиналлик ва поэтик талаб даъвоси билан сўзнинг номумкин маъноларини ахтариши мумкин. Қўлланилган сўзнинг оригинал шакл ва маъно хусусиятларининг ўрни ва маъно муваффақияти шоир истеъдоди, маҳорати ва у мурожаат қилган тилнинг лексик-семантик имкониятлари билан боғлиқ.

Ўрта асрлар ўзбек адабиёти нақадар катта ҳудудда шаклланган бўлишига қарамасдан қатор лингвопоэтик воситалар деярли ҳамма ерда бир хил шакл ва маънода қўлланган. Хоразмда яратилган бадий адабиёт ёдгорликлари тилини Самарқанд-Бухоро ва Тошкент – Қўқонда яратилган асарлар тилига қиёслаб ўрганиш бу ҳулосани тасдиқлаш учун имкон беради.

Муҳаммад Шабоний асарлари маълум бир аснодаги анъаналар доирасида яратилган бўлиб, асарларнинг матн архитектуроник хусусиятлари, бадийлик, мазмун-моҳият ҳамда асар поэтикасини таъминловчи лингвопоэтик қирралари ўша давр поэтик тил анъаналари асносида шакллантирилган. Албатта, шоирнинг поэтик новаторлиги, унинг бадий маҳорати асарларининг муваффақиятини таъминлашга хизмат қилган.

Поэтик матннинг ифода имкониятларини кенгайтиришда сўзларнинг қўп маънолилиги муҳим роль ўйнайди. Шоир сўзнинг матннинг қуршов архитектуроникасида ёки қуршовдан алоҳида маъноларини шакллантириш жараёнини ташкиллаштиришда турли

поэтик усуллардан фойдаланади. Оригиналлик даъвоси билан матн доирасида сўзнинг номумкин маъно кирраларини ҳам ахтариши мумкин. Қўлланилган услуб, ўрин ва воситанинг муваффақияти шоир истеъдоди, маҳорати ва у мурожаат қилган тилнинг лингвопоэтик имкониятлари ҳамда миллий менталитетнинг трансформацион имкониятлари билан боғлиқ.

Поэзия, бинобарин бадний тафаккур табиий воситаларнинг инсон рухий дунёсига, рухийат тасаввурига кўчиришга хизмат қилади. У бир нарсаларни характерлаш, тавсифлаш учун ўзга нарсалардан ўхшатиш, эпитетлар излайди. Маълум предметлар учун қўлланилган эпитетларнинг муваффақиятли чиқиши уни рамз (символ) даражасига кўтаради, аммо бу ўринда натижа эпитетнинг умумхалқ тушунчаси сифатида илоҳийлик даражаси билан ҳам боғлиқ. А.А.Потебня тилнинг луғат таркиби бойиши жараёнида сўзнинг дастлабки маъноси йўқола боришини таъкидлаб, символ-рамзнинг пайдо бўлиши ҳақида фикр билдирганда, сўзнинг образlilik ифодалаш хусусиятини назарда тутиб, бунни қуйидагича изоҳлайди: «Сўзнинг ўз унутилган маъносини тиклашга бўлган талаб рамз (символ) ҳосил бўлишининг сабабларидан биридир»⁷⁷.

«Ок» эпитети ўзбек халқида энг қадимги даврлардан бўён адолат, ишонч, мартаба, тўғрилиқ рамзи сифатида эпитет вазифасини бажариб келган. Тонгнинг отиши (ок) мақсадга эришув, тун, хижрон ва фирок (азоб, қора) эпитетлари даврлар мобайнида тадрижийлик хусусиятини ўзида касб эта борди ва символ-рамз даражасига кўтарилди:

Чикди ок эвдин санам 75а.

«санам ок – муҳаббат уйидан чикди».

«Қора» метафора сифатида биринчи маъносида кош, иккинчи маъносида тўсиқ, парда. Зулф –сочнинг ортида, пардада беркинди (санам). Бир ўринда тун соч учун эпитет вазифасида келган бўлса, бошқа ўринда зулф-соч туннинг эпитети даражасига кўтарилган.

Дудонинг устида ҳолингни ўхшата билман,

Қора чибин яна қўниб асалга берканду. 142б.

Натижада «қора» сўзи секун-аста эпитетдан символ-рамз даражасига ўтади. Бу сўзнинг метафора сифатида айрим ўринларда соч (зулф), хол, зиндон, тун, рухий ҳолат маъноларини англатиши шоир рухий дунёсининг ички кирраларини очиб баробарида

⁷⁷ Потебня А.А. Эстетика и поэзия. М. 1977. стр. 222

борлик, табиат, жамият ва инсон муносабатларининг мураккаб ассоциациялари орқали янги гипотезаларга асос солади. Улар ўз навбатида инсон акли англаб етмаган янги истилохларни очишга ёрдам беради.

Рамз-символ ва эпитетлар ўрни-ўрни билан образга айланади. Бошқа мумтоз адабиёт намояндалари ижодида кузатилганидек, Шабоний ғазалларида ҳам бу образлар орасида мураккаб геометрик-логик муносабатлар mavjud. Улар сўз маъноларининг нафакат семантик-грамматик имкониятлари, балки, беҳад кўп қиррали этник-этимологик ва индивидуал-биологик имкониятлари билан ҳам характерланади. Хусусан, «кора» сўзининг фалокат, ёмонлик, зулм, шафқатсизлик, адолатсизлик ва бошқа ижтимоий мураккаб муносабатларнинг турли-туман нарадиғмаларини очиб берадиган қирралари шарқ халқлари тилидагина учрайди. Мутаносиб равишда «ок» эзгулик, бахт, давлат, ҳокимият ва яна қатор инсон романтик орзуларининг символининг англатадиган туйғуларни номлашга хизмат қилади. Демак, символ туйғулар умумий номи сифатида саҳнага чиқар экан, уларни табиат вакиллари номлари билан атайдилар. Бинобарин, ижтимоий ҳиссиёт туйғуси бўлмиш рамзни яна табиий асосларга қайтардилар.

Хулоса

Адабий тафаккур ижтимоий онгининг ажралмас қисми сифатида қадим замонлардан бўён инсон ҳаётини беэаб келади. Санъат - сўз санъати олам ва одам яраганининг дастлабки кунларидан бошлаб инсон ҳаётининг ажралмас қисмига айланган. Санъат намуналарини изоҳлаш, уларда акс этган тафаккур қирраларини шарҳлаш ҳам маълум тарихий мезонларни бирлаштиради.

Герменевтик тадқиқотлар антик даврда Александрия мактаби олимларининг илмий рисолаларида ўз ибтидосини олган. Библия матнларида акс этган ғояларни инсониятга очиқ бериш жараёнида улар илоҳий мазмун талқин-интерпретацияларини амалга оширганлар. Кейинроқ бундай усул адабий асарлар матн хусусиятларини ўрганишга ҳам татбиқ қилинди.

Фалсафий герменевтика асосида шаклланган адабий герменевтиканинг асослари Шлейермахер, Дильтей ва Гадамер каби олимлар томонидан ишлаб чиқилди. Адабий герменевтика бадий матнларнинг ифода имкониятларини кенгайтиришга интилар экан, бадий асарнинг архитектурани ҳолати орқали оригинал, янги ғоя, борлиқнинг очилмаган қирраларини топишга ҳаракат қилади. Бадий матннинг инсон руҳий дунёсини кашф қилиш жараёнидаги имкониятлари унинг трансформация жараёнида шаклланадиган семантик-стилистик парадигмаларини аниқлаш билан амалга ошади. Янги даврда бу фан таракқиётга Хирш ва Э.Тисельтон каби олимлар муҳим ҳисса қўшди.

Бадий матнни тушуниш, умуман, тушуниш жараёни адабий герменевтиканинг асосида ётади. Матнни инсон томонидан ўзлаштирилиши икки усулда кечади: рационал ва эмоционал шаклда. Рационал усулда инсон матн мазмуни ва бинобарин ғоясини ақл билан англаб етади. Эмоционал ўзлаштиришда эса, у қалбдан ҳис қилади асарда бу ҳолатни. Бадий матнни руҳий-психологик ўзлаштириш санъатда, ҳусусан, адабиётда қатор модернистик оқимларнинг турли ғоялар ташвиши билан ҳам характерланади.

Маданий герменевтиканинг бир шакли сифатида адабий герменевтика санъат асари орқали акс бегона инсон қалб манзараларини ўрганар экан, асар архитектурани орқали унинг ўзига ҳос дунёни штрихларини кашф қилади.

Адабий герменевтика бадий матнин мукамал ўрганади. қачонки асарда акс этган тил қурилиши материалларини мукамал ўзлаштира оlsa, бинобарин бадий асар тили, бадий тил адабий герменевтиканинг тадқиқот доирасининг ажралмас ҳамроҳи сифатида қаралади. Унда ҳар қандай матн умумборлиқнинг бир қўриниши, бошқача айтганда борлиқнинг ўзининг бадий тасвири сифатида қабул қилинади.

Қўлланмада асосий эътибор жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари асосида бадий асар матнини герменевтик ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили орқали ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини поэтик истифода қилиш борасида лирик асарларда матн архитектуроникаси ҳамда бадий матнлар фалсафий-поэтик ва семантик-стилистик имкониятларини кенгайтиришнинг назарий асосларини яратиш, уларни ўқувчига содда тилда тақдим қилишга қаратилди ва бу ҳолат имкон даражасида очиб берилди.

Бадий матнда герменевтик шароит ва бадий тилнинг шаклланиши жараёнида ёлқин категориясининг аҳамияти бекиёс. Айнан ёлқин мавжуд лексик – семантик қуршов ва уларнинг семантик қирраларидан ҳоли ўларок ўқувчи онгида маълум бир йўналиш асосида ўй – фикрлар ва ҳиссиётлар, қалб ҳаракатлари бирлигини таъминлай олади, уни маълум тушунчалар доирасида мулоҳаза юритишдан озод қилади. Ғоя тилида ҳам худди мавзу тилида бўлгани каби тегишли парадигмалар асар ғоясини катъий бир мавзу остида уюшувини таъминлайди. Асар ғояси унинг ижодий методи масаласини ҳам шакллантиради. Хусусан, романтик асарларда лирик ҳиссиёт, реалистик асарларда реал турмуш ташвишлари тасвири устуңлиқ қилади.

Бадий асар лингвопоэтикаси асар архитектуроникасининг лингвистик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари демақдир. Унга мувофиқ бадий асар тилини ўрганишнинг хусусиятлари аниқлаб олинганидан сўнг маълум бўладикки, мавзу ва ғоя асарда маълум бир шакл (сўз шакли ёки сўзнинг товуш таркиби, грамматик ва лексик-семантик ҳолати) ни талаб қилади. Талаб қилинган тил шакллари миллий ёки индивидуал тил ресурслари имкониятида ётади. Бундай имконият турли миллат, шунинг билан бир қаторда бир миллат вакили бўлган инсонларда турли даражада бўлади.

Адабий герменевтика адабиётшунослик ва лингвистика орасидаги жойини эгаллайди. Асарнинг поэтик воситалари ҳамда уларнинг лингвопоэтик воситалар билан таъминланиши мукаммал герменевтик трансформация учун замин ҳозирлайди. Шу сабабли бадий адабиёт намунасини мукаммал тушуниш ва ўзлаштиришда герменевтик метод доирасида бу уч фаннинг имкониятларини умумлаштириш зарур. Тушунишнинг амалий, педагогик ёйилишини таъминлаш борасида факатгина бу уч фан бўйича илмий-амалий дунёкарашни бирлаштиргандагина натижага эришиш мумкин бўлади. Бу фан бўлимлари ўзига хос ахборот жараёнларини яратадикки, уларда субъектив реаллик матн воситалари билан етказилади, бироқ уларнинг турли кирраларини очиб бериш орқали амалга оширилади. Адабий герменевтика ўз мақсадини тўлақонли амалга оширади қачонки унга ёндош адабиётшунослик ва тилишунослик фанлари тадқиқот усули ва методлари билан имкониятлари бирлашган вақтда.

Ўзбек мумтоз адабиёти қанчалик қадимий ва бой анъаналарга эга бўлмасин унда ҳар бир адабий сиймо ёки адабий асар намунасининг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор. Бу ранг-баранглик биринчи навбатда бевосита бадий адабиёт намунасининг архитектуроник тузилиши ва тилида намоён бўлади. Ижодкорнинг бадий маҳораги, унинг фалсафий-эстетик дунёси ифодаси унинг ўзи эгаллаб тилнинг лисоний имкониятлари билан белгиланади.

Ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили энг гуллаб яшаган даврда ижод қилган Навоий, Бобур, Шабоний, Машраб, Амирий, Нодира, Увайсий ва Оғаҳий каби ижодкорлар асарларининг мумтоз адабиёти ва адабий тил тараккиётида ўзига хос ўрни бор. Бинобарин, улар ижодий меросида шаклланган бадий матн архитектуроникаси ва унинг герменевтик таҳлили ўзбек мумтоз адабиёти доирасида ижодкор, у мансуб бўлган миллат, бинобарин, бутун башарият эстетик-фалсафий дунёкараши ва қалб манзараларини очиб, инсон руҳияти маъно спектрлари орқали дунёнинг янги ранглариини топишга имкон беради.

XVI аср ўзбек мумтоз адабиёти намоянаси Мухаммад Шабоний етук ғазалнавис шоир сифатида ғазал композициясини қатор поэтик санъатлар воситасида тўзди. Унинг лирик мероси таҳлилида қўзғатганимиздек, ғазал архитектуроникаси парадигмаларида сўзнинг лексик-семантик таҳлили сўз маъноси унинг шакли билан мустақкам боғлиқ бўлгани ҳолда, матн ичидаги

сўзларнинг тартиби, сўзларнинг архитектуралаштириш ҳам асар ҳаёсининг ёлқин асосида трансформациявий шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Архитектура шеър-шоир, ижодкор ички дунёсининг сўз, ритм, оҳангдаги тузилиши демакдир.

Бадий матн герменевтик таҳлили кўрсатадики, сўзнинг семантик этимони (ўзак, бошланғич маъноси) бир маънони ифодаласа, унинг инсон менталитетидаги, лисоний имкониятидаги ёлқин асосида шаклланидиган семантик парадигмалари сўз маъносининг тўхтовсиз континуумига (маъноларнинг ўзгариб боришига), бинобарин, асар мазмунининг турли параметрларда шаклланишига олиб келади.

Адабий герменевтика, бадий матн архитектуралаштириш ва бадий тилни ўрганишнинг янги параметрлари филологияда бадий асарнинг поэтик таҳлилни мукамаллаштиришга хизмат қилади. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари доирасида олиб борилган герменевтик таҳлил бадий матнда акс этган нафақат ижодкор, балки китобхон рухий-психолок, фалсафий-эстетик, ижтимоий ёки индивидуал дунёсининг янги маъно тавлинлашларини очишга туртки беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Адабиёт назарияси. 2 томлик. –Т.: 1979.
2. Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи. –Т.: 1969.
3. Алишер Навоий. Хамса. – Т.: 1958.
4. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик.- Т.: 1961-1966.
5. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Т.: Фан.1993.
6. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Т.: Камалак. 1991.
7. Арнаудов М. Психология литературного творчества. -- Москва: 1970.
8. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. –Т.: 1981.
9. Аҳмад Заки Валидий. Шайбоқхоннинг шеърлари // «Янги Туркистон» 1-сон. – Истанбул: 1927.
10. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: 1991.
11. Аҳмедов Б.Ўзбек улуси. –Т.: 1992.
12. Басин Е.Н. Семантическая философия искусства.-Москва: 1973.
13. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: 1986.
14. Богин Г.И. Филологическая герменевтика. – Калинин: 1982.
15. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин. 1980.
16. Богин Г.И. Обретение способности понимать: введение в филологическую герменевтику.-Москва: Психология и бизнес. Онлайн. 2001.
17. Белинский В.Г. Избранные сочинения. –Москва: 1947.
18. Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. –Москва: 1988.
19. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. –Москва: 1984.
20. Бобур З.М. Бобурнома. –Т.: 1960.
21. Бобур З.М. Мухтасар. Факсимил нусха. – Т.: Фан. 1971.
22. Бобоев Т. Аруз вазналарини ўрганиш. – Т.: 1991.

23. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: 2005.
24. Васильева А.Н.Художественная речь.-Москва: Русский язык.1983.
25. Виноградов В.В.Язык и стиль русских писателей.- Москва:1982.
26. Виноградов В.В.О языке художественной прозы.- М.: 1988.
27. Винокур Г.О. Филологические исследования. – Москва:1988.
28. Ионин А.П.О филологической герменевтике // Журнал МНП. 1863, ч. 120.
29. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: 1983.
30. Каримов С.Ўзбек тилининг бадийи услуби.–Самарқанд. 1992.
31. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание.- Москва: 1991.
32. Лихачев Д.С. Текстология: На материале русской литературы X-XVII веков. Москва: 1983.
33. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: 1976.
34. Махмудов Н. Бадийи сўз масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-Т.: 2010 йил 23 апрель 17-сон.
35. Михайлов А.А. Современная философская герменевтика. – Минск:1984.
36. Муборак мактублар. – Т.: 1987.
37. Навоий асарлари лугати. – Т.: 1972.
38. Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърлари жанрлари. - Т.: 1979.
39. Писатели Англии о литературе. –М. 2001. 330.
40. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – Москва. 1975.
41. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике.-Москва:1995.
42. Рустамов А. Навоийнинг бадийи маҳорати. – Т.: 1978.
43. Салиева К.А. Эволюция архаичных элементов в газетной лексике советской эпохи. авторефер. дисс...канд.филол.наук.- М.:1985.

44. Соссюр де Ф. Курс общий лингвистики. Труды по языкознанию. – Москва: 1977.
45. Стеблева И.Я. Семантика газелей Бабура. – Москва: 1983.
46. Тисельтон Э. Герменевтика (перевод с английского О.Розенбург). –Черкассы: 2011.
47. Тожибоев М. Муҳаммад Шабоний лирикасида бадий тил муаммолари. Т.: 2006.
48. Турк саройидаги нодир асар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 20 декабрь сони.
49. Цурганова Е.А. Герменевтика // Западное литературоведение XX века.-Москва: 2004.
50. Шарафуддинов О. Маънавий камолот йўлларида.-Т.: 2001. 85-бет
51. Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили // Шарк юлдузи. 1955 йил 10-сон.
52. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.-Москва: 1989-1992.
53. Қуронбеков А. Ҳофиз газалиётида маънолар силсиласи.-Т.:Фан.1994.
54. Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси.-Т.: 1975.
55. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Т.: 1982.

МУНДАРИЖА

Кириш.	3
-------------	---

I боб. Адабий герменевтика ва бадий асар архитектоникаси

1. Бадий асар матнини тушуниш адабий герменевтиканинг асосий омили сифатида.....	12
2. Бадий матни тушуниш ва ақлий фаолият тизими жараёнлари.....	25
3. Адабий герменевтиканинг бошқа фанлар орасидаги ўрни.....	27
4. Герменевтик таҳлил ва бадий асар ёлқини.....	34
5. Бадий матни ўзлаштириш жараёнида ижодий ёлқин имкониятлари.....	40

II боб. Герменевтик таҳлил, бадий ғоя ва бадий тил.

1. Лирик асарларда ғоянинг герменевтик тавсифи.....	43
2. Бадий тил таҳлилининг герменевтик мезонлари.....	48
3. Бадий адабиёт – сўз санъати.....	57
4. Жаҳон адабиётида маърифатпарварлик асарлари ғоясининг герменевтик таҳлили.....	64
5. Шарқ адабиётида эркин шеър ва бадий тил.....	72

III боб. Мумтоз бадият ва герменевтика.

1. Мумтоз шеърятда бадият ва бадий тил муаммоларига доир.....	80
2. Бобур асарларида лингвопоэтика масалалари.....	87
3. Қўқон адабий муҳити шонрлари ижодий меросининг бадий-поэтик таҳлили.....	91
4. Оғаҳий лирикасида ғоявий мотив ва бадий-лисоний парадигмаларнинг герменевтик таҳлили.....	100

IV боб. Муҳаммад Шабоний ижодий меросининг герменевтик таҳлили.

1. Шабоний асарларининг матн ва лисоний манбалари.....	108
--	-----

2. Шабоний лирикаси поэтикаси.....	121
3. Шабоний лирикасида сўзларнинг шакл ва маъно парадигмаларининг герменевтик қирралари.....	127
4. Шоирнинг бадий-тасвирий воситалар орқали матн герменевтикасини шакллантириш маҳорати.....	133
5. Ғазалда рамз герменевтикаси.....	147
Хулоса.....	150
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	154

ИЗОХЛАР УЧУН

[illegible]

М. ТОЖИБОВ, Ш. ЮСУПОВА, Э. БҮРИЕВА

АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА МУМТОЗ БАДИЙ ТИЛ

Мухаррир
Техник муҳаррир
Дизайнер
Саҳифаловчи

Б. Ботиров
Л. Ҳажибеков
Б. Тўхтасев
Н. Раҳмонов

Босилга 2013 йил майда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 /₁₆ Times гарнитураси.

Офсет босма. Шарти б.т.: 10.0.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 19

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100. Тошкент. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси. 103-уй.